

Зулфия ҚУРОЛБОЙ қизи

ЁВУЗЛИК ФАРИШТАСИ

Ҳикоялар

**Тошкент
«Янги аср авлоди»
2005**

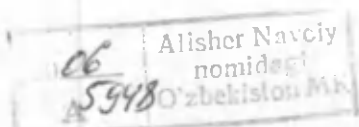
84(54)6-4 Бадийи адабиёт —
Ҳикоялар

Китобда жамланган ҳикоялар ўзининг гайриоддий сюжети, фавқулодда жонсарахлик ва куюнчаклиги билан ўқувчининг қалбидан жой олади. Воқеалар момоларимизнинг маталу дostonлари, чўлчаклари оҳамганда баён қилинган. Улар ўқувчини атрофга, одатий бўлиб улгурган нарса ва ҳодисаларга синчковроқ назар билан қарашига, уларнинг янги мазмунини кашф этишига ундайди.

Масъул муҳаррир:

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

Ю 32003
29,

ISBN 5-633-01748-X

©Зулфия Қуролбой қизи. «Ёвузлик фариштаси». «Янги аср авлоди», 2005.

ҲАВАС ВА ИШОНЧ

Зулфия кейинги йилларда энг кўп ёзаётган адабларимиздан. Унинг газета ва журналларда пешма-пеш эълон қилинаётган ҳикояларини ўқиб, тўғриси, бу қадар сермахсулликдан ҳайратга тушаман.

Ҳайратлана туриб, деярли барча ҳикоялари қўлма-қўл бўлиб ўқиляётганига ҳавасим келади. Ўзимча бундай оммавийликнинг сирини топишга уринаман, топгандек бўламан ҳам!

Муаллиф қишлоқ ҳаётини, аниқроғи, қишлоқ кишиларининг ўй-ташвиши, руҳий дунёси, орзу-ҳавасини жуда яхши билади. Шу боис образларни тўқиб ўтирмайди, балки айнан ҳаётдан олади.

Зулфия асосан анчайин оддий одамлар, омади чопмаган, иши юришмаган, ночор, тақдирнинг норавон йўлларида сарсону саргардон кишилар образини яратади. У бундай ҳолатларнинг қандай қилиб вужудга келиш сабабларини изламайди, ўша ҳолатни айнан тасвирлаш ва ўқувчининг кўзига кўрсатиш билан кифояланади.

Айнан тасвир борасида, яхлит тил яратилиш бобида адабамиз унча-мунча тажрибали аҳли қаламдан қолишмайди. Йўқ, у фавқулодда теши тегмаган шаклли изланишлар қилмайди, мураккаб руҳий ҳолатларда қаҳрамоннинг ички дунёсига шўнғиб кетмайди, бадиий конфликтлар ҳам ҳаётий зиддиятлар, ўзаро мушкулотлар жараёнида баён этилаверади.

Узоқ умр кўришдан бўлак мурод-мақсади қолмаган Назар чол («О, ҳаёт!»), хокисор Холиқ амаки («Холиқ амаки»), даққи ва жоҳил Довул тегирмончи («Тафаккур»), тирноққа зор мулла Ашур («Ажал чорлови») образлари жуда тиниқ тасвирланган. «Бу ерларнинг ёзи иззатталаб бўлади, кечикиброқ келади-ю, вақтлироқ кетишга шошилади, гўё кутгувчиларнинг бадиға уриб кетмай дегандек: ёз гирд атрофини тепаликлар-у, ундан нариси пурвиқор тоғлар билан қуришган дашт қишлоқни бир қур кўздан кечиради-да, баҳор пойига шайиб қолган яшил этакларини йиғиб

олиб олисларга жўнаб қолади. Куз келар-келмас олтиндек тов-ланаётган бийдай далалар ёзнинг ортидан унсиз қараб қолган-дек туюлади».

«Тафаккур» ҳикоясининг бошланиши бу. Тасвирнинг нозиклиги, фасл-образлар талқини, хазин оҳанг ўқувчининг диққат-эътиборини жалб этади — воқеалар сари етаклайди.

«Ажсал чорлови» ҳикоясининг воқеаси фавқулодда топилма! Ўқувчини қалб, умр ва қисмат ҳақида оғир ўйларга толдирадиган ҳикоя...

Тўпламга кирган ҳикоялар кенг китобхонлар оммаси томонидан берилиб ўқишларининг яна бир сабаби — Зулфиянинг оғир қисмат соҳибалари ҳаётига бот-бот мурोजсаат қилиши деб ўйлайман. Адиба синглимизга айтмасам бўлмайдиган таклифларимдан бири ҳам бевосита аёл образларига дахлдор. Аксари ҳикояларда ёш-ёш аёллар ўта забун, ўта ночор ва беҳад гариб тасвирланган. Наҳотки, аёллар шу қадар осон алданадилар? Кимларнингдир қўлида қўғирчоққа айланиб кетаверишдан, наҳотки, ўзларини асрашга уринмайдилар? Муҳаббат ва ҳавойи ҳаваснинг фарқига бормайдилар?..

«Тўхтаб қолган вақт сувратлари»даги Малика ундай эмас, у тирик инсон. Тириклиги — изтироб чекишида. Яшаб турган муҳити устидан ҳукм чиқара билишида.

Мен Зулфия синглимизнинг мана шундай бадийи кашфиёт даражасидаги кўплаб образлар яратишига ишонаман.

Хуршид ДҶОСТМУҲАММАД

МУҲАББАТ ВА НАФРАТ

Январнинг охирларида бирдан ҳаво айниб, кун совиб кетди. Бу йил қиш бўлмайдиган, деб бемалол юрган одамлар шошиб қолишди. Икки кун гупиллатиб қор ёғди. Кун билан ҳовлини тўлдириб, қий-чув қилиб ўйнайдиган болалар ҳам уй-уйларига кириб кетишди. Катталар иш юзасидангина кўчага отланишган, совуқдан ҳамманинг туси ўзгарган, юз-кўзларида қорғин ифода акс этиб турарди. Шаҳар одамлари шунақа, совуққа чидамсиз бўлишди; иш бўлмаса, бўйнимга олган мажбурият бўлмаганида эди, иссиққина уйда, юмшоқ диванга ястанганча қаҳва ичиб ўтирардим, деб ўйлашди улар. Дарвоқе, уйга нима етсин. Ката-лақдек бўлсаям ўз уйинг бўлса, ғам-андухга не ҳожат...

Беш қаватли уйнинг бешинчи қаватидаги хонадонларнинг бирида муздай дераза ойнасига бошини тираб хомуш ўтирган қиз шуларни ҳаслидан ўтказди. Бундан ўн йил муқаддам у «ўқийман» деб шаҳарга келиб қолганди. Тақдир кулиб боқиб, институтга қабул қилинган, тиришиб-тирмашиб беш йилни бир амаллаб ўтказган қиз қишлоққа қайтиб боришдан бош тортган, ақлини танигандан буён у шаҳарда яшашни орзу қиларди. Шу боис кетгиси келмади. «Бу ерда яшаш осон, — деб ўйлаганди у ўшанда. — Бир амаллаб уй олсам, гап меники. Эр топиш қийинмас».

Йўлланма бўйича ишга жойлашиб олиб, «прописка» деган балодан ўтиб олганида ўзининг омадли эканига яна бир карра ишонди. Жон-жаҳди билан ишлашга, пул топишга ҳаракат қилди. Бироқ олган маоши у ойдан бу ойгача озиқ-овқатига базўр етарди. Кийим-кечакка йўл бўлсин. Яхшиям ота-онаси ҳар замонда бўлсаям пул бериб туради. Ҳар доим улардан ёрдам сўрашга қизнинг юзи чидамайди. Ахир ундан ташқари яна саккизта жон ота-онанинг қарамоғида. Ёгингарчилик кунлари лой бўлиб кетган туфлини иссиқ сувда ювмайди, слими кўчиб кетиши мумкин. Шунчалик авайласа ҳам бир марта ишдан шошиб келаёт-

ганда бир пой туфлисининг пошнаси тушиб кетиб, ўтган-кетгандан жуда уялиб қолганди...

Ҳамон ойнага тиралиб турган пешонасидан совуқ ўтган қиз бирдан ўзини тортди. Пешонасини ушлаганча дераза олдидан узоқлашди. Ошхонага ўтар-ўтмас эшик қўнғироғи устма-уст қаттиқ жиринглаб, чўчитиб юборди. Эҳтиёт юзасидан «глазок» дан қаради. Эшик ортида пешонасини пушти шарфи билан тангиб олган аёлни кўриб юраги шув этди. Уй эгаси! Ижара ҳақини сўраб келган. Эшикни очмасликка қарор қилиб, нафас чиқармай тураверди. Ташқаридан аёлнинг шанғиллаган овози эшитилди:

— Эшикни очинг, Дилдора! Очинг деяпман. Биламан, уйдасиз. Ҳалигина балконда турганингизни кўргандим.

«Оббо, куйдирги-ей, — деб ўйлади қиз. — Каламушга ўхшаб, ҳамма ёқдан ҳид олиб юради-я».

Ноилож эшикни очди.

— Вой, Мавжуда опа, сизмидингиз? Китоб ўқиб ётиб кўзим илинибди.

— Ижара пулини сўраб келди, деб атайин очмадингиз—ку. Нима қиласиз яшириб? — деди Мавжуда опа шартакилик қилиб. Овозидан унинг ҳазиллашаётганини ҳам, жаҳли чиққанини ҳам билиб бўлмасди.

— Чиндан ухлаб...

Дилдоранинг гапи чала қолди. Мавжуда опа унинг таклифни ҳам кутмасдан остона ҳатлаб, ичкарига кирди. Кира солиб уй ичини бирма-бир кўздан кечира бошлади. Энгашиб кўрсатгич бармоғи билан плитусининг чангини артиб кўрди.

— Бир пайтлар мен бу уйни тилим билан ялардим, — дея ҳар доим айтавериб ёд бўлиб кетган гапларини такрорлади у. — Уйимни озода тутишингизга ишониб, сизни ижарага қўйганиман.

Мавжуда опанинг қизиқ одати бор эди. Гапираётганда ёнидаги кишини юзига қарамас, ундан гапига яраша жавоб ҳам кутмас, шанғиллаганча хаёлига келган нарсалар ҳақида тинмай сўзлар, фақат навбат ижара ҳақига келгандагина кўзларини лўқ қилганча тикилиб тураверарди.

— Эртага берсам майлими? Илтимос, яна бир кунгина...

— Инсоф сайин барака деганлар, Дилдора. Ахир уч ойдан бери тўламаяпсиз-ку.

— Биламан, ҳисоблаб юрибман, — деди Дилдора, ўқитувчиси олдида имтиҳон топшираётган талабадек юрак ҳовучлаб. —

Пулим тугаб қолди. Бугун, мана ишга ҳам боролмадим. Этигининг пошнаси тушиб қолиб... — Дилдора шоша-пиша эшик ортида турган этигининг бир пойини кўрсатди. — Кечга яқин бир танишимдан сўраб кўрмоқчиман.

— Ҳа, сўранг танишингиздан. Сўппайиб, қуруқ қўл билан келиб-кешиб юраверадими?

Дилдоранинг юзидан иссиғи чиқиб кетди. «Вой, каламуш-ей, ундан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди-я?»

Мавжуда опа ошхонага ўтиб, дераза тагидаги стулга ўтираркан, газ устида турган қозонга ишора қилиб деди:

— Ёнингизда бир мири йўғ-у, нима қилардингиз унинг учун овқат қилиб.

— Ҳа, энди... — дея чайналди Дилдора. — Йўқдан кўра...

— Ошми?

— Ҳа, сабзи ўрнига қарам, гўшт ўрнига бир дона тухум солиб қилдим.

Мавжуда опа илкис-илкис гоҳ ундан, гоҳ бундан савол бериб, қизни галга тутаркан, зимдан унга синовчан тикиларди. Кўзларида тушуниксиз бир маъно бор эди: — ҳайратми, ҳайронликим?

— Ҳа, майли, шунчаси ўтган яна бир кун ўтар, — деди у охирида ўрнидан тураркан. — Билиб қўйинг, бир кундан ортиқ қутолмайман.

Эшик салгина зарда билан тарақлаб ёпилди. Дилдора эркин нафас олди. Бир неча сония йўлак деворига суянганча хаёлга толиб турди-да, сўнг ўзидан икки қадам нарида турган телефон олдига борди. Гўшакни ушлаганча, бир пас иккиланди, кейин таниш номерни тера бошлади.

— Абдуллани чақирворинг, — деди у гўшакни олган кншига.

Анчадан кейин у томондан «Абдулла йўқ?» деган жавобни олиб, тепа сочи тикка бўлди. «Аблаҳ. Яна эски ҳунарини бошлади». У ошиғич тарзда эшик ортида турган эски туфлисини қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди. «Кийса бўлади, — деган қарорга келди. — Қорлар эрвий бошлагандир». Йўлак деворига осилган узунчоқ кўзгу олдида туриб нақ ярим соат пардоз-андоз қилди. Гоҳ узоқдан, гоҳ яқиндан кўзгу олдига келиб, ўзига тикиларкан, шу туришида ҳар қандай эркакни лол қилиб қўйишига ўзида ишонч ҳосил қилди.

«Қочиб, қасерга бораркан, — деди қиз ичида кимнидир яниб. — Ерни тагидан бўлсаям суғуриб оламан». У эшик олдида бир нафас тўхтаб, плаши чўнтагидаги чақаларни ҳисоблаб кўрди. Трамвайда бориб келишига бемалол етади. Қиз зиналардан эҳтиёткорлик билан тушди. Биринчи қаватда Мавжуда опа яшайди. Унинг кўзига кўринишдан, саволларига жавоб беришдан юраги безиллайди. Уч ойдан буён ижара пулини тўламагани учун еб юборгудек бўлиб юрибди. Уззу-кун Дилдорани кузатади. Худди у бир кечада кўч-кўронини ортиб, кўчиб кетадигандек ортидан пойлагани-пойлаган. Уч йилдан буён уйимда турибди. Нега унга ишонмайман, деб ўйлаш хаёлига ҳам келмаса керак. Ҳозир ҳам аллақайси тирқишдан мўралаб, уни кўриб тургандир.

Дилдора бир амаллаб зиналардан тушиб, ҳовлига чиқиб олдию, елкасидан тоғ қулагандек енгил тортди. Аммо Мавжуда опанинг чигиртканингдек бир бурда юзи ҳеч кўз олдидан нари кетмасди. «Бойлик, бахт ҳусн танламас экан, — дея ўйлади у трамвайда кетаётиб. — Омади бор аёлнинг бошига қўнавераркан». У навбатдаги бекатлардан бирида тушиб, югурганча йўлнинг нариги бетига ўтиб олди. Иккала тарафдан гизиллаб келган машиналарнинг «бобиллаб» берган сигналларига парво ҳам қилмади. Шундоққина йўл ёқасидаги тепасига «Сартарошхона» деб ёзилган ойнаванд бинонинг эшигини очиб, ичкарига қадам босиши билан анвойи ҳидлар қўшилмасидан ҳосил бўлган бўғиқ ҳаво димоғига урилиб, нафасини қайтарди. У ҳеч иккиланмай эркаклар бўлмаси томон юрди. Ичкарида калта оқ халат кийиб олган икки йигит икки кишининг сочини тўғрилашгаётганди. Учинчи кресло бўш. Демак у йўқ.

— Абдулла ака бугун ишга келмади, дедим-ку сизга, — деди йигитлардан бири унга қараб.

— Нега келмайди? Ахир бугун иш куни-ю...

— Қизчаси касал экан. Дўхтирга олиб бораман деганди.

Дилдоранинг энсаси қотди. Йигитнинг гапига ишонмаганлигини билдириш учун қошларини чимирди.

— Ҳа, майли, кеч бўлсаям келиб қолар. Кутиб тураман, — деди у ва йўлакка чиқиб, шу ерга қўйилган ўриндиқлардан бирига ўтирди.

— У бугун умуман келмаса керак, — деди ҳалиги йигит овозини сал баландлатиб. Қизиқсиниб Дилдора томон қараётган миждани бошини тўғрилаб, рўпарасидаги кўзгуга қаратиб қўйди.

Дилдора унинг сўзларини эшитмагандек, ўтган-кетгани бе-парво кузатиб ўтирди. «Ҳаммасининг тили бир, — дея ўйлади қиз. — Ҳали трамвайдан тушган заҳотим у ойнадан кўрган-у, жуфтакни ростлаган». У йўлакдаги ўриндиқда уч соатдан кўпроқ ўтирди. Бироқ Абдулладан ҳамон дарак йўқ. Биринчи смена ту-габ, иккинчи смена бошланди. Ҳалиги сартарош йигит ҳам хала-тини счиб, кийимларини алмаштира бошлади. Дилдора унинг кетиш тараддудини кўраётганини сезиб, ўрнидан турди.

✓ — Илтимос, унга айтиб қўйинг. Бугун кечқурун уйимга ўтсин. Агар яна қочиб юрадиган бўлса уйига бориб шармандасини чи-қараман, — деди у қатъий қилиб.

Йигит индамади. На «хўп» деди, на «йўқ». «Хўп» деса Аб-дулла билан тили бирлигини сездириб қўяди. «Йўқ» дейишга Дилдорадан ҳайиқди. Икки йилдан буён Абдулла билан жиқил-лашиб юрганидан хабардор. Бир неча марта Дилдоранинг шал-лақилик қилиб, Абдуллани юмма талаганини ҳам кўриб қолган-ди. Шу боис миқ этмади.

Дилдора ташқарига чиқиб, трамвай бекати томон йўл олди. Унинг ранг-қути ўчган, ич-ичидан ғалати бир титроқ турганди. «Аблаҳ, — деди у ҳар галгидек бутун ғазабия нафратини шу сўзга жамлаб. — Энди бунақасини ўйлаб топибди-да. Агар оз-гинагина, жуда кам бўлсаям маблағим бўлганида ҳеч қачон унинг ортидан қидириб юрмасдим». Бешинчи курсда ўқиб юр-ганида сочини кестириш учун шу сартарошхонага келиб, аёл-лар бўлмаси томондаги йўлакда навбат кутиб турганида Аб-дулла билан танишиб қолганди. Ўшанда у қизни навбатсиз ич-карига олиб кириб, таниш сартарош аёлдан қизнинг сочини чи-ройли қилиб, энг сўнгги модада кесиб қўйишини илтимос қил-ганди. Кейинги сафар, орадан икки ой ўтиб, у яна шу сартарош-хонага келганида тагин шу йигитга йўлиқди. Кейинги учрашув институтда юз берди. Бу гал Абдулла уни йўқлаб борганди. Кейин эса ... улар жуда қалинлашиб кетди. Абдулла чиройли йигит эди. Қадди-қомати келишган, қош-кўзлари қоп-қора, юзи худди тарашланган тошдек силлиқ. Дилдора бу кўркем йигит-га қандай қилиб ихтиёрини бериб қўйганини сезмай қолди. У икки йил ҳеч нарсани ўйламай Абдулла билан учрашиб юра-

верди. Биринчи бўлиб Абдулла «ўйив»ни бузмаганида ҳаёти ҳалига довури илгаридек давом этаверган бўлармиди. Афсуски, Абдулла бирдан ўзгариб қолди. Уни-буни баҳона қилиб учрашувлардан бош торта бошлади. Ҳар замонда бир кўришган вақтларида ҳам ўй суришдан нарига ўтмасди. Кейинчалик умуман йўқламай қўйди. У йигитнинг хотини, биттами-иккитам (анигини билмасди) боласи борлигини биларди. Азбаройи уни яхши кўргани учун бу масала қизни кўп ҳам қийнамасди. Тўғри, Абдулла уйига кетган вақтлари рашк ўти юрагини қуйдирган онлар ҳам бўлганди. Бироқ у кўнглини кенг қилишга ҳаракат қилар, мени деб болаларидан воз кечишини истамайман, дея ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди. Бунга эришарди ҳам. Эр-хотинлик муносабатлари янги бошланган пайтларда Абдулла: «Уй олиб бераман, никоҳимга оламан» деб кўп ваъдалар берганди. Муносабатлари қалинлашиб боргани сайин у йигитнинг чўнтагида ортиқча ҳемири йўқлигини билиб олганди. Аммо негадир гаши келмаганди. Аксинча, беш-ўн сўм орттирган вақтлари билдирмай Абдулланинг чўнтагига солиб қўярди. Нарх-наво кўтарилиб, унинг аҳволи танг бўлавергани сайин, Абдулла ҳам ўлганни устига тепган қилиб, алоқасини узишга ҳаракат қилиб қолди. Устма-уст телефон қилавериб, безорини чиқазган чоғлардагина истар-истамай қизникига келар, юз-кўзидан, гап-сўзларидан уни кўришга зор эмаслиги шундоққина сезилиб турарди. Ана шундан кейингина Дилдоранинг бурнига сув кирди.

— Ие, бу қанақаси бўлди? — дея қичқирди у кутилмаганда. — Ҳаётимни барбод қилиб, қочиб қолмоқчимисиз? Уй олиб бераман, дегандингиз? Никоҳимга оламан, дегандингиз? Қани, ўша ваъдалар? Қани?

Унинг жазаваси тутган, кўзларидан ўт чақнар, бутун вужуди иситма тутгандек титрарди. Абдулла миқ этмасди. Ерга қараган кўйи, оғир-оғир хўрсиниб ўтираверарди. Кейинчалик, муносабатлари сал илиқлашган пайтлари у гап орасида болалари кўпайганини, хотини пул толмаяпсан деб жанжал қилаётганини қистириб ўтарди. Дилдоранинг унга раҳми келди. Ўзича Абдулланинг ғарибгина уйини, юпунгина кийинган хотини-ю, болаларини кўз олдида келтириб кўнгли бўшади, йиғлагиси келарди.

— Ҳаммасига чидайман, — дея у пичирлаганди ўшанда Абдуллани кучоқлаб. — Ҳаммасига чидайман. Фақат мени ташлаб кетмасликка сўз беринг.

Абдулла овоз чиқариб бир нарса демади. Кўзларини юмган кўйи, бош ирғади холос. Ҳақиқатан ҳам Дилдорага ҳеч нарса керак эмасди. Абдулла ёнида бўлса бас! Аммо йигит шуни ҳам эпламади. Борган сайин узоқлашиб кетаверди. Охирида қочиб қолиш пайига тушди. Дилдора уч ойдан буён уни тутолмай гаранг.

Трамвай келиб қолиб, қизнинг хаёли бўлинди. У туртиниб-суртиниб, трамвайга чиқиб олди. Бўш ўриндиқлардан бирига ўтирди. Унинг рўпарасидаги ўриндиқда қорачадан келган йигит ўтирарди. Дилдорага кўзи тушгани ҳамон эски танишлардек бош ирғаб салом берди. Дилдора юзини ўгириб, ойна томонга қараб олди. Кета-кетгунча йигит ундан кўз узмади. Дилдора трамвайдан тушганида йигит ҳам тушиб, изма-из келаверди. Қиз уни ўғри гумон қилиб, юрагини ваҳм босди. Қадамини тезлатди. Таниш уй олдига келиб, ортига ўгирилганда беш-олти қадам нарида турган йигитни кўриб дод деворишига сал қолди. Сумкасини бағрига босганча, югуриб зиналардан тепага кўтарилди. Қўрққанидан аъзойи-бадани қалтирарди. Титроқ кўллари билан эшикни очаркан, пастдан эркак кишининг оғир-оғир қадам товушини эшитиб, баттар юраги ёришди. Уйга кириб, титроғи босилгач секин «глазок»дан қаради. Ҳеч ким йўқ. «Ўғри изимга тушди, уйимни кўриб олди. Энди мени тинч қўймайди», — деган хаёл миясини пармалай бошлади. У ошхонага ўтиб стол устидаги чойнақдан чой қуйиб ичди. Юраги ҳамон кузги япроқдай титраб турарди. «Шуниси етмай турувди, — дея ўйлай бошлади у. — Ҳали уй эгасига нима дейман?» Ҳалиги қўрқув устига ижара пули ваҳимаси қўшилиб қизнинг юрагини эзди. У ўзининг ночор аҳволда қолганидан хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Ўксиб-ўксиб узоқ йиғлади. «Энди мен керак бўлмай қолдимми. Жанжал қилавериб, сени уйдан бездирган ёмон хотининг энди яхши бўлиб қолдими? — Дилдора қаршисида Абдулла тургандай йиғи аралаш кўнглидагини тўкиб сола бошлади. — Энди нима қиламан? Қандай яшайман? Ота-онамга нима дейман? Мавжуда опани қандай қилиб тинчитаман?»

* * *

Шу оқшом у юрак ҳовучлаб тонг оттирди. Мавжуда опа кечкурун негадир чиқмади. Уйига меҳмон келиб қолганми? Эри аллақайси идоранинг бошлиғи деб эшитганди. Тез-тез уйларига меҳмон келиб туради. Дилдора уч йил бадалида Мавжуда опанинг эрини уч

ёки тўрт марта кўрди-ёв. Қачон қарамасин ишда бўлади. Аммо-лекин хотинини, болаларини таъминлаб қўйган. Қўша-қўша уйлар, машиналари бор. У курсдош дугонаси орқали шу уйни ижарага олганди. Дугонаси Мавжуда опанинг жияни бўлади. У аллақачон эрга тегиб, бола-чақали бўлиб кетди. Ижара ҳақини тўлаш муддати ўтиб кетган вақтларда Мавжуда опа йўлини пойлайвериб, безор қилар, бўлар-бўлмас, заҳар-заққум гапларни гапириб таъбини тирриқ қилар, аммо бирон марта уйдан чиқиб кет деб дўқ урмасди. Балки ўша жиянининг юзини қилар, балки шу йўсин одамгарчилик қилаяпман деб ўйлар, бу ёғи Дилдорага номаълум.

✓ Эрталаб музлатгични (унинг бирдан-бир бойлиги) очиб кўриб, нонуштага арзигулик ҳеч вақо йўқлигини кўриб, таъби хира бўлди. Бир муддат музлатгичга тикилиб ҳаёл суриб турди. Сўнг бир қарорга келди шекилли, апил-тапил кийина бошлади. «Бугун дам олиш куни. — деб ўйлади қиз. — Уйига бостириб бораман...» У ҳам меҳмонхона, ҳам ётоқхона вазифасини ўтовчи (бир хонали уй бўлса!) каттагина хонага кириб, каровати тагидан оғиргина чемоданини тортиб чиқарди. Кийилавериб анча уникқан кийимлари орасидан салафанга ўралган бир жуфт сочиқни олди. Ўтган йили онаси берган эди. Ишлатишга кўзи қиймай, чамадонига солиб қўйганди. Ўша сочиқларни Мавжуда опага кўрсатиш учун қўлтиғига қисиб, уйдан чиқди.

— Мана буларни сотмоқчи эдим. Балки оларсиз... — деди у минг истиҳола билан.

Мавжуда опа салафанни очиб, сочиқларни ёйиб кўрди.

— Алмисоқдан қолганми, нима бало?

— Йўғ-е, ўтган йили онам берганди. Асраб юрувдим...

— Қанча берай?

— Билмадим... ўзингиз биласиз...

Мавжуда опа ичкарига кириб кетди. Бир оадан сўнг қўлида пул билан қайтиб чиқди.

— Рози бўлинг, — деди у хушламайгина.

Дилдора пулни санаб ҳам кўрмади. Чопқиллаб ҳоёлига чиқиб кетди. Мавжуда опа унинг ортидан узоқ тикилиб қолди. Ҳар доим қаҳр билан беписанд боқувчи кўзларида шафқат туйғуси уйғонгандек эди...

Эшикни ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги аёл очди. У оқ-сарикдан келган, истараси иссиқ эди. Кийиниши ҳам ёмонмас, ҳар қалай Дилдора ўйлаганчалик юпун эмасди. Аёл Абдулланинг хотини эканлигини у дарров фаҳмлади.

— Келинг, — деди аёл ҳайрон бўлиб, унга бошдан-оёқ тикилганча.

— Абдулла... ака... уйдами? — дея олди Дилдора базўр. Негадир саросималанаётганди. Бояги ботирлиги қаёққа йўқолди?

— Ҳа, уйда, келинг. Ичкарига кириг, — аёл уни эрининг мижозларидан деб ўйлади шекилли, мулозамат қила бошлади.

— Остонада турмай, уйга кириг. Ҳозир чиқиб қоладилар.

Дилдора таваккал қилиб, ичкарига қадам босди. Шу пайт ванна томондан «Ким келди, Мавлуда» деган таниш овоз эшитилди. Зум ўтмай елкасига сочиқ ташлаб олган майкачан Абдулла пайдо бўлди. Остонада турган Дилдорага кўзи тушган заҳоти тошдек қотиб қолди.

— Дадаси, сизни сўраб келдилар, — деди Мавлуда гоҳ эрига, гоҳ Дилдорага қараб қўяркан.

— Мен уйда соч олмайман, — деди Абдулла дарҳол ўзини ўнглаб.

Дилдора тушунсин деб овозига сирли тус берди. Аммо Дилдора унга парво қилмади. Қариндошининг уйига келгандек бафуржа оёқ кийимини ечиб, йўлакнинг чап тарафида эшиги ланг очиқ меҳмонхонага кириб, уй ичини кузата бошлади.

— Кимсиз ўзи? Уйимизга нега келдингиз? — деди Мавлуда унинг ортидан изма-из юраркан. Кутилмаган ташриф уни довдиратиб қўйганди.

— Ўҳ-ҳў, — Дилдора аёлнинг саволларини эшитмагандек унга қис ҳам боқмади. — Хотиним уйимда қўлга илингулик нарса йўқ деб жанжал қилади, дегандингиз. Мана булар нима? Рангли телевизор, диван-кресло, германский гиламлар...

— Бас қилинг, — дея қичқирди Абдулла. — Эшик очик, чиқиб кетинг!

— Нега чиқиб кетарканман? — деди Дилдора бамайлихотир. — Бу уй менинг ҳам уйим.

— Абдула ака, у нима деяпти? — кўзлари ёшга тўлган Мавлуда эри томон юзланди. Абдулла унга жавоб бермади, бироқ кўзларини олиб қочди. Дилдора тўла ғалабага эришгандек, эр-хотинга ғолибона қараб турарди.

— Мен уни танимайман, — деди ўзига келган Абдулла. У энди ўзини тутиб олган, юз-кўзларида кинояли табассум ўйнардди. — Ҳозир шунақа аёллар чиққан деб эшитгандим. Тинч ўтирган оилаларга бориб, мен эрингни ўйнашиман деб туриб оли-

шаркан. Балоба қолган эр ҳалигини тинчитиш учун пул билан оғзига ураркан.

Дилдоранинг устидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборишгандек, бутун вужуди музлаб кетди. Томирларида қон юришмаётгандек, оёқ-қўллари жимирлаб, увишаётгандек туюлиб, ўзини ташлаб юборишга сал қолди.

— Вой ярамас, ҳали шундай қилиб нон топиб еб юрибман, де. Ота-онанг биладими? — дея бобиллай кетди Мавлуда эшимчага қўшимча бўлиб. — Уйингда ... қисиб ўтирганингда тенгингни топиб кетардинг-ку, жалаб.

Дилдора чидаб туролмади. Ҳамон қўлтиғида қисиб турган сумкасини Мавлуда томон улоқтирди.

— Ифлос, аблаҳ, бунчаликка борасан деб ўйламагандим, — дея изиллаб йиғлади Дилдора ва эшик томон йўналаётган эди, юзи шилинган Мавлуда йўлини тўсди.

— Жавобини олиб кетмайсанми? — деди-ю, Дилдорага ташланди.

Қий-чув туполон бошланди. Бири бирини юлган, бири бирининг сочига чанг солган. Бақиршган, дод-вой қилишган...

Абдулла базўр уларни ажратди.

— Мавлуда, йўқол, кўзимга кўринма, — дея аввал у хотинига бақирди. Сўнг Дилдорага юзланиб деди: — Мана, ўйлаган ниятингизга етдингиз. Энди жавоб!

— Бу уй, бу эр меники, иккинчи қадамингни босма, — деб бақирди Мавлуда унинг ортидан.

Дилдора ит қувган гадойдек абгор ҳолда уйдан чиқараркан, бор кучини, бор нафратини тўплаб шундай деди:

— Ҳали кўрамин, кимники бўлишини...

Бир оздан сўнг эшик қарсиллаб ёпилди.

Сочлари тўзғиган, юзлари тилинган, ёқавайрон қиз кимсасиз кўчада қаёққа юришини, нима қилишини билмай анча вақт туриб қолди. Қалби ҳувиллаб, ўзини ёлғиз ҳис этди. Шу пайтгача у Абдулла мени севади деб ўйларди. Шу умид, шу ишонч унинг дардига малҳам, кўнглига қувонч бағишларди. Тақдир уни шугина бахтдан ҳам бенасіб этди. Ёлғиз қандай яшайди?

Қиз оғир хўрсиниб, ҳалигина келган йўли бўйлаб, бекат томон бир-бир босиб юриб кетди. Кун кеч бўлиб қолган, йўллар музлаб, изғирянли шамол эсарди. Автобуслар тирбанд. Бир бекатда тўхташса, наригисидан ғизиллаб ўтиб кетарди. Бекатда

туравериб, совуқ жонидан ўтиб кетди. Плаш чўнтақларига қўлини солаётиб бирдан ёнида сумкаси йўқлигини билиб қолди. Юраги шув этди. Сочикнинг пули сумкада эди...

* * *

Кеча кечқурун базўр етиб келган қиз эртасига тонг азонда анча бардам уйғонди. Балконга чиқиб, ойнадан ёришиб келаётган тонгни кузатди. Кечаги воқеалар эсидан чиқмай, кўнглига соя ташлаб турган бўлса-да, тиниқиб ухлаганиданми руҳи анча тетик эди.

Кейин музлатгичда борини дастурхонга қўйиб, нонушта қилди. У ўзини ўзи қувноқ кўрсатишга, кайфиятини кўтаришга ҳаракат қилди. Ахир, яна ярим соатдан кейин ишга бориш керак. Кечаги кайфияти билан ишлаб бўлмайди. «Сумкани қолиб кетгани ёмон бўлди-да, — дея ўйлади у. — Шунинг баҳона қилиб ортимдан чиқса бўларди. Яхшиям майда пулларни чўнтагимга солиб қўйган эканман. Бўлмаса ҳолимга маймунлар йиғларди».

Шу пайт эшик қўнғироғи жиринглаб, унинг хаёли бўлинди. Ким экан? Қизнинг юраги тез-тез уриб кетди. Абдулламикин? Сумкани баҳона қилиб... Ё Мавжуда опаами?... Эшик олдида боргунча минг хил хаёл бошидан ўтди. Одатдагидек «глазоқ»дан қаради. Қандайдир эркак киши орқа ўгириб турарди. Дилдора иккилана-иккилана охири эшикни очди.

— Салом, — деди эшик олдида турган йигит ва остонада ҳуши бошидан учиб, қотиб қолган қизга кулимсираб қаради. — Мени танимадингиз-а?

Қиз зўрға бош ирғади.

— Трамвайда учрашгандик, эсингиздами?

Дилдора яна бош ирғади. Унинг тили танглайига ёпишиб қолгандек, ҳеч айланмасди. Йигитнинг юзидаги табассум бирдан йўқолиб, ўрнини жиддийлик эгаллади.

— Бостириб келганим учун...узр. Бошқа... ҳеч иложини қилолмадим, — деди у тутилиб-тутилиб. Бояги ўқтамлиги йўқолиб, ўзини ноқулай сезаётганди.

— Мен ишга боришим керак, кечирасиз, — деди ниҳоят ўзига келган Дилдора ва эшикни ёпиб олди. Ҳаяжонланганиданми ё қўрққаниданми бутун вужуди дир-дир титрарди. У деворга беҳол суянди. Бу қанақаси бўлди? Ким ўзи у? Нега келади? Боши қотган қиз икки ўт орасида қолганди. У секин бориб яна «глазоқ» дан қара-

ди. Ҳалиги йигит ҳамон эшик ортида турар, «глазою»дан кўз узмасди. У ўттиз беш-ўттиз олтиларга борган, баланд бўйли, кенг елкали, сочлари қалин ва маллага мойил эди. Ёноқ суяклари туртиб чиқиб, юзини кенг, бесўнақай кўрсатар, аммо қош-кўзининг қоралиги, бурнининг бежиримлиги унинг бу қусурини ёпиб кетарди. Лаблари устидаги кичкина мўйлови ҳам ўзига ярашган эди. Аммо кўзлари аллақандай эҳтиросли изтироб билан боқарди. Юзидаги жиддийлик уни хотиржамдек кўрсатса-да, кўзларидаги дардли ифода сирини фош қилиб қўйган эди. Қалин лабларида акс этган ним табассум унинг ҳолатига, турқи-тароватига ҳеч ҳам мос тушмаган эди.

Дилдора йўлакдаги кўзгу олдига келиб, бесаранжом нигоҳи сал хотиржам ҳолатга келгунча тикилиб турди. «Эшикни очишга мажбурман, — дея пичирлади лаблари. — Ишга бориш керак...» Бир оздан сўнг у ўктам аёл қиёфасига кирди. Ва шахт билан эшикни очиб, шитоб билан йигитнинг ёнидан ўтиб кетди. Довдираб қолган йигит шошиб қизни ортидан эргашди.

— Сизга икки оғиз... гап... гапим бор эди, — деди у қизга етиб олиб, ёнма-ён шитоб билан кетаркан.

— Сиз билан ҳам, бошқалар билан гаплашишни истамайман, — деди қиз, унинг юзига қайрилиб ҳам қарамасдан.

— Бир киши ишончингизни оқламаса, бошқалар ҳам айбдор бўладими?

Йигит билиб айтдими, билмай айтдими, қизнинг жон еридан тутган эди. Дилдора таққа юришдан тўхтаб, йигитга синчковлик билан тикилди. Унинг кўзларидаги изтироб юзига кўчган, лаблари, бутун вужуди титраётгандек, бироқ йигит зўр бериб бу титроқни сездирмасликка тиришаётгандек туюлди Дилдорага.

— Ваҳоланки, сиз кўп нарсадан хабардор экансиз, шунинг ҳам алоҳида билиб қўйишингизни истардимки... — Йигит унинг узундан-узун жумлаларини эътибор билан тинглаётганини кўриб қиз шарақлаб кулиб юборди. Кула-кула, охири гапининг давомини айтди: — Мен жуда қиммат тураман.

Қиз шарақлаб кулганида, йигит унга ҳайрат билан тикилиб қолганди. У гапини тугатганда ва шарақлаб кулиб юборганида чўчиб тушди. Қиз жиддий айтиётгани ё ҳазиллашгани, фарқига бориб ўтирмади. Бурилиб, кетишга чоғланаётган қизнинг йўлини тўсди.

— Тиллами, жавоҳирми, нимани хоҳлайсан? Тилагингни айт, — деди у овози титраб. Ва бирдан сенсирашга ўтганини ўзи ҳам сезмай қолди. — Фақат мени ҳайдаб солма!

Дилдора нима дейишини билмай, гарангсиб қолди. Сўнг ўта жиддий оҳангда деди:

— Мен ишга боришим керак. Кечикяпман...

— Шест секунд, — деди йигит кулимсираб, кўрсатгич бармоғини лабига босди. Ва тез-тез юриб катта йўлга чиқди. У ёқ-бу ёққа физиллаб ўтаётган таксилардан бирини тўхтатиб, қизнинг ёнига келди.

— Кетдик!

Дилдора бир зум иккиланди. Вақт зиқ эди. Кўп ўйлаб ўтирмади. Таваккал қилиб, йигитга эргашиди...

Ўшандан буён йигит ҳар куни келиб, эшик олдида уни кутиб турар, ишга кузатиб қўяр, кечки соат 5-6 ларда уйга олиб келиб қўяр, эшик олдида хайрлашиб кетарди. Дилдора унинг исми Пўлат эканлигини биларди холос. «Қанақа одам у?» — деган савол қизни ўйлантирар, юрак ютиб сўрашга эса ботинолмасди. Бир неча куннинг ўзидаёқ у йигитга анча ўрганиб қолганди. Бироқ ачиқ тажриба кўнглини қаттиқ қилиб қўйган, йигит олдида сира сир берай демасди.

Бир куни эрталаб Мавжуда опа шанғиллаганча ижара ҳаққини сўраб чиқди.

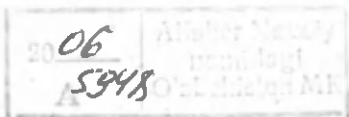
— Яна озгина сабр қилинг, илтимос, — деди Дилдора астагина. Чунки Пўлат келиб уни олиб кетадиган вақт бўлиб қолганди. Мавжуда опа атай қилгандек сира паст тушай демасди.

— Ёмонга салом бериб, товонга қоласан деганлари шу-да, — дея дийдиё қилди у. — Тўрт ойдан буён сабр қилиб юрган мен аҳмоқман ўзи. Ҳе, яхшилиқни билмаган...

Мавжуда опа қарғай-қарғай зиналардан тушиб кетаётиб, бирдан Пўлат билан тўқнаш келди. Ҳали келаётиб, унинг овозини эшитган Пўлат тўртинчи қаватда туриб, бор гапни билиб олганди. Опа учинчи қаватга тушгунча кутиб турди-да, сўнг ҳамон остонада топдек қотиб қолган Дилдорага «ҳозир келаман» дегандек ишора қилиб, пастга тушиб кетди.

— Бўлди, у энди сизни безовта қилмайди, — деди бир оздан сўнг қайтиб чиқиб.

Дилдора унинг кўнгли учун жилмайди. Қалбини аввалгидан ҳам оғирроқ, залворли бир юк эаётган, юрагини гижимлаётган эди. Унинг мижжаларига ёп қалқиди. Бир дақиқасига йигит олдида ўктамлиги, совуққонлиги йўқолиб, асл қиёфасига қайтгандек бўлди. Бир лаҳзагина холос... Кейин яна аввалги ҳолатига қайтди. У ҳеч нарсани ўйла-масликка, эсламасликка қарор қилди. Туну кун қайгу-ҳасратда яша-

гандан кўра шўр қисматни афзал билди. У Пўлат билан ёнма-ён кетаркан, алланималар ҳақида тинмай гапирар, кулар, баъзида арзимас майда-чуйдалар ҳақида ғам-ғуссага ботиб сўзларкан, ич-ичидан ҳақиқий андуҳи қалб тўрида унсиз фарёд чекаётганини ҳис этиб турарди. Аёл кишининг ўз софлигини сақлаб қолиши энг мураккаб иш эканлигини қайта-қайта эътироф этарди...

Одатдагидек кечки маҳал Пўлат билан ишдан қайтаркан, уй эшиги олдида Абдулла кутиб турганини кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Абдулланинг қўлидаги салафан сеткада нимадир бор эди. Дилдора унинг тунов куни уйида қолиб кетган сумкасини олиб келганини ички бир туйғу билан сезди. Плаш этаklarини шилдиратганча унинг ёнидан безътибор ўтиб кетди. Бамайлихотир чўнтагидан уй калитини олиб, қулфни бурай бошлади. Пўлат билан Абдулла еб юборгудек бўлиб бир-бирига сўзсиз тикилиб қолишганди. Вазиятдан чиқиш учун қиз овозига қувноқ тус бериб, деди:

— Пўлат ака, уйга... Вой худойим-ей, бўла қолинг...

Бунақа таклифни кутмаган Пўлатнинг юраги ширин орзиқди. Бир зум иккиланса Дилдора эшикни ёпиб қўядигандек шошилиб ичкарига қадам қўйди. Абдулла ундан кўз узмасди. Пўлат счяниб, меҳмонхонага ўтгунча қиз кутиб турди. Сўнг эшикни ёпиш баҳонасида ташқарига чиқди. Ҳамон бир қарорга келолмай, эшик ортида турган йигитнинг қўлидан сеткани олиб олиб, илондай вишиллади:

— Бу ерда энди қорангизни кўрмай!

— Ўйлаб иш қил, Дилдора, — дея жон ҳолатда эшик тутқичига ёпишди Абдулла. — Менга ҳам осон тутма. Бир қарорга келолмаяпман.

— Мен бир қарорга келиб бўлдим, — деди Дилдора қатъий қилиб... Ва куч билан эшикни тортиб, ёпиб олди. Бир оздан сўнг қаҳва дамлаб, меҳмонхонага олиб кирди. Пўлат эшикка термулиб ўтирган эди. Қизни кўриши билан нигоҳини олиб қочди. Дилдора қаҳва қуйиб узатганида ҳам юзига қарамади. Ўртага ноқулай жимлик тушди. Йигитнинг юраги ўртанди. Негадир ўз-ўзидан жаҳли чиқиб кетаётганди. Қаҳвани отиб юборгиси келди унинг. Аммо истиҳола зўр келиб ўзини босди. Бироқ юзи гезариб кетганди. Дилдорага қараб, кулмоқчи бўлди, лекин қаттиқ қимтилган лаблари тушуниксиз ва ўринсиз табассумдан қийшайиб қолди. Қиз ҳеч нарсадан беҳабардек, бафуржа ўтирарди. Қаҳва

хўпластиб, йигит уни зимдан кузатаётганини сезиб қолди. Ўзича кулимсиради. Ниманидир яширмоқчи бўлгандай кулимсиради, бироқ уддасидан чиқолмади.

— Истасангиз кетишингиз мумкин, — деди у бирдан йигитга тик қараб. Унинг юзида мамнунлик, кўзларида кибр акс этарди. — Ҳозир нимани ўйлаётган бўлсангиз, ҳаммаси тўғри. Айтмасангиз ҳам юз-кўзларингиздан билиниб турибди ва ... ва мен бунга чидаб туrolмайман. Кетинг!..

Қиз иситма тутгандай титрарди, қаттиқ ҳаяжонга тушганлигини билдирмаслик ва йиқилиб тушмаслик учун стол қиррасига маҳкам ёпишиб олди. Бутун кучини, имкониятини тўплаб, йигитдан жавоб кутарди, баайни ўлимга маҳкум этилган одам ҳукм ўқилишини кутгандай...

Пўлат индамай ўрнидан турди. Унинг чеҳрасига ифода қилиб бўлмас бир изтироб соя солган, кўзлари маънос ва ғамгин боқарди. У эс-ҳушини йўқотгандай гандираклаганича столни айланиб ўтиб, Дилдоранинг қаршисига келди. Келаётиб бўш турган стулга қоқилиб кетди. Юраги қинидан чиққудек потирлаб урарди...

— Сизда гуноҳ йўқ, — деди у аллақандай ҳазин товушда. — Ҳаммасига мен айбдорман. Мен...

Қизнинг юзидан қон қочиб, ҳаддан ташқари оқариб кетди. Пўлатнинг сўзлари олисдан, жуда-жуда олисдан эшитилаётгандек эди...

* * *

— Менинг тақдирим сеникидан ҳам чигал ва маънисиз, — дея гап бошлади Пўлат. Тун ярмидан оққан, улар ҳамон ўша стол атрофида ўтиришарди. — Йигирма ёшимда отам аммамнинг қизига уйлантириб қўйди. Ҳамма кўргулик шундан кейин бошланди. Хотинимга кўнглим йўқ эди. У меҳнаткаш, камсуқум, тортинчоқ қиз эди. Худди ота-онамнинг кўнглидагидек! Эртадан-кечгача ҳовлида ивирсиб юрарди. Онам унга кўп иш буюрарди. «Келинлигимдан то ҳозиргача қўлим косов, сочим супурги бўлиб келдим. Келин олдимми, энди қўлимни совуқ сувга ҳам урмайман», деб кўп такрорларди. Пайт пойлаб туриб, хотинимни уйга имласам, у уялиб кетарди. Ўзини олиб қочарди. Кечаси ҳамма ёқни саранжомлаб, уйга кирарди ва ўша срнинг ўзида халатини ечиб, шартиллатиб чангини бир-икки қоқарди-да, яна эгнига илиб оларди... Хуллас, уйдан қочиб кетдим. Отам излаб

келиб, топиб олди. Уйга қайт, деди. Урди. Сўкди. «Оқ қиламан», деди. Кўнмадим. Ҳаёт ҳақида менинг ҳам ўз ўйим, ўз фикрим бор эди. Бироқ ҳеч ким мен билан ҳисоблашмасди... Яхши кўрган қизим бор эди. Лекин у онамга ёқмади. «У бизга ҳақ бермайди, — дерди онам ҳар доим. — Бизга оёқ-қўли чаққон, меҳнатдан тап тортмайдиган келин керак».

Отам учинчи марта келганида умидини узиб қайтди. Бу ерда озми-кўпми танишлар орттирдим. Икки марта қамалиб чиқдим. Қисқа муддатга...

Шу ерга келганда қизнинг кўзлари чақчайиб кетди, ўзини босиб туrolмади.

— Нега? Нега қамашади? — деди у ранг-қути ўчиб.

— Сўрама ҳеч нарсани, сўрайверсанг, алдай бошлайман. Одатим шунақа, — деди йигит. У оғир юкдан халос бўлгандек енгил тортиб қолганди. Кайфияти кўтарилиб, қизга тегишди: — Манави кроватга иккимиз сиғамизми?

Дилдора қип-қизариб кетди...

Улар бирга яшай бошладилар. Пўлат рўзгорнинг кундалик ташвишларини ўз бўйига олди, бутлади. Мавжуда опага ҳам олдиндан бир неча ойлик ижара ҳаққини бериб қўйди. Йигит бу каби муаммоларни ўз ихтиёри билан ҳал этар, Дилдорани аралаштирмасди. У жуда бахтли эди. Ўзини чексиз бахтиёр деб ҳис қиларди. Бўш қолди дегунча, бутун вужуди нигоҳга айланиб, Дилдорага тикилар, ундан кўзларини узолмасди. «Ўўзал, у жудаям гўзал», — деб тинмай ичида такрорларди. Сиртдан қараганда, Дилдора ҳам бахтиёр эди. Аммо кўнглидаги бир тугун ёнига иккинчиси қўшилганди. «Нега у қамалган? Бунча пулни қаердан оляпти?» деган саволлар ҳаёлида тинимсиз чарх уриб, тинчлик бермасди.

Бир куни у ишдан келаётиб, йўл устида Абдуллани учратди.

— Сизникига келаётгандим, — деди у. Силлиқ юзида аллақандай безовталиқ сезилар, нимадандир саросималаниб турарди. Қўлида қоғозга ўроғлиқ шиша бор эди.

Дилдора уни кўрмасликка олиб, ўтиб кетмоқчи эди. Аммо йигит илдамлик билан йўлини тўсиб, ялинчоқ товушда деди:

— Дилдора, гаплашиб олайлик, азизим...

Дилдора унинг бесаранжом юзига тикилиб туриб, киноя билан деди:

— «Азизим» десам эриб кетади деяпсизми? Бир вақтлар, эсим оғиб юрганда «Белий аист»ни яхши кўраман, деганим эсингизга тушиб қолдимми? Яна аввалгидек апоқ-чапоқ бўламиз деган ниятда келдингизми?

Абдулланинг ҳуши бошидан учиб, довдираб қолди. Қўлидаги шишани қасққа қўйишини, нима қилишини билмай, гаранг-сиб турди-да, беихтиёр ён тарафдаги ариқчага улоқтирди. Дилдора уни белпосанд нигоҳ билан бошдан-оёқ кузатаркан, яна оғиз жуфтлаган эди, Абдулла чидаб туролмайди.

— Ҳа, мен аблаҳман, — деди у қичқариб. Унинг юзи қумдек ўчган, лаблари, лабларига қўшилиб, бутун вужуди титрар эди. — Аблаҳлик қилдим. Лекин ҳали бир қарорга келганим йўқ-ку.

— Сиз бир қарорга кегунингизча, хотинингиз қаҳрамон она бўлади, шекилли, — дея узиб олди Дилдора. У жиддийлашган, хомуш ва паршон бўлиб қолганди.

Абдулланинг юзига қизиллик югуриб, кўзларини олиб қочди.

— Уни тинч қўйинг, аралаштирманг, — деди у ўзини тутиб олиб. — Мен сиз билан гаплашмоқчи эдим.

— Нимани гаплашмоқчи эдингиз, гапиринг, — Дилдоранинг юзига кинояли табассум ёйилди. У шу туришида Абдуллани эрмак қилиб, чарчамайдиганга ўхшарди.

— Жуда ўзгариб кетибсиз, афсус, — деди Абдулла ҳафсаласи пир бўлиб.

Дилдора шу гапни кутиб тургандай, бирдан портлади:

— Сиз ҳеч қачон мендан кечолмайди, деб ўйлагансиз. Шундайми? Унга ҳеч нарсаси керак эмас, у ҳеч нарсани ўйламайди, деган ҳаёлда юргансиз. Шундайми, жавоб беринг, — деди жазавага тушиб Дилдора. — Фаришта деб ўйлагансиз. Аслида кимлигимни билмагансиз. Сиз ҳеч нарсасиз яшай олишингиз мумкин. Аммо аёлсиз яшай олмайсиз. Мен эрсиз яшашим мумкин, лекин ҳеч нарсасиз яшай олмайман. Кейин... яна мен жуда ҳам қасдқаш ва кекчиман. Шунинг ҳам билиб қўйинг. Бировнинг ёмонлигини бир умр эслаб юраман. Яхшиси, мендан нарироқ юринг. Хотинингизни олдида айтган гапларингиз ҳали қўлогимдан кетгани йўқ.

Абдулла шамдек қотиб қолди. У адои-тамом бўлганди.

— Яна шуни ҳам билиб қўйингки, сиз мен учун ягона эркак эмассиз! Дарахтни силкитсам, эркак ёғилади, — деди Дилдора ва йигитга кибр ва мазах билан бир неча сония тикилиб турди—да, уйи томон тез-тез юриб кетди.

Абдулла унинг ортидан тикилиб қолди ва алам билан тишини гижирлатди...

— Дилдора, сен билан бир нарсани маслаҳатлашмоқчи эдим, — деди Пўлат бир куни. У одатдагидан кўра безовтароқ кўринди Дилдорага. — Менинг уйимга кўчиб ўтсанг...

Дилдора ялт этиб, йигитга қаради, унинг нигоҳида бир олам ҳайрат, бир олам қувонч бор эди.

— Наҳотки... уйингиз борми? Нега аввалроқ айтмадингиз?

— Кўчиб ўт, дебми —?

— Йўқ. Уйингиз борлиги ҳақида нега аввалроқ гапирмагандингиз? Ахир, бу...

— Бахт, демоқчимисан? — Пўлат кулимсиради. У ўйчан боқарди. — Бошида, шу уйни олмасимдан бурун, эҳ-ҳе, нималарни ўйламаганман? Нималарни орзу қилмаганман? Уй олсам унақа, уй олсам бунақа деган ўй ҳаёлимдан нари кетмасди. Охири шу даражага бориб етдики, уй олган куним ўлиб қолсам керак деб ўйлагандим.

Пўлат жимиб қолди.

— Кейин-чи, кейин нима бўлди? — деди интиқлик билан Дилдора.

— Кейинми?... кейин... ҳеч нарса! Худди аввалдан шу уйда яшаб юргандек, оддийгина қабул қилдим.

— Қўйинг-е, — Дилдоранинг ҳафсаласи пир бўлиб, нари кетди.

— Кўчасанми? — Пўлат унинг ортидан борди. — Хўп десанг, эртагаёқ...

— Кейин мени ҳеч қачон ҳайдаб юбормайсизми? Тўғри хотин бўлишимга ишонасизми?

— Ўзимга ишонгандай...

Дилдоранинг қалбидаги хавотир тугуни ечилиб, майин жилмайди. Эртаси куни у ишга бормади. Пўлат аллақаяёқдан юк машинасини олиб келди. Улар кула-кула Дилдоранинг «кўч-кўрони»ни ортишди. Кейин Мавжуда опаникига кириб, уй калитини топширди, хайрлашди. Чинданми 6 кўнгил учунми, Мавжуда опа кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, — деди Дилдора ҳазин товушда. — Мен йиғлаб хайрлашишга арзимаيمان. Адресни ёзиб қўйдим. Бориб туринг.

...Тўққиз қаватли уйнинг, учинчи қаватидаги янги уй Дилдорага жуда ёқди. Уч-тўрт кун ичида у ёқ-бу ёғини таъмирлаб ҳам олишди (Албатта, Дилдоранинг таклифи билан). «Тўрт йилдан

буён ремонт қилиш хаёлимга ҳам келмабди, — деб ўйлади Пўлат ичида. — Аёл барибир аёл-да...»

— Уй сеники, — деди бир куни Пўлат дабдурустдан, — ҳар қандай шароитда ҳам... сеники!

У негадир шошиб гапирди. Юзида оғир изтиробли бир ифода пайдо бўлганди. Афтидан, ҳали танишганимга уч ой бўлар-бўлмас, бу аёлга ишонишим шартмикин, деган хаёл кўнглининг кўчасига ҳам келмаётганди. У яна нимадир демоқчи, ниманидир тайинламоқчи эди. Аммо айтолмади, Дилдорани чўчитиб юборишдан қўрқди. Кейинги куни у азонда чиқиб кетган кўйи кечкурун қайтиб келмади. Кутиш азобини обдон татиган аёл биринчи оқшомни тишини-тишига қўйиб ўтказди. Иккинчи кун ҳам ундан дарак бўлмади. Дилдоранинг кўнглига шайтон ғулғула сола бошлади. «Наҳотки, у мени ташлаб кетган бўлса, — деган ўй келди хаёлига. — Шунинг учун «уй сеники» деган экан-да... Йўғ-е...» Ўз ўйидан ўзи қўрқиб кетди. Ишхонада ҳам, уйда ҳам кунни тиқ этса эшикка қараб ўтказди. Учинчи куни эрталаб эшик кўнғироғи жиринглади. Дилдора ўринда хаёл суриб ётганди, апил-тапил кийина солиб, эшик томон отилди.

Остонада Абдулла турарди!

— Кутмаганмидингиз? — деди у заҳархандали жилмайиб. — Тополмайди деб ўйлагансиз...

— Нега энди? Сиздан бунни кутса бўлади, — деди Дилдора ҳам киноя билан.

— Кирсам бўладими? Ахир ташқарида туриш ноқулай...

— Йўқ, — деди Дилдора ва шартта эшикни ёпиб, унга суянди. — Эрим уйда йўқ. Бор пайтида кирарсиз.

— Ўҳ-ҳў, эрим... — Абдулла ўзини хотиржам тутса-да, ранги докадек оқариб кетганди. — Эрингизни кимлигини биласизми ўзи? — У муҳим янгиликни айтиши билан Дилдорани янчиб тапплайдигандек бирдан кайфияти кўтарилди. Юз-кўзлари ғалаба, наминдасидан ял-ял ёнарди. — Мен суриштириб билдим. Эрингиз ўғрибоши экан. Уч-тўртта йигит билан қароқчилик қилишаркан.

Дилдоранинг оёқ-қўлидан жон кетиб, ўзини беҳол сезаётган бўлса-да, сир бой бермади.

— Бу ёғи мени қизиқтирмайди.

— Унақаларнинг умри қисқа бўлади.

— Бу ҳақда тул бўлиб қолганимдан кейин гаплашармиз.

— Демоқчиманки, ҳозир ортга қайтишнинг иложи бор. Ҳали ҳам кеч эмас...

— Ортга қайтиш... — Дилдора қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. — Кеч эмас эмиш... Қа-қа-қа... Кўнгиллари яна нима тусайди? Сен аблаҳ эдинг, аблаҳлигингча қопсан, — деди у бирдан сенсираб. Абдулланинг саросималаниб қолганини кўриб, яна шарақлаб кулиб юборди. — Яна ўйнашинг бўлишимни хоҳлаяпсанми? Овора бўласан. Ҳеч қачон сен мени ўйламагансан. Хотинингдан безган пайтингда менинг олдимга келардинг. Чарчаган вақтингда мен керак эдим. Хотининг чўнтагингни қоқиб олиб, йўл кирага ҳам пулинг қолмаганида мени эслардинг. Кейин... кейин қумга сингган томчидек йўқ бўлиб кетардинг. Мен шўрлик юракбағрим қон бўлиб сени кутиб яшадим. Эшик қўнғироғи жиринг этса юрагим қинидан чиқиб кетай дерди. Балки кута-кута ухлаб қолганимда келиб, қўнғироқни жиринглатса эшитмагандирман деб ўзимни ўзим ёмон кўриб кетардим. Уй эгасидан яширинча калит ясатмоқчи бўлиб юргандим. Мени яна шу кўйга солмоқчимисан? Овора бўласан!

Темир эшик шарақлаб ёпилди. Абдулла чўчиб тушди. Ҳазабдан дир-дир титради. У бундай муомалани кутмаганди. Айниқса, Пўлат ҳақидаги «янгилик» аёлни довдиратиб қўйса керак, деб ўйлаганди. Шунда у темирни қизигида босмоқчи, яъни ўйлаган режасини амалга оширмоқчи эди. Бу режа анчадан буён унинг хаёлини банд этганди. Пайт пойлаб юрганди. «Лоп» этиб орадан Пўлат чиқиб қолдию, иши ортга сурилди. «Аблаҳ, бандит, қизнинг қўнглини олишга улгурибди, — дея ўйлади Абдулла зиналардан бир-бир босиб пастга тушиб кетаркан. Кўз олдида Пўлатнинг асабий тарзда, сурбетларча тиржайиб туриши гавдаланди. Жунжикиб кетди. — Соғ одамга ўхшамайди у». Ўйлаган режаси амалга ошмаганидан қўнгли гаш тортди. Кўчага чиқиб, қаёққа юришини билмай, ўйланиб қолди. Бу ердан кетгиси келмаётганини ич-ичидан ҳис этди. Чуқур хўрсинди. Дилдора уйга бориб, жанжал қилиб кетгандан кейин хотини унга гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай юарди. Ишга вақтлироқ кетса ҳам, ё аксинча, кечроқ уйга келса ҳам пичинг қилавериб жонига тегиб кетди. Шу пичинг сўзлар сабаб бўлдики яқинда эр-хотин қаттиқ уришиб қолишди. «Мен сизга ишонмайман, ўша хотин уйга бекорга келмади», — дерди Мавлуда ҳадеб. Охири Абдулла деворда осиглиқ турган «Қуръон»ни қўлига олди. Уч-тўрт йил бурун бир таниши: «Қуръон»ни қўлингга олиб, қасам ичсанг, аёллар лаҳқа ишонишади», — деган эди. Шу усулни қўллашга мажбур бўлди. Мавлуда найдан таралаётган куйга сеҳрланган илондай қотди-қол

ди. Ҳар қалай битта ташвишдан қутилдим, деди ўзига-ўзи Абдулла, фавқулодда енгил тортиб. Энди аввалгисидан ҳам мушкулроқ ташвиш ҳали олдинда эканлигини ўйлаб, анча вақт юраги зириллаб юрди. Бу ҳақда Дилдорага айтишга қўрқди. У кўнмайди, деган андиша юрагини ғаш қилиб турарди. Ўртадан Пўлат чиқиб қолмаганида ҳали ҳам бир қарорга келолмай юрармиди. Дастлаб, уни Пўлат билан кўрганида «мени куйдирмоқчи» деган хаёлга бориб, сир бермасликка ҳаракат қилганди. Ҳали яхши танимаган одамга ўзини топшириб, унинг этагидан тутуши, бир кунда ҳе йўқ, бе йўқ кўчиб кетиши йигитнинг хаёлига ҳам келмаганди. Ўйлайвериб, жинни бўлиб қолаётди. Ўзича бир неча кун аразлаб ҳам юрди. Ҳар қалай, шунча йил эр-хотиндек бўлиб... Оқибат шу бўлдимиз? Қизнинг бу қилиғи иззат-нафсига тегди. Йўқолган пичоқнинг сопи олтин қабиллада иш тутди. Орқаваротдан аввал Пўлатни сўраб сориштирди. Сўнг Дилдоранинг изига тушди. Яқингинада ундан қочиб юрган, тасодифан кўришиб қолишганда юраги зириллаб, унинг тезроқ кетишини сабрсизлик билан истаган одам энди аёлни топиш илинжида оромини йўқотган эди. «Майли, мен сенга уйланаман, — демоқчи эди у аёлга бениҳоя қарам кўрсатаётгандек виҳор билан. — Фақат бир шарт билан. Бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто ота-онанга ҳам айтмайсан. Фарзанд, деб ҳам оғиз очмайсан!» Бола туғилиши аёлнинг ҳуқуқларини бир неча поғонага кўтариб юборишини у жуда яхши фаҳмларди. Ошдан чиққан тошдек бирдан Пўлат пайдо бўлиб қолмаганида Дилдоранинг рози бўлиши турган гап эди. Хурсандлигидан йиғлаб ҳам юборармиди. Бугун келиб кўрдик, у хато ўйлабди. Ҳалигина унга заҳрини сочган, мазах қилган аламзада, кибрли аёл кечагина бўйнига осилиб: «ҳаммасига чидайман, фақат мени ташлаб кетманг», деб ялпиган қизга сира-сира ўхшамасди.

* * *

Тун ярмидан оғиб, одамлар ширин уйқуда ётган маҳал темир эшикни кимдир секин тақиллатди. Уйқуси ўчиб, алам устида ўтирган Дилдора эшик олдида учиб борди. «Ким?» деди астагина. Қаттиқроқ нафас олишгада қўрқди.

— Мен, Дилдор, мен, — деди кимдир паст овозда. Дилдора овоз эгаси Пўлат эканлигини дарҳол англади. Бироқ эшикни очишга шошилмади. Тутқични ушлаган қўллари титраб турарди.

— Биладан, мендан хафасан, — деди Пўлат яна паст овозда. — Сенга айтишим керак эди. Кечир мени.

— Очмайман, — деди Дилдора йиғламсираб. — Тўрт кундан буён ўлиб қолай дедим-ку. Қасрда юрган бўлсангиз, ўша ерга боринг.

— Дилдор, мени кечир. Эшикни очмасанг шу ерда ўтиравераман.

— Ўтираверинг... Мени ким дея ўйлаяпсиз? Бир оғиз айтиб қўйсангиз, ҳаққингиз кетармиди. Нега мен бошқалардан эшитишим керак? Уйимни бериб қўйиб, катта мурувват қилдим, деяпсизми? Ҳозироқ чиқиб кетишим мумкин. Тўрт томоним қибла менинг. Этагимни бошимга ёпаман-у...

— Дилдора, бўлди...

— Очмайман барибир эшикни...

— Шу ерда ўтиравераман, эшикни очмагунингча. Ҳеч қаёққа кетмайман.

— Ўтираверинг!..

Орадан чамаси икки соатча вақт ўтди. Иккаласи ҳам ҳамон эшик олдида туришарди. Бутун вужудлари қулоққа айланиб, бир-бирларининг хатти-ҳаракатини эшитишга уринишарди. «Йиғлаётгани шекилли, — дея ўйларди Пўлат. — Ҳақиқатан ҳам ноинсофлик қилдим». «Ана, эшикка суяниб ўтириб олди, — деб ўйлади Дилдора. — Совуқ ўтиб кетмасайди. Чекаятми... «Уҳ» тортди...»

Бир оздан сўнг «ширк» этиб эшик калити буралгани эшитилди. Пўлат ирғиб ўрнидан турди. Ярми чекилган сигаретни шошапиша улоқтирди.

— Сенга ким хабар берганини биламан, — деди у ичкарига кирган заҳоти. — Сен ... боя ... айтганингда ... Бирдан хаёлимга келди. Ўша! Аниқ, ўша!

Дилдоранинг қовоқлари қизариб, шишиб кетгани боис кўзлари қисилиб қолганди. Йигитнинг юзига қараёлмади. Ваннага кириб, совуқ сувга юзини чайди, қовоқлари устига юмшоқ сочиқни ҳўллаб босиб, бир неча сония турди. Сал ўзини босиб, аввалги ҳолига келгандан кейингина Пўлатнинг ёнига ўтди...

— Тунов кунни айтгандим уйдан қочиб кетганимни, — дея гап бошлади Пўлат. У жуда асабий эди. Ҳали уйга кириб келганидан буён тинимсиз, устма-уст сигарет тутатар, бирини чекиб бўлар-бўлмас иккинчисини бошлар, кичкинагина шиша кулдон бир пасда сигарет қолдиғи билан тўлган эди. — Иш йўқ, турар-жой йўқ. Бир қанча вақт вокзалда ётиб юрдим. Қасрга иш сўраб борсам, прописка сўрашади. Оддий таксичиликка ҳам олишмади. Пра-

вам бор бўлмаса. Пропискани тўғрилаб келинг, кейин гаплашамиз, дейишди. Уйдан бир оз пул билан чиққандим. Тўрт ойга базур етказдим. Кастюмимни сотишга мажбур бўлдим. Кейин соатимни... Охирида сотишга арзигулик ҳеч вақом қолмади. Қорни оч одамни ҳар мақомга йўрғалатиш мумкинлигига ўша пайтларда амин бўлдим. Шу... шу... йўлга кирганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Аввалига вақтинчалик, деб ўйладим. Ҳадисини олгач, ташлагим келмади. Аммо биринчи марта қўлга тушганимда жуда қўрқиб кетганман ва йиғлаганман. Ҳа, ҳа, йиғлаганман. Қамоқхона деганда кўз олдимда даҳшатли манзаралар гавдаланарди, — Пўлат бирдан гапиришдан тўхтаб, ўрнидан турди. Унинг юзи шу қадар ўзгариб кетгандики, Дилдора қўрқиб кетди. Устма-уст чекиб, сал ўзини босиб олгунча бир оз вақт ўтди. У жойига қайтиб ўтирганда юзидаги қўрқинчли ифода батамом йўқолган, ўрнини сурбетлик эгаллаган, кўзлари такаббурлик билан боқарди. Аммо сўзлар бўғиздан базўр отилиб чиқарди. — Қамоқхонага тиқиб қўйиб, ўзларича тарбияладик деб ўйлашади-да — У бировни мазах қилаётгандек, совуқ тиржайиб қўйди. Ҳалигина босиқлик билан равон сўзлаётган одам бирдан алаҳсираётгандек узук-юлуқ гапира бошлади. — Ақлини киритиб қўйдик... хуллас.. нима десам экан... энди бу ишни қилмайди деб ўйлашади. Аммо... Лекин адашишади. Жуда қаттиқ адашишади. Мен қамоқхонада.. 10 тийин уриб қолгани учун қамалиб кетиб, у ердан қилни қирқ ёрадиган ўғри бўлиб чиққан одамни биламан. Лекин яхши томон ҳам борки, буни ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Ҳа.. ҳа.. бор... Яхши томон шундаки... қандай тушунтирсам экан?... Қўйиб берсанг бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр, асабий, жулдурвақи маҳбуслар ичида тепадаги ис босган туйнукдан тушаётган бир тутам нурга тикилиб ўтириб озодликни соғинасан. Юрагинг эзилади. Эркинликнинг қадрига етасан. Қанча муддат олганингни эслайсан... ва қанча қолганини ҳисоблашга ҳаракат қиласан. Бошда бир оз қийин бўлади, худди вақт ўтмаётгандек туюлади. Кейин... кунлар ўтавергани сайин... ҳисоблаш ҳам осонлашади. Ўзингга ўхшаган маҳбуслар ёқалашиб, бошингни ёриб қўйишса ҳам унчалик алам қилмайди. Бироқ... сени одам ўрнида кўрмай, бирорга ҳайвон... ёки... ёки жирканч махлуққа қарагандай муомала қиладиган, сал саркашлик қилсанг аямасдан дўппослайдиган қоровулларни бир умрга ёмон кўриб қоласан... Нега рангинг оқариб кетди? Қўрқаясанми? Шунинг учун сенга гапиргим келмаганди-

да. Ҳозир... оз қолди, тугатаман. Биттаси бор эди. Юзидан заҳар томиб турарди. Жуда бераҳм ва бешафқат эди. Қамоқхона унинг маҳрига тушгандай тутарди ўзини. Кўп эмас-у... шу... бир-икки марта менинг ҳам ёмон таъзириمنى берган. Ўзим ўлар ҳолатда ётибман-у, ҳадеб: «Шу ердан эсон-омон чиқиб кетсам, бир-кунмас бир кун бўғизлаб кетаман?» дея қасам ичганим ҳеч ёдимдан чиқмайди. Уч-тўрт ой бурун шу ишни таплайман деб, ўзимга ўзим сўз бергандим. Аммо ўзимни тутолмасдим. Тўрт кун аввал яна бир ишга қўл урдим. Азбаройи... сени деб. Сени хурсанд қилмоқчийдим. Афсуски, бир шеригим чув тушириб қўйди. Яқинда бизга қўшилганди. Бугун биринчи марта чиқиши эди... Унинг касри уриб, иккига шеригим қўлга тушиб қолишди. Қаёққа гумдон бўлди у? Билмайман... Уч кун ўшани изладим. Осмонга чиқдим, ерга кириб кетдим... Билмайман... билмадим... — Пўлат бошини чангаллаган кўйи, хаёлга толди.

Дилдора адоий тамом бўлган, стулга михланиб қолгандек қимир этмасди.

— Энди мендан воз кечасан, шундайми? — деди Пўлат титроқ овозда.

— Нега энди? — саволга савол билан жавоб берди Дилдора. — Ўғрини севиб бўлмайдами? Ўғрида юрак йўқми?

— Бор, жонидан, бор... — дея қичқириб юборди бирдан руҳи кўтарилиган Пўлат. У Дилдорани даст кўтариб, чир айлантира бошлади.

— Мендан ор қилмайсанми? — дея қичқирди Пўлат чир айланаркан.

— Йўқ. Ҳеч қачон... Ҳеч қачон... Энди ҳеч нарсани ўйламайман... Ҳеч нарсага куймайман... Фақат яшайман... яшайман!

Улар қий-чув қилишганча гир-гир айланишар, бақирешар, кулишар, ўзларидан бўлак ҳаммани, ҳамма нарсани унутишганди. Тапқарида эса минг азоб билан осмон ёришиб, жимгина тонг ота бошлаганди...

* * *

Орадан бир ҳафта ўтди. Бу вақт ичида Абдулла яна икки марта келди. Дилдора билан гаплашишга ҳаракат қилди. Охири келганида Дилдора уни қувиб солди. Шундан кейин у анча вақтгача кўринмай қолди. Дилдора унинг феълени яхши билгани учун, негадир кўнгли ғаш бўлиб юрди. «Писмяқ... Пайт пойлаб юрган-

дир-да», — дея ўйларди у ҳадиксираб. Нимадан ҳадиксираяпти? Ўзи ҳам бунни аниқ билмасди.

— Бугун изимга тушишди, — деди бир куни Пўлат дабдурустдан. Унинг юзи ҳорғин ва ташвишли эди. — Тасодифан сезиб қолдим.

Тунов кунги суҳбатдан кейин Дилдора шундай бўлишини фаҳмлаган, қачондир, бир йилдан кейинми, ёнки бир ойдан кейин, шундай бўлишини сезган ва бунга ўзини тайёрлаб ҳам келаётганди. Шундай бўлса-да юраги орқасига тортиб кетди.

— Кўзингизга шундай кўрингандир-да, — дея олди зўрға.

— Кўзимга кўрингани йўқ. Аниқ биламан... Яхшиси, бу ерга вақтинча келмай тураман. Сен хавотирланма, вақт топиб хабар оламан. Айтгандай, мен унинг олдига бордим...

— Кимнинг? — деб юборди Дилдора ва бирдан гап ким ҳақида кетаётганини англаб, қизариб кетди.

— У энди сени безовта қилмайди. Эркакчасига гаплашиб олди, — деди Пўлат. Чўнтагидан қоғозга ўроғлик алланима чиқариб, стол устига қўйди. — Кийимларимни алмаштириб олмоқчиман. Дазмол босганмисан?

— Ҳа, — деди Дилдора ва қоғозга ўроғлик нарсага ишора қилди. — Бу нима?

— Унинг қайчиси... Соч кесадиган... Ойнасини олдида турган экан. Билдирмасдан олиб қўйдим. Керак бўлиб қолар...

Пўлат маъноли қараб қўйди. Дилдора унинг қарашини тушунди. Бироқ индамади. Пўлатнинг ҳозиргина ечган кийимларини йиғиштириб олиб, ювиш учун ваннахонага кириб кетди. Пўлат унинг кўнгли оғриди, деган хаёлга борди. Рашки кўзиб, жаҳли чиқди. Аммо ўзини босди. Дилдора нотўғри хаёлга бориб, мендан нафратланиб юрмасин, деган ўйда у аёлнинг ортидан борди ва оғринган алфозда деди:

— Мени шумлик қиялпти деб юрма тагин. Шунчаки... олгандим. Аммо шунга яхши билиб қўй, мен унга ишонмайман.

Дилдора миқ этмади. Ваннага энгашган кўйи кир ювишда давом этди. У ўйларди. Бошидан ўтган воқеаларни ўйлар, ўзича мулоҳаза қилар, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетган пароканда хаёлларини тартибга келтиролмай хуноби ошарди. Ўйлаб ўйининг тагига етолмасди. «Шундай бир иш қилиш керак-ки...» — дерди у ҳадеб ўзига ўзи. Аёл бир қарорга келганда тонг бўзариб қолганди.

Қўни-қўшниларга кўринмаслик учун тезроқ чиқиб кетишга чоғланаётган Пўлатни саволга тутди:

— Анави шеригингиз топилдими? Қочиб кетган бор-у...

— А, ҳа, йўқ, — дея шошиб жавоб берди Пўлат.

— Мабодо... жуда зарур бўлиб қолганида... бопқа бировнинг номини айтиб юборсангиз бўладими? Далил-исбот қўлингизда...

Пўлат ялт этиб Дилдорага қаради. Аёл ундан кўз узмай, тик қараб турарди. Пўлат унинг кўзларида куйган, ўртанган, топталанган, аламзада юрак аксини кўргандек бўлди. Шу билан бирга чеки-чегараси йўқ, бепоен бир нафратланиш ҳам мужассам эдики, Пўлат дош беролмади. Индамай чиқиб кетди...

У шу кетганича қайтиб келмади. Анча вақтдан кейин ёшгина бир йигитча келиб, унинг қўлга тушиб қолганини айтди. Яна бир неча кун ўтгач, ўша йигитча Дилдорага яқинда Пўлатнинг устидан олиб борилган тергов ишлари тугаб, иши судга оширилганини, у билан Абдулла деган шериги ҳам бирга эканлигини айтди. Кетар чоғида яна келиб хабар олишини, мабодо жуда зарур бўлиб қолганда, ҳа, у айнан шундай деди, жуда зарур бўлиб қолганда уни қасрдан қидириб топиш мумкинлигини айтиб, хайрлашди. Дилдора меҳмон кетгач, у ўтирган стул устида бели боғланган бир даста пул ва бир парча қоғоз турганини кўриб қолди. Юраги ҳапқириб қоғозни қўлига олди. Хат Пўлатдан эди. Унда шундай сўзлар ёзилганди: «Мени кут...»

АЁЛ ҚИЁФАСИДАГИ АЖАЛ

Мулла Ашур қишлоқнинг нафаси ўткир дуохони эди. Муриду мухлислари кўп эди. Дами ўткирлигидан одамлар орасида ҳар хил шов-шувли миш-мишлар юрарди. Эмишки, аллақайси бойваччанинг бир кечада, ўз-ўзидан оғзи қийшайиб қолганида уч марта «дам солиб» отдай қилиб юборган экан. Тўқай қишлоқлик Саттор чолни қорақурт чақиб олганида, бир ўлимдан олиб қолган одам мана шу Мулла Ашур эди. Ҳосил миробнинг қўрққаниданми ё бошқа сабабданми, бирдан гапиролмай, гунг бўлиб қолган беш яшар неварасини тилга киритиб юборган ҳам мана шу Мулла Ашур...

Бундай гап-сўзларнинг боши-кепи йўқ эди. Уларнинг қай бири рост, қай бири лоф, ажратиш қийин. Лекин номлари тилга олинган ўша бойвачча ҳам, Тўқай қишлоқлик Саттор чол ҳам, Ҳосил мироб ҳам муллани кўрди дегунча, қўлларини кўксига қўйиб, иззат-икром кўрсатишлари рост гап. Ўткир нафасидан шифо топиб, соғайиб кетган баъзи бировлар азбаройи ихлос зўрлигидан Мулла Ашурнинг хизматига ҳам кирган эдилар. Муллани излаб, ундан нажот кутиб ён-атрофдаги қишлоқлардан ва ҳатто шаҳардан ҳам одамлар келиб туришарди.

Мири кам дунё, деганларидек кўпнинг мушкулини осон қилган мулла... ўз дардига даво тополмай изтиробда яшарди. У — бекфарзанд эди.

Аёли Хонимбуви бечорагина, мушфиққина аёл. Турмуш қурганларига саккиз йилдан ошяптики, зрининг кўзига тик қарамайди. Уятчан, тортинчоқ, гапга ҳам нўноқроқ. Мулла Ашур Хонимбувидан аввал ҳам уйланган, хотин кўрган эди. Қўшни қишлоқлик Усмон ҳожининг кенжа қизи Бувражаб билан ўн беш йил яшагач, фарзанд бўлмаганлиги важдан яхшилиқча ажрашишган эди. Усмон ҳожининг кенжаси мулла билан орани очди қилгач, бошқа бировга тегиб, бола-чақали бўлиб кетди. Мулла Ашурнинг эса ҳамон дарди ичида, икки қўли бир тепа бўлиб ўтиб кетяпти.

Мулла шу ҳақда ўйлади дегунча юраги сиқиладиган бўлиб қолди. Ўзини кўярга жой тополмайди. Ётган бўлса, ҳовлиқиб ўрнидан туриб кетади. Ўтирган бўлса, отилиб ҳовлига чиқади. Ҳадемай, кўз очиб юмгунча умри поёнига етса бу ҳовлида ва умуман ёруғ дунёда ўзидан ном-нишон қолмаслигини, ота-бобо-

лари даври даврон суриб ўтган, тепалик устидаги бу кўҳна қўрғон чолдеворга айланишини ўйлаб, юраги эзилади. Бу аёлнинг ҳам баҳридан ўтиб, бошқасига уйланишга яна юраги бетламайди. Буниси ҳам бошқа бировга тегиб, болали бўлиб кетса борми, муллага ҳаёт татийдими?! Айб ўзида экан, хотинларини ёмонотлиқ қилиб юрган экан, демайдими одамлар?!

Икки ўт орасида ўртаниб юрган кунларнинг бирида мулланинг ҳузурига ёшгина жувон бош эгиб кириб келди.

— Тумор қилиб берсангиз, дегандим... Тирноққа зорман...

Тўрт қават қуроқ кўрпача устида ўтирган Мулла сесканиб тушганини ўзи ҳам сезмай қолди. Беихтиёр аёлга зимдан кўз қирини ташлаганини кейин сездди. Одатда у шифо тилаб келувчиларни ҳам, илтимосчиларни ҳам, айниқса аёл киши бўлса, чордона қурганча, китобидан кўз узмаган ҳолда арз-додларини эшитар, шу қабилда жавоб-муомала қилар эди. Аммо бу гал... Аёлнинг юзи лоладек қизариб кетган, кўзларини ердан узмасди. Овози дардчил, лекин шу қадар ёқимли эдики!.. Мулла қимтиниб, ерга қараб ўтирган аёлга назар ташлашдан яна ўзини тия олмади. Лекин тезда ҳушини жамлади, шайтонга ҳай бериб, ўзини ўнглади. Гуноҳ, тавқи лаънат бўйнига осилишидан чўчиган мулла кўзларини юмган кўйи, ичида аллақандай дуони ўқиди. Сўнг тасбеҳ ўгирганча, китобдан кўз узмаган ҳолда, ўта жиддийлик билан сўради:

— Аввалги турмушингиз... бузилганми?

— Ҳа. Беш йил бўлди.

Аёлнинг овози яна мулланинг юрагини «қитиқлади». Мулла Ашур ўзини босишга, фикрини чалғитмасликка уринди. Алҳол, бунинг уддасидан ҳам чиқди.

Йигирма дақиқадан сўнг аёл юзи гул-гул яшнаб, кичкинагина, учбурчак туморни сиқимлаганча... хонадан чиқиб кетди. Очғи, мулла аёлнинг қачон, қандай чиқиб кетганини сезмай ҳам қолди. Унинг ҳуши ўзида эмасди. Кечгача ғалати кайфиятда юрди. «...Лоладек қизариб кетган» аёл ҳали у ердан, ҳали бу ердан қараб тургандек бўлаверди. Аёлнинг саҳт-сумбати, юз тuzилиши ҳақида унинг ҳеч қандай тасавури йўқ эди. Ахир унга дурустроқ тикилиб қарамади-да! Фақат «лоладек қизариб» тургани ёдида...

Мулла Ашур ҳарчанд ўзини чалғитишга, фикрини жамлашга уринмасин, уддасидан чиқолмасди. Икки марта уйланган бўли-

шига қарамай, мулла бундай ҳолга биринчи дафъа тушиши эди. Ўз кўнглида, қандайдир бесаранжом бўлиб қолгандай эди. Ва бу бесаранжомликнинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигини ғайри-шуурий равишда ҳис этган мулла кечга бориб хонасига кирди-да, эшикни ичкаридан қулфлади.

Тўрдаги, қиблага қараган бурчакка ёзилган жойнамоз устида ўтириб, кўзларини юмганча тиловат қила бошлади.

Уч кун ўтгач, озиб, ранг-қути ўчган, лекин гуноҳлардан фориғ бўлган мулла ҳовлига чиқди. Уни кўриб, хурсанд бўлиб кетган Хонимбуви ошхона томонга югурди. Бироқ Мулла Ашурнинг иштаҳаси йўқ эди. Шу топда негадир бўшашиб, ланж бўлиб бораётганди.

— Жой сол, бир пас чўзилмасам бўлмайди-ёв, — деди у дастурхон кўтариб келаётган хотини томонга қарамай.

— Кунботарда ётмасдингиз-ку, — деди Хонимбуви ботинмайгина. Унинг овози ингичка ва чийилдоқ эди.

Мулла Ашур беихтиёр чуқур хўрсинди. Нигоҳи узоқ-узоқларга қадалди.

— Бирровга... Бир жойга ўтиб келаман, — деди мулла салдан кейин. Сўнг аста-секин юрганча ҳовлидан чиқди.

Хонимбуви нон, қанд-қурс ўралган гулдор дастурхонни бағрига босганча, эрининг ортидан тикилиб қолди.

Мулла Ашур дарвоза олдида бир зум тўхтаб, нафас ростлади. Уч кунлик тиловат — тавба-тазарру уни ҳолдан тойдирганди. Оёқлари қалтираб, мадорсизланди. Дарвозага беҳол суянди. «Худойим, хиёнатимни ўзинг кечир, — деди ичида мулла. — Шайтон қутқусига учдим. Бир лаҳзага бўлса-да, Сени унутганим учун ўзинг кечир, Парвардигор!»

Мулла кўзларини юмган кўйи чуқур-чуқур нафас олди. Беш дақиқадан кейин вужудига куч энгандек бўлиб, секин ўрнидан жилди. Уйнинг орқа томонига ўтди.

Мулла Ашурнинг уйи қишлоқ четидаги кичкина тепалик устида қад ростлаган эди. Бу уйни бундан юз эллик йил муқаддам Мулла Ашурнинг катта бобоси Бузрук мулла қурдирган экан. Қишлоқнинг нариги четидан қараган кишига дастлаб шу уйнинг пештоқию томи ярқ этиб кўринади. Бошқаларникига қараганда пойдеворию девори баланд-баланд қилиб қурилган, айвон пештоқидан тортиб кўча эшиккача нақшинкор қилиб безак берилган бу уй четдан қараган кишига кичикроқ кўрғончани эслатарди.

Бир ярим асрдан буён муллалар сулоласининг кўрки ҳисобланиб, ҳар бир авлод даврида гуллаб-яшнаган бу табаррук қўрғон бугунги кунга келиб инқирозга юз тутмоқда. Мулла Ашурдан кейин бу уйнинг чироғини ёқиб ўтирадиган ҳеч кимса йўқ. Вақтисоати етиб мулла ҳам, хотини ҳам оламдан ўтгач, бу ер бойқушлар маконига айланади. Ё бирорта даҳрий идорага макон бўлади. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам отамерос қўрғоннинг тақдири «бойқуш»лар қўлида қолиши тайин. Ё тириклигидаёқ бирорта мўмин-мусулмон қариндошига хатлаб берсамикин? Шунда кўнгли хотиржам тортармиди? Ё... бирорта бенавонинг боласини асраб олиш... Йўғ-е, ...Уйнинг орқа тарафида ўзини кунгувоққа солиб ўтирган мулла беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Бундан икки йилча илгари, хотини ботинолмаган бўлса-да, тенгқурларидан бири сскин қўйнига қўл солиб кўрган. Мулла Ашур унинг нима демоқчи эканлигини билиб олгач, ўша оғайнисини жеркиб берганди. Бировнинг пуштикамаридан бўлган бола ҳар куни, ҳар сония ўзининг кимлигини, кимнинг боласи эканлигини эслатиб, Мулла Ашурга ҳозиргидан ҳам кўра қаттиқроқ ва аламлироқ азоб беради-ку! Бундан кўра беш-бегонага хатлаб бергани маъқул эмасми? Лекин... Мулла Ашурнинг қалбини алам-қизғониш аралаш изтироб қамраб олди. Ўзини ўзи енголмай эзилган мулла хомуш, афтодаҳол бир қиёфада пастга — қалин дарахтлар билан ўралган қишлоққа ғамгин нигоҳ ташлади. Хатлаб берган қариндоши текинтомоқ, дангаса, уқувсиз чиқиб қолса, буёғи неча пулдан тушади?! Авлодлари қўлида кўз қорачиғидек асраб келинаётган гўшанинг парокандаликка юз тутишига Мулла Ашур сабабчи бўлмайдими?!

Кеч кириб, қишлоқ уйларидаги чироқлар бир-бир ёна бошлаганда ҳам Мулла Ашур хаёл дарёсига ғарқ бўлиб ўтирарди. Бу орада хотини икки марта келиб, хабар олди. Сўнгги келишида у:

— Овқат совиб қолди, — дея қисталанг қилса-да, мулланинг жойидан жилғиси келмади.

— Сен ичавер, мен кейин, сал туриб бораман, — деб хотинини жўнатиб юборди.

Хонимбуви ҳайрон бўлганча, ўгирилиб ортига қарай-қарай, ҳовлига кириб кетди. Хотини кўздан йўқолгач, мулла инқиллаб ўрнидан турди. Одатдагидек, уй-қўрғон атрофини бир қур айланиб чиқди. Ҳар куни бўлмаса-да, уч-тўрт кун оралатиб, ён-веридан инсон қадами тийилгач, уй атрофини гир айланиб чиқадиган

одати бор эди унинг. Мулла бу ишни одамларга билдирмай ба-
жарялман, деб ўйларди. Лекин ер тагида илон қимирласа билиб
турадиган ҳамқишлоқлари унинг бу одатини аллақачон сезиб
улгуришганди. Баъзи бировлар: «Мулланинг уйида ота-бобоси-
дан қолган хазинаси бор. Битта-яримтанинг назари тушиб қол-
маслиги учун уйининг қай бир бурчига кўмиб қўйган. Тинч ўти-
ролмай, уй атрофини айланиб юриши ҳам шундан. Хазинасини
қўриқлайди», — дея гап болалатиб юборишганди. Аслида
ҳақиқатда шундаймиди ёхуд аввалига шунчаки миш-миш сифа-
тида пайдо бўлиб, сўнг «пуфлаб пиширилган» лофмиди, ҳеч ким
аниғини билмайди. Бироқ мулланинг уй атрофини айланиб юриш
одати рост эди...

Эртаси куни кечга яқин Мулла Ашур нақшинкор дарвоза ёни-
да «узала ётган» узун ва йўғон хомага кетини қўйганча, қиш-
лоққа термулиб ўтирганида туйқусдан пастда, шундоққина йўл
четидан таманно билан ўтиб кетаётган аёлга кўзи тушиб қолди.
Аёл мулланинг нигоҳини ҳис этди шекилли, янгитиб қараб қўйди.
Мулла Ашур қаттиқ сесканди. Аёл унга танишдек туюлди. Ё
кимгадир ўхшатдимиз? Ие, ҳа, эсига тушди, бу ахир... Тунов куни
«тумор қилиб беринг», деб келган аёл-ку! Мулланинг аъзойи ба-
дани жимирлаб кетди. Ҳаяжонда кўзларини олиб қочди. Аёл на-
рироқ бориб, ортига ўтирилди. Хиёл жилмайгандек бўлди-ю, яна
йўлида давом этди. Мулла Ашурнинг юраги ҳаприқиб кетди. У
зўр бериб уринмасин, аёлни кўздан йўқотмаслик учун унинг ор-
тидан қараб қолмасликнинг иложини қилолмади. Жадал юриб
кетаётган аёл дуч келган биринчи ҳовлининг чорбоғига ўзини
урди-ю, кўздан йўқолди. Шундан кейингина Мулла Ашур ўзига
келгандек бирдан ҳушёр тортди. Шоша-пиша ён-верига қараб
қўйди. Яхшиям ёнида ҳеч ким йўқ. Бўлмаса, нақ шарманда бўлар-
ди-я. Уят ҳиссидан ҳам кучлироқ, аёвсиз, таъбир жоиз бўлса, даҳ-
шатлироқ — гуноҳкорлик туйғуси юрагини эзиб, азоб бера бош-
лади. Уч кунлик тоат-ибодат зое бўлди, ҳавога учди. Бир нигоҳ,
бир жилмайиши туфайли у бир йўқотиб-топган хотиржам ҳаёти-
дан, ўла-йита эришган ҳузур-ҳаловатидан яна мосуво бўлди.
«Ким бўлдийкин у?» деган савол яшин тезлигида ҳаёлидан ўтди
унинг. Ҳаёлан аёл кириб, кўздан ғойиб бўлган ҳовли эгасини хо-
тирасида тикламоқчи бўлди. Ва бирдан ҳаяжон билан хитоб қил-
ди: Ахир ўша ҳовлида Оқбердиннинг тўнғичи Неъмат муаллим
яшайди-ку! Яқинда кўчиб келишган. Оқбердиннинг ўзи кенжатоийи

билан қишлоқнинг нариги четида яшайди. Демак... бу аёл Оқбердининг келини экан-да!.. Унда... Нега унда?... Ўша кунги аёл «тирноққа зорман», деганди-ку!»

Мияси «говлай» бошлаган мулла тутатиб кетди. Ҳатто ўзидан ўзи нафратлана бошлади. Ёв қувгандек шошиб ўрнидан туриб, ичкарига кирди. Эпикни зичлаб ёпиб, тамбалади. «Энди уйдан бир қадам ташқарига чиқмайман!» — деди ўзига ўзи. Ва бирдан вужудини қамраган ҳорғинликдан шалпайиб «хосхонаси»га кирди. Бу ерда у мухлису муридларини, шифо тилаб келувчиларни қабул қиларди. Муножоту тиловат, Оллоҳга сажда қилиш онларини ҳам у шу хонада ўтказарди. Тўрт қават қуроқ кўрпача устига чўкиб, пар ёстиққа ёнбошлади. Кўзларини юмди. Лаблари қимтилди. Шу кўйи у узоқ ўтирди. Куч билан ич-ичидан кўтарилиб келаётган ғалаённи босди. Потирлаб ураётган юраги ўз маромига тушгунча сабр-тоқат билан кутди. Сўнг чордона қуриб ўтирганча олдида ёзиллик турган жойнамоз устидаги эскириб, титилиб кетган китобни авайлаб қўлига олди. Китоб араб имлосида ёзилган бўлиб, унга раҳматли отасидан, отасига эса ўз отасидан, яъни Бузрук мулладан мерос қолган. Китоб шу қадар кўҳна эдики, балки Бузрук муллага ҳам қайсидир бир авлодидан мерос қолгандир.

Мулла Ашур китобни аввал кўзига сурди. Сўнг лабига босиб тавоф қиларкан, қўллари титраётганини ҳис қилди. Аввалдан у кўҳна китобни тез-тез қўлига олиб, ўқиб турарди. Жуда сиқилиб, толиқиб кетганида, ўзини ёлғиз ва... ва аждоглари руҳи олдида айбдор ҳис этганида ушбу китобни қўлига олар, бир-икки саҳифалик мутолаадан кейинноқ жунбушга келган вужуди осойиш топиб, хотиржам тортиб қоларди. Айни дақиқада мулла нажот нстаб, очкўзлик билан китобга ёпишган эди. Биринчи саҳифани очиб, жимжимадор жумлаларга кўз югуртира бошлади. Бир, икки, ҳатто учинчи саҳифани ўқиб чиқди ҳамки, қулоғига ҳеч нарсаси кирмади. Мияси бўшаб қолган кутидек ҳеч нимани қабул қилмасди! Мулла Ашур қўрқиб кетди. Ҳатто ваҳимага тушди.

— Ё, тангрим, — деб юборди у беихтиёр. — Бу не синоат?! Вужудимга уя қуриб олган иблиснинг ишими бу? Мен уни ҳайдайман, йўқотаман!

У пичирлаб, аллақандай дуони ўқий бошлади. Бир неча сониядан сўнг китобни қўлига олди. Бир-икки жумла ўқиди, холос. Кўз олди жимирлашиб, ҳарфлар бир-бирига қўшилиб, чаплашиб кетди. Юраги кўкрак қафасига сиғмай ураётган мулла ҳовлиқиб

ўрнидан турди. Ҳовлига қараган деразани очар-очмас, ташқарига қараб бақириб юборганини сезмай қолди.

— Қай гўрдасан, Қўшанбойнинг қизи?!

Ишком остидаги сўрида олмақоқи қилаётган Хонимбуви ирғиб ўрнидан турди. Липпасига қистириб олган этагини тушириб, шоша-пиша уст-бошини қоқди. Илдамлик билан дераза ёнига келаркан, эрининг заҳил башпарасига кўзи тушиб, юраги орқага тортиб кетди.

— Тинчликми?!

— Покланиб, кейин менинг ёнимга кир! — деб буюрди мулла.

Хонимбуви ҳайрон бўлганча ортига қайтди.

Мулла Ашур жойига чўкиб, бошини ҳам қилганча хотинини кута бошлади. Лекин ҳадеганда ундан дарак бўлавермади. Сабр косаси тўлиб бораётган мулла энди ўрнидан туришга чоғланаётганда намхуш юзини силаганча Хонимбуви кириб келди. Унинг нигоҳларида аллақандай ҳадик мужассам эди.

— Ўтир! — деб буюрди мулла ва имо билан оёқ учидан жой кўрсатди хотинига.

Хонимбуви қимтиниб, омонатгина чўк тушди.

Мулла Ашур кўҳна китобни қўлига олди-да, биринчи саҳифасини очган ҳолда хотинига узатди.

— Шу еридан бошлаб ўқи!

Хонимбуви бир китобга, бир зрига қараркан, хижолатли овозда деди:

— Мен ўқишни билмайман.

— Нега билмайсан?! — Мулланинг кўзлари чақчайиб кетди. — Ўргатган эдим-ку, уйланган йилим!

— Эсимдан чиқиб кетган... кетибди, — деди дув қизарган Хонимбуви саросималаниб.

— Бекорларни айтибсан, эсингдан чиқмаган. Ишингни қизғониб атай ёлғон гапиряпсан.

— Ўлай агар...

— Ўқийсан! — Мулла Ашур мажбурлаб хотинининг қўлига китобни тутқазди. — Ўқийсан!

Мулла Ашур жазавага тушган, ҳушидан айрилаётган эди. Нима қилаётганини, нима деяётганини ўзи ҳам идрок қилолмасди.

Хонимбуви китобни тутганча ҳўнграб юборди.

— Касофат! Бор, йўқол, кўзимга кўринма! — Мулла Ашур маҳсили оёғини узатиб, товони билан хотинининг тиззасига тепди.

Хонимбуви кутилмаган зарбадан қалқиб кетди. Китоб қўлидан учиб тушди.

— Сендан яхшилиқ чиқмаслигини билардим, — деди мулла кўзлари хонасидан чиққудек бўлиб, китобга узаларкан.

Хонимбуви пиқиллаганча оқсоқланиб, хонадан чиқиб кетди. Мулла Ашур ғазаб ва нафрат билан унинг ортидан қараб қолди. У китобни хотинига ўқитиб, тинчланмоқчи, шу йўл билан ғалаён кўтараётган юрагига хотиржамлик бахш этмоқчи эди.

— Шунчалик ҳам ақли ноқислик бўладими? — деди у ўзига ўзи. — Ўргатган нарсанг эсида турмаса...

Мулланинг бир дарди иккита бўлди. Ўша кун «лоладек қизариб турган» аёлни кўрганидан бўён ҳаяжонданми, эҳтиросданми титраб турган юраги энди ғазаб ўтида ёна бошлади.

Бурунги хотини ҳожининг қизи бўлса-да, даҳрийлиги бор эди. Биринчи бўлиб ажралишни таклиф этган ҳам, кўч-кўронини ортиб, уйдан чиқиб кетган ҳам унинг ўзи эди. Тушкунликка тушиб, ғарибона яшаб юрганида қариндошлари: мўмин-мусулмоннинг қизи, дейишиб, мана шу Хонимбувига уйлантириб қўйишганди. Айни дақиқада ғазаб ўтида қоврилаётган мулла туйқусдан Хонимбуви ҳам ўша даҳрий кундошининг «мардлиги»ни такрорлашини истаётганини сезиб қолди. «Ё, раббий, — деди у изтироб билан. — Менга нима бўлди? Нима учун бундай ўйларга боряпман. У чиндан кетиб қолса, аҳволим не кечади? Ўша... баттол балки бировнинг хасми-ҳалолидир? Ё... у билан хуфия учрашиб, ўзимни синаб кўрсаммикин?» Хаёлига келган сўнгги ўйдан мулланинг эсхонаси чиқай деди. Юзини кафтлари орасига олиб, узоқ тин олди. Сўнгги ўй уни даҳшатга солганди. Бундан қутулиш учун у ҳозир ҳамма нарсага тайёр эди.

Бир тутам тун минг азоб билан ўтди.

Тонг ғира-ширасида бостирмада таҳорат олиб, бир қўлида обдаста, иккинчиси билан белбоғини елкасига ташлаганча ортига қайтаётган мулла кимдир ўзини кузатаётгандек туюлиб, беихтиёр юришдан тўхтади. Ортига ўтирилди. Зингил солиб, ён-верини кузатаркан, беҳосдан ҳув нарида, чорбоғнинг йўлга туташ ерида, ёғоч панжарага суянганча, маъюс жилмайиб турган ўша аёлга, ўша баттолга кўзи тушиб, негадир сесканиб кетди. Орадаги масофа узоқ эмасди. Шу боис мулла аёлнинг хижолатданми ё уялганиданми, лоладек қизариб турганини кўрди, ҳис этди. Балки аёл қизармагандир, мулланинг хотирасида ўша «қолат» сақ-

ланиб ва ҳатто ўрнашиб қолгани учун шундай туюлгандир. Ҳовли супуришга тутинган Хонимбуви эрининг аро йўлда ҳуши бошидан учиб туриб қолганини кўриб хавотирланди, бир зумда ҳаёлидан нелар ўтмади, шусиз ҳам бир неча кундан буён унинг аҳволидаги ўзгаришдан ҳадиксираб юрганди. Супургисини девор четига итқитиб юбориб, эрининг олдига келди. Қўлидан обдастани оларкан:

— Жойнамозни солиб қўйдим, — деди оҳиста.

Мулла Ашур гарангситандек бўлиб, хотинига маънисиз нигоҳ ташлади ва шу асно боши билан чорвоқ томон ишора қилиб деди:

— Анави... аёл Оқбердининг келиними?

Эри имо қилган тарафга қараган аёл у ерда дарахтлару, чорбоғни ўраб турган ёғоч панжарадан бошқа ҳеч нимани, ҳеч кимни кўрмади.

— Оқберди аканинг келини тонг саҳарлаб бу ерда нима қилади? — деди Хонимбуви ажабланиб.

— Дарди бордирки... — Мулла Ашур яна ўша томонга юз бураркан, у ерда ҳеч ким йўқлигини кўриб, капалаги учди. «Ҳозиргина... Ҳозиргина турган эди-ку! Ерга кирдимиз, осмонга учдимиз? Ёки... қияликдаги йўлдан ўтаётиб қарагиси келгандир... Хонимбувини кўриб қолгач, қочиб қолгандир». Мулла ҳаяжондан энтикди. Вужудини қамраган ёқимли ҳисдан дили яйради. Лабиға табассум югурди. Ўзи сезмаган ҳолда, аёл қаршисига келиб тургандек эркаланиб нигоҳ ташлади. Хосхонасига киргунча, бу ёқимли ҳис уни тарк этмади. Ичкарига кириб, тасбеҳини қўлига олгач, унинг учун яна азобли, ҳар лаҳзаси дўзах азобидан кўра минг карра оғир дақиқалар бошланди...

* * *

Кунлар ўтган сайин Мулла Ашур «лоладек қизариб турган» аёлни тез-тез учратадиган бўлиб қолди. Гоҳ чорбоғ ёнида, гоҳ уй ёнида, йўл устида... Аёл майин табассум ҳада этарди-ю, мулла оғиз жуфтлагунига қадар жуфтакни ростларди. Тутқич берай демасди. Ҳар гал ўша Оқбердининг тўнғич ўғли яшаётган ҳовлининг чорбоғига кириб, кўздан ғойиб бўларди. Мулла Ашур унинг ортидан ҳайрат ва аллақандай ичкикиш билан унсиз қараб қоларди. «У жудаям чиройли ва ёш, — дея ўйларди у ичи ўртаниб. — Элликнинг эшигини қоқаётган чолни бошига урадимиз?! Шунчаки эрмак қилаётгандир? Эрига кўнгли йўқдир... Нега унда, агар

у чиндан ҳам Оқбердининг келини бўлса, нега унда, бахтим очилмаяпти, деб ҳузуримга келди? Балки бу баҳонадир, шунчаки аёлларга хос макрдир?...» Мулла Ашур ўйлаб ўйининг тагига етолмасди. Шу қадар кўп ва берилиб ўйлардики, охир-оқибатда ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, фикрлари чувалашиб кетарди. Баъзида хаёл сура туриб беихтиёр соқолини тутамлаётганини сезиб қоларди. Бир вақтлар, ҳалиги аёлдан ҳам ёнроқ вақтларида юртга таниғлик аждодларига ҳурмату эътиқоди баландлигидан, уларга тақлид қилганидан ва яна... сал салобатлироқ кўришни истагида соқол-мўйлов қўйиб юборганига афсус ҳам қилаётгандек бўлиб қоларди. Мош-гуруч бўлиб қолган соқол-мўйлови уни янаям қаримсиқ кўрсатиши тайин-да!.. Қириб ташлашнинг иложи йўқ. Юртга кулги бўлади.

Вақт ўтгани сайин Мулла Ашур табиатида ажабтовур ўзгариш содир бўлаётганини пайқаб қолди. У энди аёлнинг шарпасини кўрган заҳоти ёки уни эслаганда юрагида пайдо бўлган ҳисни, шуурига соя ташлаётган шарпани ҳайдашга ҳаракат қилмас, ўзини хиёнаткор санаб саждага бош қўймас, бобомерос кўҳна китобни ҳам қўлига олишдан ҳам тийилгандай эди. Шу билан бирга, беш вақт намозини ўқиб, саждага бош урмаса, шифо тилаб келганларга ёрдам қўлини чўзмаса вужудини «босиб» турадиган аллақандай куч-қувватдан айрилганини сезмай қолди. Мудом қандайдир кўринмас куч таъсирига тушиб қоладиган вужуди фавқулодда қушдек енгил бўлиб қолганди. Анали аёл бир кўриниш бериб, табассум ҳадя этиб кетгач ҳам унинг шарпаси мулланинг ёнгинасида қолгандек, ён-верида айланиб юргандек туюларди. Бу ўша баттол аёлнинг хотирасида сақланиб қолган тасвирими ёхуд бошқа нарсамиди, мулланинг идроки етмасди.

Бир куни уч-тўрт чол билан Турдибой тракторчининг худойисидан келишаётган эди. Ҳеч кутилмаганда, Оқбердининг тўнғичи Незмат муаллим яшайдиган ҳовлининг дарвозаси қия очилиб, ўша соҳибжамол чиқиб қолса бўладими? Хаёл суриб келаётган мулланинг беҳосдан аёлга кўзи тушиб, юраги шувиллаб кетди. Бир лаҳза... Бир дақиқа юришдан тўхтаб, аёлга интиқлик билан тикилиброқ қаради. Уни яқиндан кўриш истаги аллақачонлардан буён кўнглида ғалаён кўтараётган, безовта қилиб оромини ўғирлаган эди-да. Фақат бир лаҳза... Кейин ҳушини йиғиб, олдинлаб кетаётган шерикларига етиб олиш учун қадамини тезлатди. Аёл рўпарасидаги қўшнисиникига ўтмоқчи шекилли, лекин гурунглашиб ке-

лаётган чолларнинг йўлини кесиб ўтмаслик учун ерга қараганча, уларнинг ўтиб кетишини кутиб турди. Ўзларича ниманидир баҳслашиб кетаётган чоллар йўл четида нийманиб турган аёлни пайқашмади ҳам. Улар яқинлашганда аёл... ердан кўз узмаган ҳолда пичирлагудек бўлиб салом берди. Бадқовоқ чоллар кўчада ўзларидан бошқа ҳеч ким йўқдек, вағур-вуғур қилишганча ўтиб кетишди. Аёлнинг саломини эшитишмади шекилли, алик ҳам олишмади. Мулла Ашур эса... унинг овозини эшитди! Ҳатто кўз қири билан бўлса-да, унга қараб қўйиш, бош ирғаб саломига алик олиш имконини-да топди. Сутта чайилгандек опшоқ юз... писта даҳан... қайрилма қошлар... гилослар дудоқ... ҳарир рўмоли остидан чиқиб, пешонаси-ю чеккаларини тутган қўнғироқ сочлар... Мулла Ашур кўз қири билан қараш асносида ҳаммасини кўрди. Фақат аёлни кўзларини кўра олмади. У ерга қараб турганди-да. Аммо унинг нигоҳини ҳис этган аёлнинг лоладек қизариб кетгани мулланинг ошиқ қўнғилини зақлангириб юборди. Энтикиб, чуқур нафас олган мулла сал нарироқ бориб, негадир оғир хўрсинди. Ўгирилиб ортига қарагиси, аёлни яна бир бор кўргиси келди. Лекин юраги бетламади. Чоллар унинг безовталанганини сезиб қолишидан чўчиди.

Неъмат муаллимнинг уйдан анча узоқлашгач, Мулла Ашур чоллардан бирига мурожаат қилди:

— Бу дейман, Оқбердининг тўнғичи бефарзандми?

— Неъмат муаллимними? Жужуқлари кўп. Иккинчи хотини уйиб ташлаган болани, — деди чол қуруққина қилиб. — Биринчи аёли фарзанд доғида куя-куя ўлиб кетган...

«Иккинчи аёли... Жужуқлари кўп...» — Мулла Ашур ҳайрон бўлди. Хаёлида бир-биридан жумбоқли саволлар пайдо бўлди.

«Нега анави аёл ҳузуримга келганида бефарзандман деди? Ким ўзи у? Нега мени тинч қўймаяпти?» Мулла нажот кутгандек савол назари билан шерикларига қаради. Баҳсни тугатиб, ҳар бири ўз ўй-хаёли билан андармон бўлиб қолган чоллар унинг ҳолатини пайқашмади.

Уйга келганидан кейин мулланинг ҳардамхаёллиги янада ортди. Худойидан берилган ҳақни — дўппидек тугунни хотинига бериб, хосхонасига кирди. Кўрпачага чўзилди. Қўлини пешонасига қўйганча шифтга тикилди. «Қариган чоғимда нима учун бу кўйга солиб қўйдинг, Тангрим? — дея ўйлади у. Сўнг ҳаммасига шу сабабчи дегандек пешонасига муштлади. — Гуноҳим не? Нечун юрагимга ўт солиб қўйдинг, Тангрим?» Мулла Ашурнинг

мижжаларига ёш қалқиб, қулоқлари томон сиза бошлади. У анча вақт ўй суриб ётди. Сўнг уйқуси келгандек, мижжалари ачишиб, беихтиёр кўзлари юмилди...

Мулла туш кўрди. Тушида у ўша соҳибжамол билан кимсасиз бир ерларда қўл ушлашиб (кўнгил қурсин!) юрганмиш. Гоҳ ёруғ, гоҳ қоронғу, ваҳимали йўллардан ўтишганмиш. Илон изидек боши-кеги кўринмайдиган, тор йўлнинг икки четидаги хароба уйларнинг синиқ деразаларидан кимлардир қараб тургандек, аллакимлар бақириб-чақириб гаплашаётгандек, яна кимлардир қаҳ-қаҳ уриб кулаётгандек туюлармиш. Юра-юра улар сокин бир гўшага бориб қолибдилар. Ям-яшил майсалар устига тиз чўккан аёл қўлидан тортқилаб, уни ҳам ўтиришга ундабди. Юраги ҳап-риқиб, ҳаяжонланган мулла ботиниб-ботинмай аёлнинг қаршисига тиз чўкибди. Майин қўллари билан юзларини силаётган аёл шамдай эриб бораётган мулланинг кўксига бош қўйибди... Қолганини мулла эслашга-да уялади...

Маст уйқуда ётган эрини уйғотишга кўзи қиймай боядан буён унга тикилиб ўтирган Хонимбуви ниҳоят уни секин туртди. Аввалига мулла ҳеч нарсани сезмади. Хонимбуви елкасидан тутиб, қаттиқроқ силтай бошлагач, мулла чўчиб кўзини очди. Хавотир билан тикилиб турган хотинини кўриб, ирғиб ўрнидан турди. Негадир аёлига қарашга-да уялди.

— Овқат тайёр бўлди. Олиб келаверайми? — деб сўради Хонимбуви.

Мулла Ашур: «Шопмай тур», дегандек ишора қилиб, эшик томон йўналди. Аъзойи-бадани бўшашиб, ҳорғин бўлиб қолганди у. Оёқларида жон йўқдек, қадам босишга мажоли етмаётгандек, имиллаб ҳовлига чиқди.

Ювиниб, поклангандан кейин ҳам негадир ўзига кела олмади. Овқатдан бир-икки чўқиниб, сочиққа қўл чўзди. Дастурхонга фотиҳа ўқигач, яна ўринга чўзилди. Хонимбуви савол назари билан бир-икки қараб қўйди-ю, аммо индамади.

Ўша кундан буён Мулла Ашур дардга чалингандек сирқовланиб юрди. Ҳе йўқ, бе йўқ, беш вақт намозни канда қилди. Шифо тилаб келгувчиларни қабул қилишдан бош тортди. Тўй-маъракаларга ҳам бормай қўйди. Хонимбувини лол қолдириб, тўшагини бошқа қилди: бир ўзи хосхонада ётадиган одат чиқарди. Хотини бунинг сабабини сўраганида, у қироат билан шундай деди:

— Кўнглим тинчликни тусайди.

Шу билан Хонимбувининг ҳам уни ўчди. Тақводор одамга бир нарсa деб бўлармиди? Жигига тегиб, жаҳлини чиқарса, дуо қилиб, тил-жағини боғлаб қўймасин...

Дам олиш куни Хонимбуви қариндошлариникига тўйга кетди. Мулла Ашурни ҳам таклиф қилишганди. Унинг боргиси келмади. Мазам йўқ, дея баҳона қилди.

— Бугун укамникида ётиб қоламан, — деди Хонимбуви кетиш олдидан. — Эртага келин томонга қуда бўлиб борасиз, дейишяпти.

Мулла Ашур «Хўп» дегандек кўзини юмиб-очди. Хонимбуви эшикдан чиқар маҳали ортига ўгирилиб қаради: эри чордона қурганча, хаёлга толиб ўтирарди. Аёл унинг ўйчан ва дардчил, ҳатто қайғули қиёфасини хотирасига олмоқчидек узоқ тикилди. Сўнг... кўзлари намланганча чиқиб кетди. Мулла Ашур хотинининг қараб турганини ҳам, чиқиб кетганини ҳам пайқамади.

Тун ярмидан оққанида, энди кўзи илинган муллани кимдир оҳиста туртгандек бўлди. Эриниб кўзларини очган мулла ёнгинасида ўтирган аёлни кўриб ҳуши бошидан ўчди. Ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо аёл: «Ётаверинг...» дегандек елкасини силаб қўйди.

Бу ўша!

Мулланинг кўзига лоладек қизариб кўринган, ақлу ҳушини ўғирлаган соҳибжамол эди!

— Келдингми?... — деди мулла базўр, негадир унинг нафас олиши қийинлашиб бораётганди.

— Ҳа, — дея шивирлади аёл овозига сирли тус бериб.

Лоҳас ётган вужудига илоҳий куч эниб, қони гупира бошлаган мулла аёлнинг белидан кучиб, ўзига тортди. Аёл эгилиб, мулланинг кўксига бошини қўяркан, яна ўшандай сирли овозда шивирлади:

— Олиб кетгани келдим...

...Эртаси куни кечга яқин тўйдан тўлиб-тошиб қайтган Хонимбуви эрини жонсиз ҳолда кўриб бақариб юборди.

ҚУЁШ МЕН ТОМОНДА

Аёл хавотир билан кунни кеч қилди. Хаёлида фақат бир ўй гир-гир айланарди: «Бугун ҳам пулсиз келса-я?!» «Очқадим», дея хархаша қилган болаларига ярим косадан пиёз шўрва берди. Бу шўрвани аёлнинг ўзи ўйлаб топган ва ғалати ном ҳам қўйган: «Шарманда шўрва!»

Ўғли билан қизининг «шарманда шўрва»га нонни бўктириб-бўктириб ейишаётганини кўрган аёлнинг кўнгли бир хил бўлиб кетди. Соатга қаради: етти!

«Бугун ҳам ишхонасидан ойлик берилмаган шекилли. Кимдан қарз сўрасам экан деб тентираб юрганмикин? — Гўзалнинг кўз олдида эри гавдаланди. — Бу бечора ҳам қийналиб кетди. Бола-чақа боқаман деб...»

Аёлнинг кўнгли эриди. Тиқ этган товушга қулоқ тутиб, эпик пойлади. Бироқ соат тунги ўн икки бўлди ҳамки, Тоҳирдан дарак бўлмади. Аёлнинг кўнглига шайтон ғулғула сола бошлади. Аммо у бостириб келаётган қора хаёлларга эрк бермасликка, ўзига яқин йўлатмасликка ҳаракат қилди. «Уни фақат йўқчилик йўлдан оздириши мумкин, — дея ўйланди Гўзал. — Болаларини яхши кўрадиган одам ҳеч қачон хиёнат кўчасига кирмайди. Эрим ўғли билан қизини нафақат яхши кўради, бошига кўтаради-ку!»

Шунга ўхшаш фикрлар билан Гўзал тўлиб бораётган кўнглига таскин берса-да, барибир нимадир етишмаётгандек туюлди.

Тоҳирнинг ишдан келмай қолиши янгилик эмас. Янглишмаса, тўрт йил бўлиб қолди-ёв, эрининг ишхонада «ётиб қоладиган» одат чиқарганига. Ҳа, ҳа, тўрт йил! Баҳонаю сабаблар эса... Ғиж-ғиж! «Ишхонада юрагимнинг мазаси бўлмай қолди».

Тоҳирнинг илк дафъа айтган гапи шу эди. Негадир унинг юзи бетобникидан кўра, қаттиқ кўрқиб кетган одамнинг юзидек ваҳимали ва ташвишли эди.

— Ҳеч бўлмаса, телефон қилиб қўйсангиз бўларди, — дея зорланди Гўзал. — Ахир кечаси билан ухламай, кутиб ўтирдим. Эшик тиқ этса эшитмай қолмайин деб...

Тоҳир кўзларини олиб қочган, Гўзал эса унинг бу ҳолатини ўзича тушунган эди.

Кейинчалик бу ҳол, бу сўзлар тез-тез такрорланадиган бўлди.

Бора-бора Тоҳирнинг юзидаги ўша ваҳимали ифода ҳам ғойиб бўлди. У энди кўзларини ҳам олиб қочмасди.

Ҳаммасига чидаса бўларди. Аммо эрининг уйга келмай қолишти Гўзалга бошқача таъсир қиларди. Ҳарчанд ўзини босишга ҳаракат қилмасин, эри эртаси кун эрталаб ёки кечга яқин (шундай вақтларда у уйига уч-тўрт кун эртароқ қайтадиган бўлиб қоларди) эшикдан кириб келганида уйни наҳс босиб кетаётгандек туюларди Гўзалга. Бир марта у эрига бу ҳақда гапирган ҳам эди. Шунда Тоҳир:

— Мен ишляпман, хотин. Ишляпман. Ҳар кун ишга кеч бориб, эрта қайтиб, сенинг олдингда ўтиргандан нима фойда? Балки мен ҳаммоллик қилаётгандирман? Балки арава судраб юргандирман!

Шундан кейингина Гўзалнинг кўнгли хотиржам бўлган, «Эрим ишляпти, пул топляпти», деган фикрни миёсига сингдирган эди.

Бироқ... Эл қатори эртадан кечгача ишлагандан ташқари «ётиб қолиб», қўшимча юмуш билан шуғулланса-да, Тоҳирнинг топгани рўзғорга урвоқ ҳам бўлмасди. Иш стажи (тажрибаси) ошгани сайин одамларнинг маоши кўпайса, Тоҳирники ўз-ўзидан камайиб борарди.

Эрининг камҳаржлигини ўйлаган Гўзал икки марта эндигина курсоғида пайдо бўлган болаларини олдириб ташлади. Бу ҳақда Тоҳирдан бошқа ҳеч кимга айтмади ҳам, билдирмади ҳам. Эри ўшанда очиқ-ошкора «Ҳа» демаса-да, йўлига бўлса-да, «Йўқ, олдирмайсан» ҳам демади. Кўп ўтмай яна иккиқат бўлиб қолганида Гўзал эрига маслаҳат солди.

— Шуниси яни туғиб олсамми, дегандим. Ўғил бўлса ўғлимизга, қиз бўлса қизимизга шерик бўларди.

— Туғишдан бошқа ташвишинг йўқми?! — дея бақариб берганди Тоҳир ўшанда. Сўзлари хотинига оғир ботганини сезиб, кейин сал ҳовуридан тушиб, ётиғи билан гапирганди: — Беш-олтитасини туғиб ташлаб, кейин эшполмай, бирини чаласавод, бирини каззоб қилиб тарбиялагандан кўра, шу иккитасини рисоладагидай таъминлаб қўйганимиз яхши эмасми?!

— Онам: «Косови узунинг қўли куймас», дейдилар. Иккита боланинг юзига қараб ўтаминми?

— Оббо! — Тоҳир юзини терс бурди.

Шу жанжал сабаб, Гўзал «кенжатой»ни ҳам олдириб ташлади. Бу сафар жаҳл устида шундай қилди. Касалхонада навбат кутиб турганида курсоғида энди жон битиб, капалакдек пир-пир қилаётган жигаргўшасидан кечирим сўраган эди: «Мени кечир,

қизалоғим. Иложсизликдан шу ишга рози бўлдим». «...қизалоғим», деди у. Чиндан ҳам аёл гумонаси қиз бола эканлигини ички бир туйғу билан сезган эди.

Кошки шундан кейин ҳам рўзғори ўнгланса! Мана, шарманда шўрва билан болаларини алдаб ўтирибди.

Минг азоб билан тўлғониб тонг отди.

Тоҳирдан ҳамон дарак йўқ.

Болаларини мактабга жўнатгандан кейин Гўзал ўйланиб қолди. Нон пули топиш керак! Ўйлай-ўйлай сандиғидан келинлигидан қолган шарфни олиб, қўшнисиникига чиқди.

— Баба Таня, яхши ётиб турдингизми? Мабодо, сизга шарф керак эмасми? Для подарка...

«Баба Таня» деганлари — олтмишдан ошиб қолган кампир, — шарфни қўлига олиб у ёқ-бу ёғини кўздан кечириб, кўнгли тўлмади шекилли, Гўзалга қайтариб берди.

— Нет. Керак эмас, — деди у. Ва бир зум Гўзалга еб юборгудек бўлиб, қаттиқ тикилиб турди-да, сўнг дона-дона қилиб деди: — Ишлаш керак, кизимка. Ишлаш керак!

Эшикнинг тарақлаб ёпилиши Гўзални ҳушига келтирди.

Аёл йиғламоқдан бери бўлиб уйига қайтди.

«Ишлаш керак! Ишлаш керак! Ишлаш...»

Бу сўзларни бир гал эри ҳам айтган эди. Нимадир сабаб бўлди-ю, Гўзалга пул керак бўлиб қолган ва уни Тоҳир топиб бера олмаганди. Шунда Гўзал кўз ёши қилган, эрига таъна тошларини отган эди.

— Шуям яшаш бўлдимми? Қачон қарасанг, пул йўқ, пул йўқ...

— Ҳадеб менга таъна қилавермасдан, сенам ишласанг бўларди, — деганди Тоҳир ўшанда. — Бекатга чиқиб писта сотсанг ҳам қўлингга тўрт-беш сўм тушади-ку!

Шу гапдан кейин Гўзалнинг кўзи мошдек очилди. Писта сотиб олди. Тобига келтира олмаган бўлса-да, қўлидан келганча қовурди. Кейин бекатга олиб чиқди. Пул солиш учун эски ҳамёнини ҳам чўнтагига тикиб қўйди. Яхши ният билан, албатта!

Бекатга келиб, энди халтасининг бўғзини ечган ҳам эдики, тепасида тўладан келган, қалпоқли аёл пайдо бўлди.

— Бу ер менинг жойим. Иди, другой место ищи!

Бундай вазиятни кутмаган Гўзал довдираб қолди.

— Ахир одам гавжум ерда савдо қилмасам, қасерга бораман?

— Это мне не касается! Бор йўқол, дедим санга! Кўзингни уриб чиқармасимдан йўқол!

Хезланиб келаётган аёлдан чўчиган Гўзал халтасини бағрига босганча ортига қайтди.

Уч-тўрт кун ўтгач у мастава қилиб, бозорга олиб чиқди. Одамлар ҳам анойи эмас. Бошқаларнинг сергўшт, зираворли тансиқ таомлари турганда, Гўзалнинг ёвғонсифат маставасига қайрилиб ҳам қарашмади.

Кейинчалик суриштириб билса, мактабда қоровуллик ўрни бўш экан. Мактаб директори уч-тўрт марта одам жўнатди унга. Лекин Гўзал рози бўлмади.

Шу-шу бўлди-ю, у дардини ичига ютди. Пул масаласида эрига таъна тошларини отмасликка ҳаракат қилди. Фақат: «Нима бўлганда ҳам болаларимни ўқитаман. Битта столнинг эгаси бўлмагунларича ўз ҳолларига қўймайман!» дея аҳд қилиб қўйди.

Одатдагидек, ўша куннинг эртасига Тоҳир ишдан вақтлироқ қайтди. Қўлида ул-бул харид қилинган сумка. Аммо авзойи бузук эди.

Гўзалнинг аҳволи ҳам уникидан ортиқ эмасди.

— Бугун қандай баҳонани ўйлаб келяпсиз? — дея қарши олди у.

— Оббо! — Тоҳирнинг тишлари гижирлаб кетди. — Яхши гап йўқ экан-да бу уйда. Қачон қараса тергагани-тергаган.

— Тергашимга асосим бор, — деди Гўзал тап тортмай. — Қолаверса, яхши гапга қорин тўймайди.

Ошхонада: «Қорнимиз очди», деб йиғлаб ўтирган болалар шовқинни эшитиб югуриб келишди.

— Адажон! Биз сизни соғиниб кетдик! — Болалар ўзларини Тоҳирнинг кучоғига отишди. Бир зумда қий-чув бўлиб қолди. Болаларининг қоринлари очгани, ҳозиргина йиғлаб ўтирганлари эсдан чиқиб, хурсанд бўлиб кетганлари Гўзалга бошқача таъсир қилди.

«Мен ундан ҳеч қачон воз кеча олмасам керак, — дея ўйлади у. — Аммо жиддийроқ гаплашиб олмасам ҳам бўлмайди. Қачон-гача...»

Болалари ухлагунча Гўзал тишини тишига қўйиб, сабр қилди. Ўроқ ўриб, кетмон чопиб чарчаган одамдек кўзлари юмилиб кетаётган Тоҳирни чой ичиш баҳонасида ошхонага чақирди. Бир замонлар, болалар ухлагандан кейин эр-хотиннинг чой ичиш одатлари бор эди.

— Сиз билан очиқчасига гаплашиб олмоқчиман, — дея гап бошлади аёл. — Менга тўғриси айтинг, бирорта... бошвоқсиз хотинга илакишиб қолган бўлсангиз, тан олинг.

Тоҳир ҳайрат билан хотинига тикилди.

— Тан олмасам-чи? — деди у бироздан сўнг. Унинг ўзини тутишидан тортиб афт-ангоридан ҳам ҳаммаси жонига текканини, айни дамда ўладиган ҳўкиз болтадан қайтмас, қабилида иш туташганини англаб олиш мушкул эмасди.

— Тан олсангиз, олмасангиз, бир ёқлик қилишга тўғри келади, — деди Гўзал. — Жонга тегди бундай яшаш. Хавотирланавериб, ҳар хил ҳаёлларга боравериб, адойи-тамом бўлдим.

— Нега ўйланасан? Балого жин ҳам урмайди дегин-да, ўтиравер бемалол.

Бу гап аёлнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Шунчалик ҳам юзсиз бўладими одам?! Бўлди, бас, жонга тегди. Кетаман.

— Кўча қоронғу. Қўрқмасанг, кетавер. Менинг ҳам жонимга тегди!

Гўзал югуриб эшик олдига борди. Илгакни туширди. Калитни бурашга навбат етганда бир зум тайсаллади, умидланди: Балки қайтарар... Бироқ...

Гўзал эшикни очди, ташқарига қадам қўйди ҳамки, эридан садо чиқмади! Аёл йиғламсираганча кўча ҳатлади. Чиқди-ю, қаёққа юришини билмай, қотиб қолди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, чор-атроф зим-зиё. Чироқлари ўчган «дом»лар қоронғуда ҳайбат солиб турарди. Йўлка четидаги симёғочлардаги чироқлар ҳам аллақачон ўчган, тик этган говуш эшитилмасди. Қоп-қора махлуқ устига бостириб келаётгандек аёл қўрқиб кетди. Подъездга қайтиб кирди. Юрак ҳовучлаганча деворга суянаркан, уй эшигига умидвор бўлиб тикилди: Балки йўлдан қайтаргани чиқиб қолар... Ахир ярим кечаси қаёққа боради деб ўйлаб, хавотирланар...

Мабодо ўйлагани ўнг бўлиб, эри бирдан чиқиб қолса ўзини қандай тутиши ҳақида аёл ҳаёлга толди: Уйга қайтиб кирмайман, дейман. Тонг отгунча шу ерда ўтириб, кўчалар ёришиши билан отамникига кетаман. Сиз билан энди ўша ерда гаплашман, дейман. Бир оёқ тираб кўрай-чи...

Орадан ярим соат, бир соат... икки соат ўтди ҳамки, эшик очилмади. Эри уни қидириш, ундан хавотирланиш тугул, эшикни очиб бирров қараб ҳам қўймади. Гўзал лабини тишлаганча унсиз йиғлаб юборди. Қоп-қоронғи подъезд лампочкага ёлчимади. Ё куйиб қоларди ё кимдир ўғирлаб кетарди. Аёл ваҳимага

тушиб қалтирай бошлади. Бир хаёли уйга қайтиб кирмоқни ҳам ўйлади. Аммо қўрқувдан-да кучлироқ бир туйғу бундай қилишга йўл қўймади. Ўзи не аҳволда-ю... «Илойим, қўшнилар чиқиб қолишмасин-да», деб уялиб қўярди у.

Ҳеч нарсадан беҳабар пишиллаб ухлаб ётган болаларини ўйлаган аёлнинг кўнгли баттар вайрон бўлди. «Дилшоднинг кўрпани тепиб юборадиган одати бор эди. Усти очилиб қолмадимикин?...» дея ўйлади у. Нимадир, қандайдир жонивор кўча эшик олдидан югуриб ўтди. Гўзалнинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Дир-дир титраганча бурчакка тиқилди. Ўтирди. Ўтирган еридан уй эшиги аниқ-таниқ кўринса-да, Гўзал энди у томонга умуман қарамай қўйди.

Унинг кўзлари қоронғида йилтираб кўринар ва катта-катта очилганча қотиб қолгандай эди. Юрагини адоқсиз бир гусса эзаятқандек юзи кўкариб кетганди. Бора-бора қоронғуликка ўрғаниб қолдими, у чўчимай қўйди. Фақат қаттиқ чарчаганини, ҳолдан тойганини ҳис қиларди, холос. Бу орада осмон ёришди. Қовоқлари оғирлашиб, кўзлари оқига довлур қизариб кетган аёл ўрнидан туриб, кўчага чиқди...

* * *

— Болаларингни нега ташлаб келдинг, болам? — дея ёзғирди она. — Ўз бошингни олиб қочиб, келаверибсан-да? Эринг билан уришишга уришибсан, нега болаларингни ташлаб келдинг?

Гўзал эрининг ярим кечада келганини ва бошқа-бошқа гапларни айтган эди-ю, ўзининг тунда уйдан чиқиб кетгани ҳақида лом-мим демаган эди.

Воқеани тўла тушуниб етмаган она уйда қолган болаларини ўйлаб, куйиб кетаётган эди.

— Эр-хотиннинг уруши дока рўмолнинг қуриши, деганлар. Кеча уришган бўлсанг, бугун ярашасан, — Машҳура опоқи ўридан турди. — Ўзим обориб қўйиб келаман. Туш, олдимга!

Кечадан буён болаларини ўйлаб, ич-эттини саяётган бўлса-да, Гўзал оёқ тиради.

— Йўқ. Мен энди унинг олдига қайтиб бормаيمان. Бети қурсин!.. Бир кун ҳам у билан яшамайман.

— Бу ерда онамнинг бағрида рўшнолик кўраман деб ўйлама. Менда аввалги ихтиёр йўқ, — Машҳура опоқининг кўзлари намланди. Кўнгли юмшаб, гапиролмай қолди.

— Сиз билмайсиз... Ҳеч нарсани билмайсиз...

Гўзалнинг бўғзига тошдек нарса тиқилиб, овози чиқмай қолди.

— Бу ердаги аҳволни сенам билмайсан, қизим. Акангнинг ҳоли ўзингга маълум: яримжон. Уч ой уйда бўлса, уч ой касалхонада. Ер ютгур кеннойинг, бир коса овқатимни миннат қилиб беради. Болаларинг ҳар замонда... — Машҳура опоқи бирдан жимиб қолди. Айтсамми, айтмасамми дегандек бир лаҳза иккиланди. Бир қарорга келди шекилли, салдан сўнг гапини давом эттирди. — Болаларинг ҳар замонда келишиб, уч-тўрт кун туришганига чидамайди, бу ер ютгур. Нима эмиш, мен Тоҳирбекнинг исқиртларини боқаман деб ишлаётганим йўқ, деб бақиради менга.

Гўзал бақрайиб қолди.

— Шунақа денг, — деди анчадан кейин пичирлагудек бўлиб. Ҳовуридан тушгандек бўлди. Ниманидир ўйлаб, бир қарорга келди шекилли:

— Бўпти, бораман. Лекин охирги марта! — деди.

— Майли, жоним болам. Майли.

Машҳура опоқи келини уйда йўқлигидан фойдаланиб, музлатгичнинг эшигини очди. Музхонадан гўштни олиб, устидан иссиқ сув қуйиб эритди-да, у ёқ-бу ёғидан тилимлаб, уч-тўрт бўлак кесиб олди. Қопдаги гуручдан, бидондаги ёғдан оз-моз ўмарди. Ҳатто томат ўрнида ишлатасан деб, туйилган помидор қоқидан ҳам бир шиша олди.

— Шу ишни бекор қиляпсиз, ойи, — деди Гўзал онасини зимдан кузатаркан.

— Ўзича билиб, сеникига бир коса овқат бермайди, бу пўстак. Ҳеч нарса қилмайди. Бу уйда сенинг ҳам ҳаққинг бор.

Она-бола озиқ-овқат тўла сумкани кўтарганча кечга яқин йўлга тушишди.

Қўнғироқ тугмасини устма-уст ва қаттиқ-қаттиқ босганларидан кейин эшикни Тоҳир очди. Унинг юзи бўздек оқарган, қовоғидан қор ёғаётган эди.

— Яхши ўтирибсизми, болам?

Машҳура опоқи ичкарига кириш учун бир қадам ташлади. Бироқ... Бутун гавдаси билан эшикни тўсиб турган Тоҳир ўридан жилмади! Қайнонасига йўл бериш тугул қимир этмади.

Машҳура опоқи ялт этиб қизига қаради. Иzza бўлгандек юзи қизариб кетди.

Гўзал бошини қуйи солди.

Ичидан қиринди ўтса-да, Машҳура опоқи ўзини босди.

— Болам, энди ёш бўлмадинглар. Гулдай фарзандларингиз бор. Урушли уй бўлмас. Қизим аёллигига бориб, аччиқ-тиззиқ гапирса, сиз оғир бўлинг. Сиззи жаҳлингиз чиққанида бу...

— Қизингиз қачон уйингизга борди? — Тоҳирнинг қимтилган лабларидан учган дастлабки сўз шу бўлди.

— Эрталаб... — Машҳура опоқининг ажаблангани овозидан сезилиб турарди.

— Уйдан ярим кечаси чиқиб кетган. Билмадим, тонг отгунча қасрларда санқиб юрган?!

Кутилмаган «ҳужум»дан Машҳура опоқи довдираб қолди. Нажот кутгандек қизига қаради.

Гўзал эса...

Бутун ғазаби-ю нафрати кўзларига жо бўлгандек эрига тикилиб қолганди.

— Мен энди уни қабул қилолмайман!

Эшик зарб билан тарақлаб ёпилган асно ичкаридан «Ойижон!» деган овоз эшитилди. Гўзал чидаб тура олмади. Эшик тутқичига ёпишди.

— Оч, эшикни номард! Болаларимни бер! Уларда ҳаққинг йўқ. Оч, эшикни! Оч, деяпман! Дилшод, Дилрабо, болажонларим!..

Гўзал ҳўнграб йиғлаганча эшикни тепар, қўнғироқни устма-уст босар, тутқични юлиб олгудек тортқилар эди. Бунга жавобан ичкаридан ҳеч қандай сас-садо эшитилмади. Бирдан ҳамма ёқ сув қуйгандек жим-жит бўлиб қолди.

— Болаларимга қўлингни теккизма, номард! — дея қичқирди Гўзал. — Билиб турибман, сен уларни ваннага ё опхонага қамаб қўйгансан! Дилшод, Дилшоджон, дадангдан қўрқма, эшикка яқинроқ кел. Сенга айтадиган гапим бор. Дилшод!.. Дилшоджон!..

Гўзал бутун вужуди қулоққа айланиб, ичкарига қулоқ тутди. Жимжитлик. Гўё уйда ҳеч ким йўқдек... Ҳолдан тойган аёл тиззалаб қолди: Энди нима қиламан?!

Юзи девордек оқариб, ҳуши бошидан учган Машҳура опоқини қизининг нидоси сергаклантирди.

— Тур, ўрнингдан, ўриснинг ўлигидай чўзилмай, — дея жеркиди у қизини.

Боши берк кўчага кириб қолганини ҳис этган Гўзал сўлжайиб ўрнидан турди.

Она-бола озиқ-овқат билан тўлатилган сумкани эшик олдида қолдиришди-да, бир-бир босиб кўчага чиқишди.

Машхура опоқининг самийий муносабатига дарз кетган, қарашлари ҳам анчайин зардали бўлиб қолганди. Она-бола уйга кела-келишгунча чурқ этиб оғиз очишмади.

Кечга яқин Гўзал иссиғи чиқиб ётиб қолди. Ундан сал олдин уйига телефон қилиб на эри, на болалари билан гаплаша олди. Машхура опоқи ҳам аччиқ устида анча-мунча гапириб юборди. У қизига ишонмаётгандек нигоҳ тапшларди. Мана шуниси Гўзалга алам қилди.

Кечга яқин ётиб қолди.

Иссиғи кўтарилиб алаҳлай бошлади у. «Мен подъездда эдим... Мен ўша ерда эдим...» дея гўлдиарди Гўзал.

Боши қотган Машхура опоқининг кўзлари намланди... Эртаси кун и анча тузук бўлиб қолган Гўзалга она насиҳат қила бошлади:

— Ҳеч нарса бўлмагандек уйингга бориб, ўтириб ол. Эркак киши икки-уч кун аразлаб юради-да, кейин эсидан чиқарворади.

— Бундай қилолмайман, ойижон...

— Ғар деган номни олиб ўтираверасанми?

— Ўзимга тўғри бўлсам бўпти-да.

— Тўғрилигингни қандай исботлайсан? — Машхура опоқи бақириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Унга шунга ўхшаш баҳона керак эди. Охири ниятига етди, — деди Гўзал. — Кўп нарсага энди фаҳмим етпти.

— Нима қилмоқчисан энди?

— Судлашиб бўлсаям ундан болаларимни тортиб олсам, бас. Бошқа ҳеч нарса керакмас менга...

— Ҳай, ҳай, суд!... — Машхура опоқининг кўзлари чақчайиб кетди. — Бутунлай ажрашмоқчимисан?

— Ҳа, ойи.

— Бекорларни айтибсан! Сал нарсага ажрашаман деб...

— Сиз билмайсиз... ҳеч нарсани билмайсиз...

— Бўлди, бас қил. Ажрашиш осон бўпти-да.

Машхура опоқи ўша кун и тушдан кейин ўзи «обрўли» деб ҳисоблаган қариндошларидан бирини қудасиникига юборди. Воқеадан ашшақачон хабар тошган куёв томон «вакил»ни хушламайроқ қарши олди-ю, гапни ҳам лўнда қилишди: «Ҳамма ихтиёр ўғлимизда!»

Куёв эса битта гапда туриб олди: «Унақа хотинни кўнглим тортмайди. Ажрашаман!»

Гўзал оқибат шундай бўлишини, онасининг югур-югурларидан наф чиқмаслигини олдиндан сезган эди. Эрининг жавобини эшитган кунининг эртасига ажралиш ҳақида судга ариза бериб келди. Тез-тез боши оғриб, тунлари ухлай олмайдиган бўлиб қолган Гўзал ҳар томонлама қийналса-да, бир нарсадан кўнгли тўқ эди: «Болаларим ўзим билан қолади. Суд она тирик бўла туриб, отага болани қолдирмайди. Эсон-омон ажрашиб очсам, кейин болаларим билан тинчгина яшайвераман».

Бироқ муаммо аёл ўйлаганчалик осон ҳал этилмади. Тоҳир судда: «Болаларни бермайман», деб туриб олди. Сабаби сўралганда эса... ҳеч иккиланмасдан: «Мен унга ишонмайман», деди. Эрини бу даражага боради деб ўйламаган Гўзал бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Мияси тормозлангандек, хаёлига тузукроқ фикр келмасди. Судга боришдан аввал кўп нарсаларни гапирман, «эримни фопш қилиб ташлайман!» деб ўйлаган эди. Боргандан кейин эса... оғзига бир оғиз калпима ҳам ўнг келмади. Ҳамма-ҳаммаси ҳавога соврилгандек, мияси бўм-бўш бўлиб қолди. Бунинг устига Тоҳирнинг адвокат ёллагани ҳаммасидан ошиб тушди. Тоҳир ўша бир оғиз гапни айтди. Қолгани адвокатнинг зиммасига тушган шекилли... Қориндор, тепакал киши ярим соат давомида аввал «фариштадек ўзбек аёллари» ҳақида, кейин аҳён-аҳёнда бўлса-да, «фаришта»лар номига доғ тушираётган, қадам олиши бежо (ҳа, у айнан шундай деди) хотинлар тўғрисида гапирди. Вақт-бевақт болаларини ташлаб, кўчага чиқиб кетгувчи аёл аввало она деган шарафли номга муносибми? Фарзандлар тарбиясини шундай аёлга ишониб бўладими, деган саволларни кўндаланг қўйгандан кейин... қонун номидан гапира бошлаганда Гўзал чидаб туролмади.

— Иббот қилиб беринг, — деди ҳўнграб йиғлаганча.

— Иббот? — Тепакал адвокатнинг кўзлари йилтиллади. — Шошмасангиз, иббот қилиб берамиз. Керак бўлса, гувоҳларимиз ҳам бор!

Гўзал нажот кутгандек нигоҳлари билан эрини қидириб топди. Тоҳир ҳам унга тикилиб ўтирган экан. Фақат... Қарашларида бир олам ғазаб ва нафрат! Наҳот, менинг пок эканлигимга ҳеч ким ишонмаса?!

Гўзал залга нигоҳ ташлади. Ана, кечагина: «Болам, бўтам»лаб юргувчи қайнотаси! Ана кечагина: «Сабрнинг таги сариқ олтин, ажабмас, Худойим «ол, қулим» деса-ю, Тоҳиржон чўп ушласа ҳам олтинга айланиб қолса», дея насиҳат қилган қайнонаси! Дарвоқе,

бу гапни қайнонаси қачон айтган эди-я? Ҳа, эслади, бир коса ун сўраб борганида Гўзал шу «насиҳат»ни эшитиб келган эди.

Аёл улар томонга шундай илтижо билан нигоҳ ташладики, қайнотанинг ўрнида тош, қайнонанинг ўрнида бир уюм лой бўлганида аллақачон эриб кетарди. Ваҳоланки, улар тош ҳам, лой ҳам эмасди. Балки шунинг учундир келинларининг илтижосига жавобан... ерга қараб олишди!

— Нега ўша тунда кўчага чиқиб кетдингиз? — Судьянинг овози янгради.

— Уришиб қолгандик... Онамникига кетаман деб чиққандим.

— Онасиникига эртаси кунин эрталаб борган, — дея луқма ташлади Тоҳир.

— Мен подъездда эдим ахир... — Гўзалнинг лаблари титрар, кўзлари жикқа ёш эди. — Кўча қоронғу экан, тун билан подъездда ўтириб чиқдим.

— Подъезд ёруғ эканми? — Бу киноянинг «эгаси» Тоҳир эди. У аламли истеҳзо билан хотинига қараб турарди.

— Гувоҳингиз борми? — ўртага суқилди тепакал адвокат.

Гўзал адвокатга хўмрайиб қараб қўйди-да, судьяга юзланди:

— Мен эрим билан судлашмоқчи эмасман. Агар у яшашни истамаса... Болаларимни қайтариб берсин.

— Болаларда ҳаққинг йўқ! — дея бақирди Тоҳир.

— Сизнинг ҳаққингиз борми? Сизни-я?! Уч-тўрт кунлаб йўқолиб кетиб, яна болада ҳаққим бор деб ўйлаяпсизми?

— У ёғи билан ишинг бўлмасин, — дея тўнғиллади Тоҳир.

— Сиз уйга келмай қолган тунларингиз қасрда ётиб қолардингиз? Яхшиси, ҳозир, айна дақиқада, менга шуни тушунтириб беринг! — Гўзал эрига шундай вазоҳат билан тикилдими, у беихтиёр нигоҳларини олиб қочди.

Можарога судья аралашди:

— Олти ой муҳлат! Балки келишиб қоларсизлар. Ўртада фарзандларингиз бор. Энг аввало, уларнинг тақдирини ўйлаш керак!

— Болаларим билан кўришиб туришга рухсат беринг.

— Бу талабингиз қондирилади.

Гўзал қўрққан, жуда қаттиқ қўрққан эди. Суд шартта ажратади-қўйди деб. Ҳартугул олти ой муҳлат бергани яхши бўлди. Шу вақт ичида балки ярашиб қолишар. Ярашмаган тақдирда ҳам болаларини кўриб туради-ку!

Ҳаётида кескин бурилиш юз бергани ва бунга қисман ўзи сабабчи бўлиб қолгани аёлнинг кўнглини эзса-да, болалари би-

лан учрашишни ўйлаб юраги ҳаприқиб кетаётган эди. Ахир у болаларини жуда-жуда соғинган эди! Ўша куни у терлаб-пишиб бир талай ширин кулча пиширди. Кулчаларни совутиш учун патнисга ёйиб қўётганда Шаҳло кеннойиси ишдан келиб қолди.

— Намунча куп пиширибсиз? — деди у ранги ўчиб. — Шунча унни зос қилиб...

— Болаларим яхши кўради...

— Жиянларингизга ҳам тўрт-бешта ташлаб кетинг. Бу бечораларга кулча пишириб берадиган одам йўқ. Кун бўйи итдек ишлайман, ортмоқлаб уйга ташийман. Бу текингомоларнинг тўйдими йўқ.

Гўзал оғирликка олди, миқ этмади. Совуган кулчаларни олиб сумкага солаётганида аъзойи бадани иситма тутгандек қалтираб кетди. «Ўл-а, бир оғиз сўзга шунчами?» — деб қўйди йўл-йўлакай.

Ярим соатлардан кейин йўлга отланди. Ўз уйига, шип-шийдон бўлса-да, қадрдонлиги энди билинаётган уйига қараб йўл олди. Атай кечни мўлжаллаб йўлга чиқди. Эри уйда бўлса бир-икки оғиз гаплашар...

Эшик зарб билан очилди.

Остонада... Остонада ўзга бир аёл турарди!

Гўзал оғиз жуфтлагунга қадар аёл чаққонлик қилди.

— Болаларингиз сизни кўришни исташмади. Отаси уларни паркка олиб кетди.

Осмон узилиб, нақ Гўзалнинг устига тушди. Кўз олди қоронгулашиб, деворга суяниб қолди у. Бегона аёл уни очиқ-ошкора бошдан-оёқ кузатаркан, юпқа лабларини жийириб қўйди.

— Сиз... кимсиз? — Гўзалнинг қуруқшаган лабларидан шу сўзлар учди.

— Тоҳирбекнинг хотини!

— Ахир менман-ку унинг хотини!.. — Гўзалнинг кўзлари даҳшатли равишда чақчайиб кетди.

— Хотин деган уйда ўтиради. Ҳа, деганда кўчага қочиб чиқмайди.

— Юзимга солмаган сен қолувдинг...

— Тўрт йилдан буён эр-хотинмиз. Никоҳ ўқитганмиз, иккита боламиз бор.

— Тўрт йил!..

— Ҳа, Тоҳирбек сизга айтишга қийналиб юрганди.

— Пайтдан фойдаланиб қопсилар-да. Тайёр уй-жой...

— Менинг ўз уйям бор. Менга фақат эр керак, — деди аёл зарда билан ва тарақлатиб эшикни ёпиб қўйди.

Гўзал ҳайкал бўлиб қолди.

У нима қилишни, нима дейишни билмас, калласига тузукроқ фикр келмасди. Қалби бўм-бўш, ҳувиллаб қолганди. Беш дақиқа чамаси ўтгач, унинг йиғлагиси, дод солгиси келди. Ич-ичидан нимадир кутарилиб, бўғзига тиқилди. Лабларини қимтиб йиғла-масликка, бўғзини куйдираётган фарёдни қайтарिशга уринса-да, уддасидан чиқа олмади: кўзларидан тирқираб ёш отилди!

* * *

«Бўлди, шунча ўйнатишгани етар, — деб ўйлади Гўзал кеча-си ёлғиз ўзи ошхонада ўтираркан. — Мен ҳам адвокат ёллайман. Улар шохида юрса, мен баргида юраман! Энди йиғламайман. Йиғламаслигим керак!»

Бир неча кундан кейин у суриштира-суриштира «Энг тажри-бали юрист» деб таърифланган адвокатнинг ҳузурига кирди. Ўзи-ни «Қаҳҳоров» деб таништирган кишига бошидан ўтганларини бирма-бир айтиб берди-да, охирида савол берди:

— Эримни қўш хотинликда айблаб судга бермоқчийдим. Ма-бодо шундай қилсам, эрим жавобгарликка тортиладими?

Қаҳҳоров қисик кўзларини аёлга тикиб, бир зум ўйланиб тур-ди-да, сўнг деди:

— Анча мураккаб масала экан. Аввал бир нарсани аниқлаш-тириб олайлик. Сизга консультация керакми ё адвокат ёлламоқ-чимисиз?

— Адвокат ёлласам... қанақа бўларкин?

— Мен сизнинг «ишингиз» билан шуғулланишим учун хара-жатини кўтарсангиз бас.

— Қанча... бўлади? — Бир оз ҳадик билан сўради аёл.

Адвокат айтди.

— Ҳозирча маслаҳат бера қолинг. Қолганини уйга бориб ўйлаб кўрай...

— Демак, эрингизни кўп хотинликда айблаб, жиноий жавоб-гарликка тортмоқчисиз, шундайми? Мазкур ҳолат бўйича эрин-гизнинг ҳаракатида жиноят аломатлари мавжуд эмас. Жиноят Кодексининг 126-моддасида кўп хотинли бўлиш, яъни умумий рўзғор асосида икки ёки ундан ортиқ хотин билан эр-хотин бўлиб яшашлик учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган бўлиб, эрин-

гизнинг рўзгор юритиши умумий рўзгор асосидаги эр-хотин бўлиб яшашда ифодаланмаган. Яъни, агар шахс бир ёки бир неча аёл билан эр-хотин бўлиб яшаса-ю, умумий рўзгор юритмаса кўп хотинликда жиноят тарзиби мавжуд бўлмайди.

— Унда... менинг ҳақ-ҳуқуқларим-чи? Ахир мен норозиман. Мени ҳақорат қилгани эмасми бу?

— Маънавий томондан сизни ҳимоя қилишим мумкин. Лекин аввал келишишимиз керак, — Адвокат бит кўзларини лўқ қилди.

— Ҳм, шунақами?.. — Гўзал бир зум ўйланиб турди-да, сўнг ўрнидан турди. — Менга бошқача тушунтиришганди.

Гўзал аросатда қолди. Адвокатни рози қилиш ҳамёнига оғирлик қилишини ўйлаб руҳан эзилди. Дардини эпитадиган, уни қўллайдиган одам йўқ эди. Касалманд акаси ҳозир ҳам касалхонада ётибди. Ёлғиз онасининг қўлидан нима келарди?

Тун ярмидан оққанда ҳам Гўзал бедор эди. Сўнгги кунларда у уйқусизликдан қийналарди. Ҳеч кутилмаганда, ўзи тасаввур ҳам қилмаган йўсинда бошига тушган кулфат ғами аёлни эзиб таппаганди. Айниқса, фарзанд соғинчи унинг юрагини ёқиб, кулга айлантирганди. Болаларининг гапларини, қилиқларини эслар, кулгулари қулоқлари остида жараглар, шундай лаҳзаларда ўзини қўйгани жой тополмай қоларди у. Дастлабки кунлар йиғлаб-йиғлаб, кўнглини бўшатарди. Энди бўлса кўзидан бир қатра ёш чиқмайди-ю, юраги ўртангани-ўртанган. Бу азоб аёлни ой, йил сайин эмас, кун, соат сайин адоий тамом қилиб борарди. Тирик жонзот борки уйқуга кетиб, бутун борлиқ сукунат қўйнига кирганидан кейин аёл нола қиларди: «Худойим, сенинг олдингда юзим оқ, кўнглим хотиржам. Бошимга тушган кулфатга ўзинг гувоҳсан! Илоҳим, эримнинг кўнглига ўзинг пушаймон сол. У қилган ишидан шундай пушаймон бўлиб, афсуслансинки, бундан юраги (агар у бор бўлса!) пора-пора бўлиб кетсин. Илоҳим, виждон азобига йўлиқсин ва бу азобга чидай олмай ўзини ўзи...» Тиловат шу ерга келганда аёл бирдан ҳушига келгандек кўзлари катта-катта очилиб кетди. Телефон жириглаётган эди! ✓

«Ярим кечаси?.. Тинчликмикин?» Гўзалнинг хаёлига болалари келди. Юраги шувиллаб кетди. Шоша-пиша гўшакни кўтарди.

— Алло.

— Гўзалмисиз? — Гўшакдан паст овоз эшитилди.

— Ҳа, нимаиди? Тинчликми?

— Адвокатга борибсан деб эшитдим, — овоз, аёл овози энди сал дадилроқ чиқди. — Овора бўлма, бундан фойда чиқмайди. Икки дунё бир келганда ҳам болаларингни ололмайсан!

Шундагина Гўзал овоз эгасини таниди: бу ўша аёл эди!

— Ифлос! — Гўзал бирдан вужудини жунбushга келтирган жазавадан қалтирай бошлади.

Аёлнинг ҳиринглаб кулгани эшитилди.

Гўзал гўшакни отиб юборди.

Тонггача бир неча соат давомида у алаҳлаб, довдираб ётди: «Болам... Дилшоджон, бир келиб кетсанг-чи... Дилрабо... Дилрабо... Сен каттасан-ку, қандай тилинг борди шундай дейишга? Онангни кўргинг келмаяптими? Болам... Болажонларим...»

Ташқарида эса минг азоб билан тўлғониб тонг бўзариб келарди. Саҳар чоғи кўзи илиниб, сал ўзига келган Гўзал эрталаб эри ишга кетар маҳални мўлжаллаб йўлга чиқди. Тоҳирнинг қай вақт, қайси йўлдан ўтишини яхши биларди. Сизгиси алдамаса, яна ўн дақиқалардан кейин эри шу ердан ўтиши керак.

Гўзал йўл четидаги тарвақайлаган дарахт остида эрини кута бошлади. Роппа-роса ўн дақиқадан кейин йўлда Тоҳирнинг қораси кўринди. Юраги дук-дук урганча Гўзал унга пешвоз чиқди. Тоҳирнинг юзи бир оқарди, бир қизарди.

— Сиздан иккита нарсани сўрамоқчиман. Қўрқманг, жанжал қилмайман. Жавобингизни эшитаман-у кетаман.

— Хўш?... — Тоҳир сир бермасликка тиришиб, ўзини хотир-жам тутишга ҳаракат қилди.

— Ўша кечаси уйдан чиқиб кетганим учун... мендан гумонсира-япсизми? Ё бошқа сабаблар ҳам борми? Фақат ростини айтинг. — Аёл ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётгандек диққат билан эрига тикилди.

— Катта кўчада гаплашиладиган гапми шу? — норозилик билан тўнғиллади Тоҳир.

— Сизни кўчада тутиб олмасам, бошқа жойда тутқич бермай-сиз-да!

— Уф... — Тоҳирнинг ажинлари чуқурлалган юзи ғамгин тус олди. — Юр, нарироқ борайлик. Икки йил бурун бир гап эшитдим. Сен ҳақингда. Асабим бузилса-да, ишонгим келмасди. Кейин яна икки марта эшитдим шунақа гапни. Охиргиси жуда аламли эди. Уйдан бегона эркакнинг чиқиб кетаётганини кўрганлар ҳам бор экан. Бу гапларнинг бошламасини иккаламизнинг ҳам ҳаётимиз-ни остин-устун бўлиб кетишига сабабчи бўлган кимсадан эшитга-

ним учун дастлаб ишонмай юрдим. Сени хафа қилиб қўйишдан чўчиб, бу ҳақда лом-мим демасдим. Бунинг устига... ўзим аллақачон сенга хиёнат қилиб бўлгандим. Ўша куни, уришмасимиздан бир кун олдин сени бегона эркак билан кўрганлиги тўғрисида икки киши гувоҳликка ўтди. Эсингда бўлса, уйга асабим бузилиб келгандим. Кейин сен ярим кечаси уйдан чиқиб кетдинг. Шу бор гап...

✓ — Қўнғизга арпа баҳона бўлган экан-да. Энди иккинчи савол, анов хотия... («хотинингиз» дейишга тили бормади) билан қандай топишиб қолдингиз? Балки, ичингизда устимдан кулаётгандирсиз, лекин барибир, жавоб беринг. Мен билишим керак.

— Қандай... танишганимними? — аламли кулимсиради Тоҳир.

— Йўқ, сиз билан ўтган ўн йиллик ҳаётим давомида қандай хатоликка йўл қўйганимни билмоқчиман.

— Сени хатоинг?..

— Сизни йўқотганим хатоим эмасми?

Тоҳир безовталангандек ён-верига қараб қўйди.

— Маошдан ташқари пул топиш учун устачилик қилмоқчи бўлдим. Биласан, уйларни ремонт қилиш қўлимдан келади. Шерик топдим. Шеригим эса... шу Марҳабони топди. Уйини евро-ремонт қилиш керак эмиш. Сенга бу ҳақда айтмагандим. Бир қоп пул олиб бориб, сени бир хурсанд қилмоқчи эдим. Марҳабоналоговийда ишларди. Бизни яхши боқарди. Уйга кетишимизда совға-салом ҳам бериб юборарди. Шеригимникига қараганда менинг сумкамни тўлатиб берарди. Бошда иш ҳақимизни ремонт тугагандан кейин оламиз деб келишгандик. Лекин келишувни мен биринчи бўлиб буздим. Чунки сен... чирқиллаб турардинг. Ундан иш ҳақимни сўрашга мажбур бўлдим. У ҳеч огринмасдан берди. Ҳатто ўзини беғамликда айблаб, уэр сўради. Шундан кейин у бирор баҳона билан менга пул ташлаб кета бошлади. Албатта, ремонт масаласида. Ҳисоблаб кўрсам, пул мўлжалдан кўп бўларди. На эри, на боласи бўлса, пул унга қаҳатми, деб... қайтимини чўнтакка уриб юравердим. Ишни бошлаган кунларимиз ҳовлиси каттагина бўлса-да, хароб эди. Орадан уч ой ўтгач, хоналар тамоман ўзгариб бораётганини кўриб... хурсанд бўлиб кетди. Ўша куни зиёфат берди. Дастурхонда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор эди. Ичимлик тиззадан... Камбағални бир тўйгани бой бўлгани дегандай шеригим иккаламиз бўкиб қолгунча сбмиз-ичибмиз... Ўзимизча ишнинг бу ёғини секинлаштирамиз, тайёр уй-жой, текин овқат, сб ётмаймизми, деб қўямиз.

Эртасига чошгоҳда турсам... у билан бир тўшақда...

— Булди, бас қилинг, — деб юборди Гўзал. Негадир у яна титрай бошлаганди. — Уша хотин болаларимни хор қилмаслигига ишонасизми?

— Сен иккита саволга жавоб сўрагандинг... — деди Тоҳир ва шарт бурилиб йўлига равона бўлди.

«Уни фақат йўқчилик йўлдан оздириши мумкин, деганимда янглишмаган эканман, — деб ўйлади Гўзал эрининг ортидан унсиз қараб қоларкан. — Уни ҳеч ким менчалик билмайди, билолмайди. Яна бир оз юргандан кейин у тишлари орасидан «чирт» этказиб тупуради-да, чап қўли билан сочини тепага тараб қўяди».

Аёл эринмасдан эрини кузатиб турди. Дарҳақиқат, Тоҳир бешолти қадам юргандан кейин «чирт» этиб тупурди-да, чап қўли билан сочини тепага тараб қўйди.

Аёл маъюс кулимсиради.

Ҳақиқий азоб уйга келгандан кейин бошланди. «У шу қадар ифлос ва жирканчки, юзига тарсаки тортиб юбормаганимга ҳайронман. Ишонмаган эмиш... У қўрқоқ, латта! Мендан кечдими, туҳмат қилгани учун ундан ҳам воз кечиши керак эди. Унинг пулларини кўзи қиймади. Ҳа, ҳа, худди шундай, унинг пулларини кўзи қиймади! Мен ҳам бойвачча бўлганимда... муносабатимиз бошқача бўлармиди?...» Сўнгги ўй аёлнинг тарағи тортилган асаб торларини узиб юборди...

* * *

Кечга яқин телефон жиринглади.

Онаси ўрнидан тургунча Гўзал чаққонлик қилди. Гўшакни олиб, қулоғига тутаркан яна ўша мудҳиш титроқ вужудини қамрай бошлади.

— А-алло.

— Эримни тинч қўй, қанжиқ, шаллақи! Болаларим тинч яшасин десанг, эримни ўз ҳолига қўй!

— Илтимос, болаларимга озор берманг. Улар жуда қўрқоқ...

— Унда ҳаққинг йўқ энди!

— Дилшоднинг ангинаси бор. Совуқ нарса еб қўймасин. Илтимос. Иситмаси кўтарилиб кетса судурга тутиб қолади.

— Эримнинг кўнгли учун тутқаноқ болалариягни боқишга рози бўлдим. Жигимга тегсанг, иккаласиниям йўқ қилвораман!

— О, йўқ, йў-ўқ... — Гўшак кўлидан тушиб кетган Гўзал деворга суяниб қолди-ю, онаси ёрдамга етиб келгунча «шилиқ» этиб ёнига қулади.

— Гўзал, сенга нима бўлди? Гўзал... Ҳой, ким бор? Ёрдам беринглар! — Машҳура опоқи жон ҳолатда бақририб эшик томон югурди.

Сулайиб ётган Гўзал ғайритабиий жазавадан қалтирар, тишлари такиллар, оғзидан кўпик сачрар, кўзлари даҳшатли равишда олайиб кетганди.

Ярим соатдан сўнг келган «Тез ёрдам» уни касалхонага олиб кетди. Тинчлантирувчи уколдан кейин у уйқуга кетди. Аммо орачора у уйғониб кетгандай бўлар, ўзини қасрда, қай аҳволда ётганини эсламоқчи бўлар, ҳатто шалвираб ётган кўлини узатиб тиззалари устида ярим кўтарилиб қолган кўйлагини тўғриламоқчи бўлар, аммо ўрнидан туриш эсига келмас, ёстиққа юзини буркарди-ю, пиш-пиш уйқуга кетарди.

Тонгта яқин у бутунлай ҳушига келгандек бўлди. Аммо ўрнидан туриш тугул ён-верига ҳам қараб қўймади. Шифтга тикилганча қимир этмай ётди. Аёл ўзини жуда кучсиз ва мадорсиз сезарди. Аллақандай узук-юлуқ фикрлар калласида ғужғон ўйнар, аммо қанчалик зўр бермасин, у лахтак фикрларнинг ҳеч бирини тутиб қололмасди...

— Шизофрения!

Аёлни кўриқдан ўтказган дўхтирнинг қўйган ташхиси шу ном билан аталарди.

— Шизик, — дея пичирлади дўхтирлардан ёшроғи.

Гўзалнинг қорачиқлари қотиб қолган, маъносиз кўзлари бирдан йилтираб кетди, юзидан қон қочди, лаблари титраб, пир-пир уча бошлади. Шундагина у ўзини қасрда ётганини англади. Англади-ю, шу заҳоти ирғиб ўрнидан турди.

— Мен жинни эмасман! — деб бақририб юборди у.

— Ҳеч ким сизни жинни деяётгани йўқ, — дея уни тинчлантиришга уринди кекса дўхтир. — Асабларингиз озгина чарчаган холос.

— Нега анави «шизик» деди, — Гўзал ҳалиги дўхтирга ўшшайиб қаради.

— Мен шунчаки хиргойи қилгандим, — деди ёш дўхтир ва шошилганча палатадан чиқиб кетди.

— Ўйибор берманг, уни ўзи шизик, — дея луқма ташлади ён томондаги каравотда ётган аёл.

Гўзал ялт этиб ўша томонга қаради. Ёши қирқ бешларга борган, бошини рўмол билан танғиб олган аёл Гўзалга хайрихоҳлик билан боқарди. Ундан наридаги каравотда эса сочлари силлиқ таралган аёл аллақандай семиз китоб устига мук тушиб ўтирарди.

— Комила, янги меҳмон билан танишмайсиларми, — деди кекса дўхтир эшик томон йўналаркан. — Меҳмонни қандай кутиб олиш керак?

— Мен бандман, — деди сочлари силлиқ аёл ўта жиддийлик билан. Ва яна китоб ўқишга тутинди.

— Меҳмон зерикиб қолмасин, Каромат, — дўхтир энди боши танғилган аёлга мурожаат қилди. — Тўполон қилмасдан «бурчак-бурчак» ўйинини ўйнанглар.

Кекса дўхтир яна алланималарни жаврай-жаврай ҳамширалар қуршовида... лўкиллаб юрганча палатадан чиқиб кетди.

— Псих, — Каромат кўрсаткич бармоғини чеккасида айлантирди. — Псих балнисада ишлайвериб, ўзиям псих бўлиб қолган.

— Бу ер псих балнисами? — хавотир билан сўради Гўзал.

— Ҳа, йўқ, бу ер асаб касалхонаси, — деди Каромат ўрнидан туриб ўтираркан. — Мана бу ёқда эркаклар касалхонаси бор. Ўша ер психбалниса. Бу дўхтир ўша ерда ҳам ишлайди.

— Ҳм...

Каромат яна нималарнидир гапирмоқчи эди, лекин Гўзал негадир тескари қараб ётиб олди. Шериклари унга ёқмаган эди. «Нега мен бу ерда ётибман?» Аёл узоқ ўйланди. Хаёлида узук-юлуқ фикрлар чарх ура бошлади. «Ойим... Эрим... болаларим... Айтганча, болаларим қани? Кеннойим...» Бирдан Гўзалнинг қулоқлари чинқириб юборди. У шоша-пиша кафтлари билан қулоқларини бекитди. Қулоқларидаги чинқирик борган сайин кучайиб, аллақандай таҳдидли овозга айланди: «Эримни тинч қўй! Болаларим хор бўлмасин десанг, эримни ўз ҳолига қўй!»

Ғайритабиий жазавадан аёл вужуди ларзага тушди. У титраб-қалтираганча ифодалаб бўлмайдиган даҳшат ичида гужанак бўлиб ётиб қолди. Алаҳсирай бошлади: «Дилшод... Дилрабо... болажоним...»

...Тинчлантирувчи уколдан кейин аёл яна уйқуга кетди. Бир неча соат давомида у қотиб ухлади. Ўтган галгидек уйқусида ҳам безовталаниб, алаҳсирамади.

Уйғонгандан кейин маъносиз нигоҳларини шифтга қадаганча анча вақт бемадор ётди.

Каромат тепасига келиб сўради:

— Яна тутиб қолдимиз?

— Йўқ. Алаҳсирадим шекилли. Иситмам чиқса алаҳлайдиган одатим бор, — деди Гўзал шифтдан кўз узмаган ҳолда.

— Сен алаҳсирамадинг, жазаванг тутиб қолди. Анавиам шунақа, — Каромат ҳамон китоб ўқиб ўтирган Комилага ишора қилди. — Китобини ўқийверади, ўқийверади-да кейин... тутқаноғи тутиб қолади.

— Мен алаҳсирадим шекилли, — дея пичирлади Гўзал. У ҳамон карахтдек, қимир этмай ётарди.

— Уям ўзига келгандан кейин шунақа дейди. Қип-қизил жинни у! Китоб ўқийвериб, қандайдир князь Мишкин деган тентакни яхши кўриб қолган. Эрига ҳам худди шундай деган. Кейин зри...

— Князь Мишкин жинни эмас! — Бирдан қичқириб юборди Комила. — У ошиқ, менинг ошиғим! У қандай ажойиб одам. «Игумен Панфутий рақам қилдим». Қандай ажо...

— Э, бўлди, яна бошламоқчимисан? Бўлди, бас қил. Сени эпитаман деб ҳеч ким ўлиб тургани йўқ, жинни!

— Кимни жинни деяпсан?

Комиланинг кўзлари чақчайиб кетди. Юзидан қони қочди. Кўз очиб юмгунча у... гуп этиб каравотига қулади. Оғзидан кўпик сачраб, оёқ-қўлларини типирчилата бошлади...

Каромат эшик олдига бориб бақириб юборди.

Ҳамширалар югуриб қолишди.

Анчадан кейин уйқудан тиниқиб уйғонган Комила ўрнидан тура солиб семиз, қора китобини қидира бошлади. Ҳамширалардан бири ёстиғининг тагига тиқиб қўйган китобини топгунча у яна бир марта «тутқаноқ» бўлиб қолай деди.

— Китоб ўқийдиган хотин кимга ҳам керак... — деди у лабла-ри енгил титраб. Кўзлари филтиллади.

Бу — бир лаҳзалик ўзликка қайтиш эди.

Ярим соат ўтар-ўтмас у яна Каромат билан айтиша бошлади.

— Ҳаммани жинни дейсану, аслида ўзинг жиннисан, — дерди Комила қичқиргудек бўлиб. Негадир у баланд овозда гапирарди. — Миям йўқ, иккита мандариним бор деганинг эсингдами?

Каромат бир неча сония бақа бўлиб қолди.

— Тўғри, шунақа деганман, — деди у бироздан кейин ҳансираб. — Яшириб нима қиламан, келиним бошимни ёриб, миямни олиб ташлаган-да, ўрнига иккита мандарин солиб қўйган. Мани миям йўқ, иккита мандариним бор.

— Ана, ана, қўлга тушдингми, — Комила чапак чалиб юборди. — Миянг бўлмагандан кейин китоб ҳам ўқий олмайсан-да, жинни!

— Э, жинни билан айтишиб ким барака топибди, — Каромат одейл билан бошини буркаб олди.

Шерикларини кузата-кузата зериккан Гўзал аста ўрнидан туриб, ташқарига йўналди. «Мен алаҳсирадим, шекилли, — дея ўйлади у йўл-йўлакай. — Ҳа, ҳа, алаҳсирадим. Улар бўлса жиннига чиқариб, биратўла жинниҳонага жўнатиб юборишибди. Ноинсофлар. Бу кеннойимнинг иши бўлса керак, ҳойнаҳой».

Ҳовлига чиққан аёл беихтиёр кўзларини юмиб олди. Нақ тепасида «туриб олиб» чарақлаётган қуёш нурлари унинг кўзларини қамаштириб юборди. Қуёшнинг тиедек ўткир ва иссиқ нурлари юзини куйдираётган, қорачиқларига игнадек санчилаётган бўлса-да, аёл кўзларини йириб-йириб очганча... Қуёшга тик қаради. «Кеча ҳам у шу ерда эди. Нима бало, мени кутиб турибдими?» Гўзал мийиғида кулимсираб қўйди.

Дарахтлар остига қўйилган ўриндиқлардан бирига келиб ўтирди. У атрофга зийрак нигоҳ ташларкан (ҳар қалай ўзи шундай деб ўйларди), ён-веридан ўтаётган рўдапо беморларга раҳми келаётгандек тутди ўзини ва бу ердаги кишилар билан ўзи ўртасида катта фарқ бор, деб ўйларди. «Ахир улар ростакамияга жинни, — дерди у ичида ўзига ўзи. — Гапларини қаранг, анави жинни дворник билан супурги талашяпти. Бекор турсам, жинни бўлиб қоламан деб бақиряпти. Жинни, ҳақиқий жинни. Мен ҳеч қачон бундай демаган бўлардим. — Кейин... бирдан маҳзун тортиб қоларкан, яна ўйлашда давом этди: — Ҳа, бу шунчалик зерикарлики, жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас».

Кунлар ўта бошлади.

Гўзал ҳар кун ҳовлига чиқар, оёқлари чарчаб, ҳолдан тойгунча айланиб юрар ва ҳар гал бир хил вақтда осмонга қараркан, беихтиёр юзига табассум ёйиларди. «Қуёш ҳар доим менинг тепамда туради-я. У меники, ахир мен томонда турибди-ку!»

Кейин яна айланишда давом этарди.

ҲИЛОЛА

Уч кунлик ҳилолни кўрганмисиз?

Нозиккина, рангпар, хира ёғду сочиб турувчи уч кунтик ҳилол... Бир қарасангиз ёрқин, яна бир қарасангиз заррин нурлари борлиқни ёрштишга кучи етмаёгандек беҳол... Унга тикилаётганингизда кимдир ёдингизга тушмайдими? Йўқми?

Мен эса...

Мен эса ҳар доим ой янгиланганида қорамтир осмоннинг бир четида ийманибгина турган ҳилолни кўришим билан дугонам Ҳилолани эсга оламан.

Ҳилола.

Ҳилол мисол нозик, рангпар, юпқа лаблари қонсиз... Куюқ киприкли шахло кўзлари гоҳ маъсум, гоҳ қайғули, баъзи-баъзида, кайфияти аъло вақтларида шўхлик-муғомбирлик билан боқади. Сочини ҳар доим силлиқ тараб, турмаклаб юради. Ва бу унга жуда ярашарди. Китобларда тасвирланган ойимқизларга ўхшаб кетарди.

Мен у билан институтнинг сиртқи бўлимига ўқишга кирганимдан кейин қишлоғимиздаги ўрта мактабда ишлаб юрган чоғларимда танишганман. Қизлар ўз тенгқурини, синфдошини одатда дугонам дейишади. Менинг дугонам эса... Мендан роппа-роса саккиз ёш катта эди. Ўша вақтларда Ҳилола йигирма беш-йигирма олти ёшларда эди. Ҳар доим унинг дарси кўп бўларди. Икки сменалаб ишларди. Кун бўйи мактабда, ғала-ғовур ичида юрарди. Менинг ҳам ишим шу — кун бўйи мактабда юриш. Ўқитувчилардан тажриба ўрганиш учун уларнинг дарсларига киргим, қандай дарс ўтишларини кузатгим келарди. Кўпчилик муаллимлар рухсат бермасди. Рози бўлганлари ҳам менга аллақандай хавотир билан менга қараб қўйишарди. Ҳилоладан бир оғиз сўрашим билан дарров рози бўларди. Ўзиям дарсни зўр ўтарди. Директоримиз таъбири билан айтганда «пок-покиза» ўтарди дарсни. Шунинг учун мактаб маъмурияти ҳам ундан дарс соатини аямасди. Бу эса баъзи ўқитувчиларга ёқмасди. Юзига айтишмаса-да, ортидан ҳар хил бўлмағур гапларни гапиришарди:

— Эри бўлмаса, бизга ўхшаб бола-чақаси бўлмаса, битта маош битта ўзига етмайдими? Намунча беш панжасини оғзига

тиқмаса? — дейишарди улар йўлакдами, эшик олдидами туриб олишганча кўзларини ола-кула қилишиб.

— Битта маош етмаса керак-да, ҳаворанг кўйлагини олти йилдан буён кияди, — дерди яна бири ҳиринглаб.

Бу гап-сўзлар Ҳилола ҳақида айтилаётган бўлса-да, менга оғир ботарди. Ҳилола билан сирдош дугона бўлиб қолгандик-да.

Бир куни тушлик вақтида хонамда Ҳилола билан чой ичиб ўтиргандик. Эшик очилиб ичкарига физика ўқитувчиси Шомаҳмуд ака кириб келди. Ниманидир сўрамоқчи шекилли, икки кўзи менда.

— Ҳа, Шомаҳмуд ака, кеча «Заргарлик» кўчасида нима қилиб юргандингиз? — деди тўсатдан Ҳилола қувлик билан менга кўзини қисиб қўяркан.

— Қ-қачон? — Шомаҳмуд ака бундай саволни кутмаган шекилли, саросималаниб Ҳилолага қаради.

— К-кеча к-кечқурун, — деди Ҳилола ҳам дудуқланиб.

— Э, бекорларни айтибсиз, кеча кечқурун мен уйда эдим.

— Бекорларни сиз айтибсиз. Кеча кечқурун «Заргарлик» кўчасида эдингиз. Ўзим, ўз кўзим билан кўрдим.

— Унақа деманг-е, янгангизни қулоғига етса нақ балого қоламан-а.

Шомаҳмуд ака нима учун келганини ҳам унутиб, эшикка ўзини урди. Ҳилола шарақлаб кулиб юборди. Унга мен ҳам қўшилдим. Мактабимиздаги айрим эркак ўқитувчилар «Заргарлик» кўчасининг номини эшитишлари билан бир сесканиб кетишларини пайқаб юрардим. Лекин нима учун бундайлигини билмасдим. Шу боис кулиб бўлганимиздан кейин Ҳилоладан бунинг сабабини сўрадим.

— Ўша кўчада Ойсанам деган бева аёл яшайди. Иккита боласи бор. Хотинига кўнгли йўқ, хотини билан уришган эркакларни ўшаникидан топаверасан, — деди Ҳилола.

— Шомаҳмуд ака ҳам ўша ерга борадими?

— Шунақа деб эшитганман.

— Бечора хотинига қийин экан. Раҳми келади одамнинг.

— Менинг эса ҳавасим келади, — деди Ҳилола дабдурустдан.

— Йўғ-е, нима учун? — деб юбордим беихтиёр.

— Шунчаки ўзим, — деди Ҳилола қуруққина қилиб. Унинг ҳозиргина кулиб турган чехраси тундлашиб, кўзларида аламли изтироб пайдо бўлди.

Суҳбатимиз ўз-ўзидан «совутган оп»га ўхшаб қолди. Ҳилоланинг кайфияти бузилган, ҳангомага иштиёқи ҳам сўнган эди.

— Яна чой қайнатайми? — деб сўрадим вазиятдан чиқиш, Ҳилоланинг ҳаёлини чалғитиш учун.

— Йўқ, бўлди. Ноннинг ўртасини менга бер. Ҳа, ҳа, ўша ерини...

— Ноннинг ўртасини яхши кўрасизми?

Ҳилола ялт этиб менга қаради. Қайғули, мунг чўккан кўзлари кулимсирагандек бўлди.

— Жиннивой, эшитмаганмисан?

— Нимани? — деб сўрадим ростакамига ҳайрон бўлиб.

Ҳилола муҳим сирни ошкор қилаётгандек мен томонга энгашиб, паст овозда деди:

— Ноннинг ўртасини еган қизларнинг куёви чиройли бўлармиш.

— Шунинг учун ҳар доим...

— Ҳа-да, — Ҳилоланинг юзига табассум югурди. — Сирни билиб олдинг, энди иккаламиз роса талашсак керак-а ноннинг ўртасини?

— Йўғ-е, менга барибир. Қоп-қора бўлмаса бўлди.

— Вой, шумтака-ей, сенам балосан.

Мен Ҳилоланинг кўнгли ёришганидан, яна кула бошлаганидан хурсанд эдим.

Учинчи чорак тугаб, янгиси бошланган кунлар. Бу ёғи баҳор эмасми, мактаб ҳовлисида ишлар кўпайган. Уч-тўртта ўқувчини олиб, қиш бўйи йиғилган макулатурани машинага орттираётган эдим, шу томонга бир-бир босиб келаётган Ҳилолага кўзим тушди.

— Ховангга борсам йўқ экансан, — деди у яқин келганда ҳорғиялик билан. Унинг қовоғи солинган, кўзлари қизарган...

— Дарсингиз йўқми?

— Бугун дам олиш куним-у, — деди у ерга қараб.

— Мазангиз йўқми? Нима бўлди?

— Шунчаки ўзим, — деди Ҳилола, сўнг кулмоқчи бўлди. Бироқ... қизарган кўзларидан ёш сиза бошлади. Ҳилола базўр ўзини тутиб турганини, уйида қандайдир нохушлик юз берганини ҳис этдим. Макулатура йиғайтган болаларга жавоб бериб юбориб, унинг ёнига келдим.

— Кеча мен ишда вақтимда уйга совчилар келган экан, — деди Ҳилола аланглаб, ён-веримизда ҳеч ким йўқлигига ишонч

ҳосил қилгач, шивирлагудек бўлиб. — Ота-онам қайтариб юбо-ришибди.

— Нега?

— Билмадим, — деди Ҳилола елкасини учириб. Ўпкаси тўлиб бораётганлиги овозидан сезилиб турарди. — Ҳар доим шунақа қилишади.

— Яхши жойдан... яхши кишидан бўлмагани учун қайтариш-гандир-да.

— Э, менга деса, балойи азим бўлмайдимиз? — деб бирдан бақариб юборди Ҳилола. — Менинг ёшимда эр танлаб ўтириш-нинг ўзи ғалати-ку.

— Ҳар қалай ота-онангиз сизга ёмонликни раво кўрмас.

— Шунақа дейсан... Ҳамма шундай дейди. Лекин... Қандай ту-шунтирсам экан... Менинг ўрнимда бўлганингда, билардинг. Агар ишонсанг, уйга боргим келмайди. Мактабда ишлагим, умуман қиш-лоқда бош кўтариб юргим келмайди. Уяламан. Одамлардан уяла-ман. Ҳамма қўлини бигиз қилиб мени кўрсатаётгандек. «Қариқиз, ҳеч ким уни олмайди», деяётгандек туюлади. Уйда бўлса... укаларимнинг, келинларимнинг юзига қарай олмайман. Келинларим бо-ласини эркаласа, эрлари билан ҳазиллашишса мен ерга кириб ке-тай дейман. Ичимда нимадир чирт-чирт узилади. Дам олиш кунла-ри ҳовлида бирор юмушнинг бошини туттишим билан келинлардан бири югуриб келиб, қўлимдан ишни олади. «Сиз қўяверинг, ўзимиз қиламиз», дейишади одоб билан. Лекин бу сўзлар менинг қулоғим-га бошқача эшитилади: «Рўзғор бизники, сиз аралашманг». Кичик келинимизни мактабда ўзим ўқитганман. Келинликка ҳам мен тав-сия қилганман. Ҳозир у болалик бўлди. Мен бўлсам...

Уларнинг олдида айби бор одамдек юзим шувит. Ҳали ҳам қиз бола, деган номдан қанчалик уялишимни билсанг эди. Мана шу, ўзимизнинг Шомахмуд муаллимни биласан-а? Суюқоёқ. Қай-си аёл кўзига яхши кўринса, ўшанинг кетидан қолмайди. Унинг хотинига ҳамманинг раҳми келади. Алданиб яшаяпти деб. Ме-нинг эса... Ҳатто ўша аёлга ҳам ҳавасим келади. Ҳар қалай ях-шими-ёмонми, бошида эри, бола-чақаси бор. Менчалик ўзини ёлғиз ҳис этмайди. Ўзига бек, ўзига хон. Топса сйди, топмаса йўқ. Мен бўлсам икки сменалаб ишлаб ҳам тузукроқ кийина ол-майман. Уйдаги келинлардан истиҳола қиламан. Топганига кий-им олишдан бошқа нима тапшиши бор унинг, дейишларини ис-тамайман. Маошимни тийин-тийинигача ҳисоблаб онамнинг

қўлига бераман. Катта рўзғорни қандай эплашни билмай боши қотган онам хурсанд бўлиб қолади. Менга шунинг ўзи кифоя...

Ҳилоланинг кўзларидан шашқатор ёш оқар, юзи докадек оқариб кетганди. Йиғлаётганини Ҳилоланинг ўзи ҳам сезмасди чоғи. У беҳушдек, бир нуқтага қадалган қорачиқлари қотиб қолган, вужуди ҳам тошга айлангандек қилт этмасди...

Шу воқеадан кейин Ҳилола уч-тўрт кун худ-беҳуд бўлиб юрди. Ноннинг ўртасини талашиб ейиш учун хонамга ҳам кирмай қўйди. Ўқитувчилар хонасидами, зинапоядами дуч келиб қолсак, бош ирғаб саломлашиб ўтиб кетарди. Анча кун ўтгач, дарди сал «эскирдими» яна аввалгидек бўлиб кетдик. Лекин борган сайин унинг юзидан тароват қочиб, кўзларидаги умид учқуни сўниб борарди. Пешонаси-ю, кўзларининг тагида билинар-билиномас ажин пайдо бўлганди.

Кунлар шувиллаб ўтиб борарди.

Бир куни у ҳазил тариқасида менга шундай деди:

— Дўстим, нархнинг баландлигида бирортасини ушлаб қолсанг-чи. Вақтинг ўтгандан кейин нархнинг ҳам ўз-ўзидан тушиб кетади. Биласанми, йигитлар қизлар ҳақида нима дейишларини? Йўқми? Унда эшитиб ол: ўн саккиз-ўн тўққиз ёшчиларни «упаковка»даги, йигирма-йигирма бир ёшчиларни «прилавка»даги, ундан нарғини «утильный» дейишаркан. Бизга ўхшаб «утильный» бўлиб қолмасингдан ҳаракатингни қил.

«Бизга ўхшаб» деганида Ҳилоланинг овози титраб кетди. Лаблари жилмайиб турибди-ю, нигоҳларида чеки-чегараси йўқ андуҳ акс этарди.

— Ҳали бахтли бўлиб кетасиз, — дея олдим базўр. Нимагадир менинг ҳам овозим титрар эди. Нафақат овозим, балки бутун вужудим қалтирарди.

— Э, қўйсанг-чи, шунақа гапларни. Уйдагилар охирги совчиларни қайтаришгандан кейин хотин қўйганлар ҳам сўрамай қўйди, — деди у умидсизлик билан қўлини пешонасига тираганча, дераза томонга маъюс тикиларкан.

Шу топда Ҳилоланинг юзига қарашга юрагим дов бермасди. Билмадим, аини чоғда унинг юзи қанчалик ўзгариб кетган экан? Алланимани қидираётгандек бўлиб стол тортмасини титкилай бошладим.

— Учинчи сменада ҳам иш бўлганида ҳеч иккиланмай ишлаган бўлардим. Ўзимни...

Шу пайт қўнғироқ чабини қолди-ю, Ҳилола шошиб ўридан турди.

— Бўпти, мен кетдим. Бошқа вақт гаплашармиз.

Эшик оҳиста ёпилганидан кейингина, бошимни кўтардим. Кўзларим жиққа ёшга тўлган, ич-ичимдан нимадир кўтарилиб келиб, бўғзимга тиқилган эди. Худо ҳаққи, мўъжиза юз бериб, менга тушимдами, ўнгимдами Хизр йўлиқса... Мен ундан Ҳилолага бахт сўрардим, дея орзу қилганча неча-неча кунларни, ойларни, ҳатто йилларни ўтказиб юбордим. Ҳар кун ишга Ҳилола ҳақида бирор янгилик эшитармикинман, деган пинҳона умид билан келаман. Афсуски, тун-кун ўйлаганим, ният қилганим билан менга Хизр йўлиқмади, Ҳилоланинг эса... бахти очилмади. Мен ҳайрон эдим. Нега Ҳилоланинг ота-онаси келган совчиларни қайтаришади? Тан олиш қанчалик аламли бўлмасин, Ҳилоланинг ўзи айтганидек, унда танлаш имконияти йўқ-ку! Нега ота-онаси шуни инobatта олишмайди? Укалари-чи, уларни жин чалдимиз? Ҳилоланинг топганини майда чайнаб еб ётиш учун ҳам оёқ тираб туришибдимикин, деган шаккокона ўйларга ҳам борардим. Ёки... биз, бегоналар билмайдиган қандайдир муаммолари бормикин уларнинг?

Қай йўсинда ўйламайин, фикр қилмайин, барибир саволларим жавобсиз қоларди.

Вақт исмли оқсоқол қария ҳассасини дўқиллатганча ўтиб борарди.

Бу орада мен ҳам оилали бўлдим. Икки марта туғруқ таътилга чиқиб, икки марта таътилдан қайтдим ҳамки, Ҳилоланинг боши бўш эди. Бироқ у жуда ўзгариб кетганди. Энди у илгаригидек пана-панада йиғлаб-сиқтамас, нола қилмас, ота-онасини ёзғирмас, аксинча, ўзини қувноқ кўрсатишга ҳаракат қилар, юзидан табассум аримас, тинмай, лаби-лабига тегмай гапирар, ҳамсуҳбатини оғиз очиргани қўймасди. Танаффус вақтларида аёл ўқитувчилар ўзаро эрлари ҳақида сирлашаётганларида у ҳеч ҳам тап тортмасдан гапга аралашар, бу қилиғи бошқаларнинг гашига тегаетганлигини парвойига ҳам келтирмасди.

— Бизгаям бирортасини топинглар-ей. Юраверамизми, итнинг кейинги оёғи бўлиб, — деб юборарди баъзан шартта.

Аввалига аёллар жуда ноқулай аҳволда қолишди. Ҳатто унинг бу қилиғини шармсизликка йўйганлар ҳам бўлди. Лекин кунда-кунора шу гап такрорланавергандан кейин улар ҳам кўникиб кетишди. Ҳилоланинг сўзларини ҳазил маъносиди тушуни-

шиб, ҳазилига яраша ҳазил билан қутилишарди. Бора-бора улар аввал-бошдагидек, лабларини тишлаб, юзларини чимчилашни бас қилишди. Энди улар секингина бир-бирларини туртиб, им қоқишар, Ҳилола сал нари кетгач, ғишавани бошлашарди.

— Ёши ўтгандан кейин қиз боланинг ҳам юзи очилиб қоларкан. Уят бўлар, ҳам демайди-я. Ота-онаси қандай қилиб унинг насоғига чидаб ўтиришибдийкин-а?

Шу ва шунга ўхшаш гапларни баъзи бетгачопарлар Ҳилоланинг олдида ҳам гапириб юборишарди. Ҳилола атай уларнинг пичингларини эшитмасликка оларди. Унинг ўзини тутиши, ўзгариб кетгани мени танг қолдирарди. Вақт ўтгани сайин у ҳавойироқ бўлиб кетаётган эди. Тўрт-беш боланинг, эрнинг, рўзгорнинг ташвишини торта-торта қаримсиқ бўлиб қолган тенгқур дугонасини мазах қилаётганини ўз қулоғим билан эшитганман.

— Шошиб-пишиб эрга тегволиб, энди жаззанинг тортаяпсанми? Эр қочиб кетармиди? Муштдай бошингдан бировнинг эшигига чўриликка бориб, нима каромат кўрдинг? Қариб, адойи-тамом бўпсан-ку. Сочларинг ҳам оқариб кетибди. Нима бало, эрдан ёлчимаганмисан? Бизга ўхшаб мазза қилиб юрмаганинг роса алам қилса керак-а?

Чиндан-да сочлари оқариб кетган, чиндан-да юзларига ажин тушиб қаримсиқ бўлиб қолган дугона инсофли экан, Ҳилолага жавобан лом-мим демади. Ҳа, энди шу-да, дегандек синиққина жилмайиб қўйди. У ҳақиқатан қаримсиқ кўринарди. Ҳилоланинг гезарган, изтиробли юзидан фарқли ўлароқ, унинг қарашлари хотиржам ва сокин эди. Тақдирдан, ҳаётидан қониқиш ҳисси юз-кўзларида аниқ-тиниқ акс этиб турарди. Мен бундай ифодани йиллар давомида Ҳилоланинг нигоҳларида кўрмаган эдим.

Ҳилола очиқ-ошкора виқор билан дугонасининг ёнидан ўтиб кетди. Ҳатто у билан хайрлашмади ҳам.

Ҳилолага нима бўлди?

Нега у ўзини бундай тутяпти?

Қачондан буён бу қўйга тушиб қолди?

Саволлар, ҳар хил ўй-фикрлар миямда ғужғон ўйнар, бир лаҳза бўлсин тинчлик бермасди. Сўнгги вақтларда ўзим билан ўзим овора бўлиб қолиб, Ҳилолага эътибор бермай қўйган эканман. Аввалгидек унинг ҳасратларини соатлаб эшитиб ўтиришда менда ҳам вақт йўқ эди. Биттаю битта дардқаши мен эдим. Ёлғизланиб қолган Ҳилола охири шу йўлга ўтган ... шу қўйга тушган...

Бир кун иккинчи сменадаги дарсимга шошиб кетаётиб йўлда Ҳилолага дуч келдим. У тушлик қилиш учун уйига келаётган экан. Бир пас у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турдик. Гап орасида Ҳилола дабдурустан:

— Менга қара, анави киши бор-ку, қўшниларинг Сафар ака, ўшанинг хотини ўлибди деб эшитдим. Шу ростми? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, бечора қорасон бўлган экан. Бирданига ўлиб қолди.

— Қариндошлари Сафар акага хотин қидиришаётгандир? — деб сўради Ҳилола синовчан тикилиб.

— Билмадим, — дедим ҳайрон бўлиб. Ҳилоланинг Сафар акани суриштириб қолганига ҳеч ҳам тушунмаётган эдим. Ахир, у олтишларга бориб қолган, келин-невара кўрган чол эди-да.

— Бир гап айтсам ҳеч кимга айтмайсанми? — Ҳилола менга яқин келиб, қулоғимга шивирлади: — Ўша кишига хотин қидиришса мени...

— Йўғ-е, — дедим сесканиб. — Ахир у...

— Майли, — деди Ҳилола бирдан маънос тортиб. Сўнг эшитилар-эшитилмас пичирлади: — У ёғи билан ишинг бўлмасин.

«Дод» деб юборишимга сал қолди. Базўр ўзимни босдим. Ҳилола қўлимни сиқиб қўйди. Унинг кўзларида филт-филт ёш ҳалқаланган эди...

Сал кам бир ой Ҳилоладан қочиб юрдим. Негадир унга дуч келиб қолишдан чўчирдим. Мактабда, кўча-қўйда учрашиб қолсак, шошиб турганлигимни баҳона қилиб жўнаб қолардим. Ўша кунги галини кўнглимга оғир олганлигимни ўзи ҳам сезган шеклилли, бу ҳақда қайта оғиз очмади. Лекин бўш вақтларида синфимга келар, «Бўшмисан?» дегандек эшикка суяниб, мунгайиб турарди. Нимагадир уни кўрсам гашим келадиган бўлиб қолганди. Дардларини эшитишга тоқат қилолмайман деб ўйлардим. Шу боис бирор баҳона топиб, ўзимни олиб қочардим. Унинг гаплашгиси, нималарнидир айтгиси келаётгани юз-кўзидан шундоққина сезилиб турарди. Рад жавобимни эшитгач, мулзам бўлгандек қип-қизариб кетарди. Кетгиси келмаётгандек, бир неча сония ерга қараб турарди-да, сўнг сассиз юриб, хонадан чиқиб кетарди.

Илк кўклам кунларининг бирида қувончли хушxabар эшитдим. Эмишки, Ҳилолани сўраб келган қўйтошлик совчиларга... ота-онаси розилик берибди!

Бу ҳақда биринчи бўлиб суюнчи олган одам Ҳилоланинг ўзи эди.

— Дўстим, биз ҳам элга қўшилдик, — деди у оғзининг таноби қочиб. — Ҳадсмай қўйтошлик бўламиз.

— Табриклайман, бахтли бўлинг, — дедим чин кўнгилдан.

— Поччамиз ким бўладилар, деб бир оғиз ҳам сўрамайсан-а, номард! — Ҳилола билагимдан беозоргина чимчилаб қўйди. Шу чоғда уни бир кўрсангиз эди! Шаҳло кўзлари чақнар, рангпар ёноқлари лов-лов ёнар, ҳамиша изтироб билан қимтилган лабла-рида юракларни ўртаб юборгувчи табассум жилванарди. — Поччанг шўпир бўлган экан. Саккиз йил бурун ўн яшар болани босиб кетгани учун қамалиб кетган экан. Амнистияга учраб, яқинда қамоқдан озод бўпти. Чол бўлсаям майли, уй бўлиб кетсам бўлди деб юргандим. Ҳар қалай ўз тенгимни топдим. Уйланмаган, бўйдоқ экан. Худо оҳу зоримни эшитди... — Ҳилола кўзларини юмиб, бир лаҳза тин олди.

— Ўзини кўрдингизми, яна...

— Вой, нималар деяпсан? Бир ҳафтада икки марта гаплашдик. Ўзи қидириб келди. Уям ўзимга ўхшаган, очиққина экан. Гаплашмаган гапимиз қолмади. У менга Қўйтош ҳақида сўзлаб берди. Жуда маёвқабоп жой экан. Мен унга фақат сен ҳақингда гапирдим. Тўйдан кейин дугонангни маёвқага олиб чиқамиз деди у. Борасан-а? Болаларингни ҳам олволамиз.

— Албатта.

Кейин у менга куёвнинг қариндош-уруғлари, онаси ҳақида гапириб берди. Уй-жойларини роса таърифлади. Ҳатто ҳовлисида тандир йўқлигини ҳам айтди. У қамоқдалигида онасига акаси билан янгаси қараб туришган экан. Энди биз билан яшайдилар, деди. Хўп, дедим. Ўзим чиройли тандир қуриб, сизга иссиқ-иссиқ нонлар ёпиб бераман дедим.

— Тандир қуришни биласизми ўзи?

— Вой, билмайди деб ўйлайсанми? Осон-у, бир паслик иш... Қўлбола тандир-да!..

Ҳилоланинг қувончи ичига сиғмасди. Тўлиб-тошиб гапиришдан чарчамасди у. Мен ҳар доимгидек қайғу-ҳасрат билан эмас, кўнглимда ажиб бир енгиллик туйиб, унинг сўзларини тинглардим.

Мен ҳам бахтиёр эдим.

✓ Икки ҳафта ичида тўй бўлиб ўтди. Келин дугона бўлиб Қўйтошга ҳам бориб келдим. Куёв бўлмиш, яъни поччамиз (Ҳилоланинг таъбири!) тузук йигитга ўхшайди. Оғир-вазминлиги мен-

га ёқди. Бошқаларни билмади-у, тўйдан кейин елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди. Юрагимни мудом тошдек эзиб тургувчи оғир юкдан халос бўлгандим.

Бироқ...

Бироқ қувончим узоққа чўзилмади. Тўйдан кейинги саккизинчи ё туққизинчи кун эди-ёв. Мактабга келсам... келганимда... эшик олдида мени шумхабар кутиб олди: Ҳилола оламдан ўтибди!

Бошимга гурзи тушгандек довдираб қолдим. Болаларнинг шовқин-сурони ҳам, ўқитувчиларнинг ғала-ғовури ҳам қулоғимга кирмасди. Эшик олдидан ортимга қайтдим...

Яқиндагина Ҳилолани бир ғала аёллар қуршовида ёр-ёр айтиб узатиб чиққан хонадонга азалик кийимида кириб бордим. Осмон ўйилиб, шу ҳовлини босиб қолгандек... Қий-чув... Дод-фарёд... Йиғи-сиғи... Бошдан-оёқ қора либосга бурканган аёлларнинг кўкракларига муштлаб «Вой, болам» дея нола қилишлари юракларни ўртаб юборди. Бел боғлаган эркаklar томонидан келаётган «Вой, гулим» деган фарёд бутун борлигингизни ер билан яксон этади. Бу ерда... бу ҳовлида йиғлаган ҳам йиғларди, йиғламаган ҳам...

— Ўн кунгина кунинг бор экан, шунга шунча ториқдингми, болам, — дея айтиб йиғларди Ҳилоланинг онаси. Унинг юзлари тимдаланган, кўзларининг оқига довр қизариб кетган, қовоқлари ҳаддан ташқари шишиб, осилиб қолганди. — Ўн кунгина кунингга шунчалар тошдингми, болам...

Мен таъзияга келган аёллар қаторида ўтирардим. Ҳилоланинг қариндошлари зикр тушиб бўлишгач, нафас ростлаш учун устун ёнидаги ёғоч ўриндиқларга чўкишди. Шунда мен уларнинг ёнига бориб, таъзия изҳор қилдим. Кўнгил учун уларнинг ёнларида бир муддат ўтирдим. Пайт пойлаб туриб ёнимдаги аёлдан:

— Нима бўлди ўзи? — деб сўрадим секингина.

— Нима бўларди, — деди аёл хирилдоқ овозда ва оғир хўрсиниб кўйди. Айтиб йиғлайвериш унинг овози бўғилиб қолганди. — Касал эди, шўрлик. Суюқ қон эди. Ой кўрса кўп қон кетарди. Ўн тўрт ёшида дўхтирлар кўрикдан ўтказиб, «гемофилия» дейишган. Иложи борица турмушга бермасликка ҳаракат қилинглар, дейишган. Палакат-да, биринчи кечадан кейин ё туққанида қон тўхтамай қолиши мумкин, деб ота-онасига қаттиқ тайинлашган. Лекин бу ҳақда Ҳилолага айтишмаган. Билмасди, шўрлик... Қанчадан-қанча яхши, тагли-тугли жойлардан совчилар келишди. Ҳамма-

сини қайтардик. Ич-ичидан куйса-да, нима десак, нима баҳона қилсак кўниб, ишониб юрганди, бечора. Аммо бу сафар ўзи оёқ тираб туриб олди. Мен холасиман... Уни шаштидан қайтариш учун уришиб ҳам кўрдим, алдаб-сулдадим ҳам, кўнмади-да. Нима қилай... Бир умр эшикларингда чўри бўлиб ўтиб кетарканман-да, дейишгача борди. Охири айтдик, шунақа-шунақа, касалсан дедик. Майли, пешонамда борини кўраман деди. Ноилож рози бўлдик. Ўша куни... ҳаммаси яхши, деб бизга ўйнаб-кулиб жавоб бериб юборганди. Кейин билсак, ўшандан бери қон кетиб юрган экан. Бизга айтиш тугул, умуман сездирмаган. Сал ўнғайсизланиб турганида ҳам бохабар бўлармидик... Бунинг устига тандир қураман, деб, қирдан тупроқ ташиган. Кечга бориб ҳолдан тойиб йиқилган. Эри дўхтирга олиб чопган. Етиб боришгунча анча қон йўқотиб қонсираб қолган, шўрлик. Дўхтирлар дарров қон куйишган. Лекин Ҳилоланинг организми бегона қонни қабул қилмаган...

Яна йиғи, яна йўқлов, яна айтув авжига чиқди. Ҳилоланинг холасини ёнида катта рўмол ёпиниб, бир бурдагина бўлиб ўтирган аёлни танидим: Ҳилоланинг қайнонаси. Аёл бошқаларга ўхшаб бақириб-чақирмаса-да, рўмолчасини юзига босганча айтиб-айтиб йиғларди:

— Сен ўлганча мен ўлсам бўлмасмиди, болам. Тандир қуриб, нонлар ёпиб юрсанг бўлмасмиди, болам...

Бу ерда ортиқ тура олмаслигимни, бу ёғига дош бера олмаслигимни ҳис этдим. Бири кириб, бири чиқаётган одамларга туртиниб-суриниб ҳовлидан чиқдим.

Шитоб билан катта йўлда кетарканман, кўзларимдан тирқираб ёш қуйилар, бўғзимга тошдек нарса тикилиб, кўнглим беҳузур бўларди. Бу ердан тезроқ узоқлашгим, ҳамма-ҳаммасини унутгим келарди. Ортимга ўгирилиб қарашга юрагим бетламайди. Назаримда, ортимдан бир тўда бели боғлиқ эркаклар, аёллар дол-фарёд қилишганча қувлаб келаётгандек: «Вой, болам... Вой, гулим...»

Уч кунлик ҳилолни кўрганмисиз? Нозиккина, рангпар, хира ёғду сочиб тургувчи ҳилол... Унга тикилаётганингизда кимдир ёдингизга тушмайдими? Менинг эса....

ХОЛИҚ АМАКИ

Холиқ амаки...

Ёши эллик беш-эллик олтиларга борган; ўрта бўй, буғдой-ранг, қисық кўзларининг атрофини, торгина пешонасини сон-саноқсиз ажинлар қоплаган, ёшлигидан нос чекиб ўргангани боисми ё бошқа сабаби бормиди, тишлари аввалига сарғая бошлаган, сўнг кўкимтир тус олган, яқиндан буён қорайиб кетган — кулганида жуда хунук кўринади, — эгнида ёқасию енглари идраб-сузилиб қолган чорхона кўйлак, ранги униқиб кетган носвойранг солдатча шим, оёғида пошнаси ейилган, тумшуғи йиртилганда тикилавериб «кўтир» бўлиб қолган этик... Сочлари қордай оқариб кетган бошида ҳамиша яп-янги дўппи бўларди.

Бирор сабаб бўлиб Холиқ амакини эслаганимда, у кўз олдимда ҳозир қандай таърифлаган бўлсам, шундайлигича пайдо бўлади. Балки унинг тузукроқ кийиниб, айтайлик байрамларда ёки тўйларда, қоматини ғоз тутиб юрган кунлари ҳам бўлгандир. Лекин мен буни кўрмаганман, гарчи биз битта кўчада яшасакда. Бироқ... Бироқ қишлоқ аҳли, тенг-тўшлари, ҳатто болалар ҳам уни писанд қилмаслигини аниқ биламан. Негадир ҳамма, тил-забонли жонзот борки, унга ўзини юқори тутиб муомала қиларди. Болалар ҳам унга салом беришга зринишарди.

Бир куни — ўпа вақтларда мен институтда ўқирдим, — ўқишдан қайтаётиб, шаҳар билан қишлоқ ўртасида қатнайдиған автобустга чиқдим. Орқаёшиқнинг зинапоясида кўзлари жовдираб турган Холиқ амакини кўриб қолдим. Ҳайдовчи атай автобус тирбанд бўлиб тўлишини кутиб, алпақасиқа гумдон бўлганди. Кун иссиқ... Ўриндиқларнинг ҳаммаси банд. Одамлар бири олиб, бири кўйиб гап сотишар, кимдир писта чақиб, туфлар, яна кимдир бурқситиб сигарет тутатар эди. Холиқ амакининг шундоқ енгинасидаги орқа ўриндиқда тўрт-бешта йигитчалар қалдирғоч болаларидек тизилишиб ўтиришар, амакига жой бериш халёшларига ҳам келмасди. Худди шундай бўлиши керакдай, кўзларини лўқ қилиб, беғам ўтиришарди. Холиқ амаки умид дунёсида улар томонга бир-икки қараб кўйди. Чап тарафдаги «ногиронлар» ўриндиғида ўтирган кўзойнакли йигит (афтидан у бизнинг қишлоқ йигитларига ўхшамасди) бирдан амакини кўриб қолгандек, шошиб ўрнидан турди-да:

— Келинг, бобо, ўтиринг, — деди.

Шунда... Шунда Холиқ амаки бир лаҳза иккиланса бошқа биров (балки йигитнинг ўзи!) эгаллаб оладигандек, шошиб-пи-

шиб ҳалиги ўриндиққа ўтириб олди. Тўрва халтасини тиззаси устига қўяркан ихлос билан:

— Раҳмат, болам, раҳмат, — деди. — Барака топ.

Кейин ўриндиққа ястаниброқ жойлашиб оларкан, чексиз бахтиёр кимсадек атрофга кўз ташлади. Назаримда, йигитнинг жой берганидан ташқари, ҳурмат билан «бобо» дегани уни хурсанд қилиб юборганди. «Раҳмат, болам, раҳмат», деганида саксон-тўқсонни уриб қўйган чоллардек салобат билан гапирганди-да. Хурсанд бўлиб кетганида қисик, митти кўзлари ялтираб кетишини ўшанда кўрганман. Кейинчалик, ёшим сал улғайгач, меҳрга зор одамгина арзимаган илтифотдан ҳам ўзини йўқотиб қўйишини англаб етдим.

Пахта териш мавсуми янги бошланган ваҳимали кунлар эди. Биз учун ёзги таътил тугаб, ўқишлар бошланган. Қишлоқдан қатнаб ўқиганим боис, ҳар куни саҳарлаб автобус бекатига чиқаман. Ўша куни ҳам тонгги салқиндан эгим жунжикиб, дилдираб тургандим, йўлнинг нариги томонидан елкасига қоп орқалаганча энгашиб, пилдираб келаётган Холиқ амакини кўриб қолдим. Қопида олма ё анор бор шекилли, бўртиб-бўртиб турарди. Мендан тўртбеш қадам нарида тўхтаб, қопини ерга қўйди. Салом бериб улгурмасимдан «Яхшимисан, қизим?» деб қўйди ҳорғинлик билан. Хи-жолат бўлдим, аммо фойдасиз... Биздан кейин яна иккита қиз келди. Тўртовлашиб йўлга териламиз, қани энди бирорта улов кўрина қолса. Бошқа вақт бўлганида, бекатда одам тўлиб кетарди. Автобуслар ҳам зир қатнаб ётарди. Раиснинг буйруғига биноан, терим мавсуми тамом бўлгунча шаҳарга қатнаш таъқиқланган. Шунинг учун бекат ҳувиллаб қолганди. Колхоз идораси биз турган бекатдан юз-юз эллик қадам нарида. Раис истаган вақтида кабинетидан чиқиб, топпириғига қулоқ осмай, шаҳарга отланган колхозчиларни бекатдан ҳайдаб юборарди. Бизга ўхшаган талабаларни қувмасди-ю, қўлини пахса қилиб дўқ урарди:

«Қачон сенлар ҳам пахтага қурийсанлар?!»

Фалокат оёқ остида деганларидек, ўша куни ҳам Нарзикул раис идорасидан чиқиб қолса бўладими? Амакининг очиқ-ошкора типирчилашини кўринг: кўзлари олазарак, гоҳ идора томонга, гоҳ автобус йўлига қарайди. Бирорта улов кела қолса-ю, раиснинг кўзини шамғалат қилиб жўнаб кетса! Хаяжонланганидан қопини гоҳ кўтармоқчи бўлади, гоҳ ерга қўяди.

Нарзикул раис ҳам анойилардан эмас. Йигирма икки йилдан буён идорада ўтириб, колхозни еб битиргашлардан. Ҳовлига чиқ-

қан заҳоти бекатга қараган шекилли, шитоб билан шу томонга кела бошлади.

— Ҳа, Холиқбой, йўл бўлсин? — деди у яқинлашганида киноя билан атай «бой» сўзига урғу бериб.

— Бозорга.

— Тунов куни мен нима деган эдим сенларга?

— Болаларнинг патинкаси йиртилибди. Анорлар пишган экан, хотин...

— Ҳе, ўша хотинингниям... Анор-панори билан бошига туширмадингми? Давлат сиёсатини тушунмайдиган қанақа галча хотин?

— Икки соатда қайтаман, раис бова. Болалар ялангоёқ...

— Кўтар қопингни! Ҳозироқ далага жўна!

— Илтимос...

— Э, яхшилик ёқмаган!.. — Нарзиқул раис ёшига ярашмаган чаққонлик билан қопни амакининг қўлидан юлқиб олдию куч билан асфальт йўлга улоқтирди. Қопнинг «бўғзи» яхши боғланмаган экан, гуп этиб ерга тушди-ю, ҳар бири кичикроқ косадек келадиган анорлар атрофга сочилиб кетди. Уччала қиз кўрққанимиздан бир ерга тўпланиб олганмиз. Икки кўзимиз Холиқ амакида...

— Мошина босиб, анорларингни мажақлаб кетсин! Ҳозироқ далага жўна! Анорларингни териб оладиган бўлсанг, мендан яхшилик кутма! Сенлар нега бу ерда турибсанлар? — Раис энди биз томонга қаради. — Ўқийдиган бўлсанг, бетонкага чиқиб, мошина кут. Йўқол!

Биз секин ўрнимиздан жила бошладик. Холиқ амаки эса... Ранги қув ўчиб, лаблари гезариб кетган амакининг икки кўзи анорларида... Ёрилиб, эзилиб ётган анорлари мисол юрак-бағри қон бўлган шўрлик банда бир-бир босиб бекатдан узоқлашди.

Нарзиқул раис муҳим топшириқни адо этгандек, қўлларини орқага қилганча, бутини кериб, виқор билан қараб турарди. Отасини ўлдирган ёвга қасд қилгандек кўзлари ғазаб ва нафрат билан боқарди. Сўнгги вақтларда унинг тажанг, гап кўтармас, қайсар бўлиб қолганини қишлоқ аҳли яхши биларди. Эҳтимол, раис эрта-индин нафақага кетишини ўйлаб шу кўйга тушгандир. Кейин кимга буйруқ бераман, деган савол уни қийнаётгандир. Ҳар қалай йигирма икки йил раислик курсисидан ўтирган, одамларни «гаҳ» деса қўлига қўндирган одам бирдан, тақдирнинг тақозоси билан ҳеч кимга айланиб қолса... Ваҳимага тушмай бўладими?

Аммо ўша кўнгилсиз воқеадан кейин Нарзиқул раисни бир умрга ёмон кўриб қолдим. Шундан сўнг Холиқ амакини бекатда турганини ё бозор-ўчар қилиб юрганини кўрмадим. Ҳар замонда зарурат юзасидан кўчага чиқиб қолганимда, уни баркашдек кетмонини елкасига қўйиб, гоҳ уйи томонга, гоҳ далага шошиб ўтиб кетаётганини кўриб қолардим. Кейинчалик ўқиш-имтиҳонлар билан бўлиб, Холиқ амакини бир мунча фурсат унутдим. Бироқ, баъзи-баъзида гоҳ онамдан, гоҳ отамдан амаки ҳақида ул-бул хабарларни эшитиб юрдим. Ота-онамнинг азбаройи Холиқ амакига хайрихоҳликларидан, унга қайсидир маънода қайғураётганларидан эмас, жуда бефарқлик билан, шунчаки қишлоқдаги «янгилик» сифатида гапирётганликлари овозларидан сезилиб турарди. Уларнинг бу қилиғи негадир менинг нафсониятимга тегарди. Хафа бўлиб кетардим.

Онамнинг айтишича, бир куни Холиқ амаки Нортўхта деган кўшниси билан сув таллашиб қопти. Ўша куни амаки ҳам, кўшниси ҳам томорқасини суғораётган экан. Нортўхтанинг ҳай-ҳайлашига қарамасдан, Холиқ амаки сувни ўзи томонга буриб олаверибди. Навбат уники экан-да. Жаҳли чиқиб кетган Нортўхта кетмон дастаси билан амакининг нақ елкасига туширибди. Холиқ амаки «иҳ» дебди-ю арнқ ичига чўккалаб қопти. «Қачондан буён тилинг чиқиб қолди?» деб бақирибди ҳалиги кўшни. Ваҳоланки, Холиқ амаки лом-мим демаган экан.

Орадан кўп ўтмай, отамдан ҳам амаки ҳақида нохуш хабар эшитдим. Холиқ амакининг ўғли йўқ, саккизта қизи бор эди.

— Холиқнинг хотини қизларини олиб, онасиникига кетиб қопти, — деди отам ўшанда. — Сендан ўғил туғилмайди, деганмиш.

— Вой ўлай, — онам истеҳзо билан лабини бурди. — Ҳалиям ўғил туғишдан умидини узмабди-да.

— Балки бошқа сабаби бордир. Лекин эрига худди шундай деганини Сафарнинг хотини ўз қулоғи билан эшитибди.

— Худо олсин ўша хотинни! Кетиб гўрга борармиди? Саккизта қиз билан қасерга ҳам сиғарди?

Бу гап-сўзларни эшитиш оғир эди. Холиқ амакининг қунишибгина турган жуссаси кўз олдимга келиб, беихтиёр мижжала-римга ёш қалқиди.

Хотини кетиб қолгач, баъзи бировлар амакига маслаҳат беришибди: Кетганидан фойдаланиб, ими-жимида бошқасига уйланиб олсанг бўларди. Зора ўғил кўрсанг...

Холиқ амаки маслаҳат бергувчиларга жавобан лом-мим демабди. Аммо ўша кунидек шом тушгандан кейин қари қайнонасиникига борибди. «Юр, уйга кетдик», деган экан, хотини оёқ тираб туриб олибди. «Мен сизга ўхшаган ландовур билан ортиқ яшамайман. Орамиз очик», дебди хотини йиғлаб. Холиқ амаки индамай ортига қайтибди. Орадан чамаси икки-уч соат ўтгач, хотини қизларини етаклаб уйга кириб келибди. Холиқ амаки: «Нега келдинг?» демабди. Аксинча, хотини салгина истиҳола билан ўпкалабди: «Тил-жағингизни совуқ уриб кетганми, нима бало? Ҳеч қурса, ёлғон бўлсаям, яхши гапларни гапириб, кўнглимни олганингизда, олдингизга тушиб келаверардим».

Орадан анча йиллар ўтиб, мана бугун Холиқ амакини эсларканман, кўнглим бузилиб кетди. Шунинг баробарида, ёдимга тушса ҳали-ҳануз юрак-бағримни эзиб юборадиган ёқимсиз бир воқеа хаёлимда жонланди...

Ёз кунларининг бири эди. Кечки пайт, аниқроғи, ғира-шира қоронғулик тушиб қолганди. Кўча томонда ғўнғир-ғўнғир овоз эшитилди. Азбаройи қизиққанымдан (одамзоднинг феъли шунақа), қилаётган ишимни ташлаб, кўча эшик олдига чиқдим. Қарасам, катта йўлнинг ўртасида, айнан бизнинг дарвозамизнинг рўпарасида Холиқ амаки турибди. Даладан қайтаёпти шекилли, елкасида кетмони... Икки ёнида иккита йигит турибди. Амаки йигитларнинг гоҳ унисига, гоҳ бунисига жовдираб тикилганча, нималарнидир куйиб-пишиб тушунтиришга уринарди.

— Йўқ, сиз гапни бурманг, чалғитаман деманг, — дерди йигитлардан бири дағал овозда. — Бизни қасрда кўрдингиз?

— Кўрдим-да, сенларга айтишим шартми, — деди амаки бошиқлик билан. Лекин овози негадир титраб чиқарди.

— Нега шарт эмас экан? Қизиқ экансиз-ку, — деди иккинчи йигит ва секин амакининг тирсагидан тутди. — Биз исбот талаб қилиб келдик. Бекордан бекорга бегуноҳ одамларни айбдор қилманг-да.

— Ўғрини ўғри дейди-да. Нима...

Холиқ амакининг гапи чала қолди. Ҳеч кутилмаганда, йигитлардан бири унинг юзига тарсаки туширди.

— Катта холангни ўғри деб айтасан!

Холиқ амаки гандираклаб кетди. Мен кўрққанымдан қичқириб юбордим. Қўни-қўшнilar эшик-деразалардан мўрашаётганини кўрган йигитлар жуфтакни ростлашди. Амакини-ку қўяве-

ринг, ўша вақтда мен ҳам жуда ёмон аҳволга тушиб қолгандим. Ҳолатимни тасвирлаб беришим қийин, жудаям қийин. Ўғил бола бўлиб туғилмаганим роса алам қилган. Алам бўлсаям, нарёқ-берёғи йўқ. Ўғил бола бўлганимда ўша йигитларни бир бошлардим, дея армон қилганларим ҳали-ҳануз ёдимда. Мен Холиқ амакининг ҳақлигига ишонардим. Чунки анови йигитлар ҳақида турли миш-мишларни эшитиб юардим. Кўп ўтмасдан уларнинг ўғрилиги устида қўлга тушиб, қамалиб кетишлари бу фикримнинг исботи эди. Қолаверса, кейинчалик маълум бўлишича ўша йигитларни «ўғри» деб атаган кимса Нарзиқул раис экан. У Орол оморчининг наҳорги ошида атай ҳаммага эшитарли қилиб гапирган экан. Табиийки бу гапни пойгада ўтирган Холиқ амаки ҳам эшитган. Ва шунчаки янгилик сифатида бу хабарни у Сафар деган қўшнисига шипшиган. Нарзиқул раиснинг бир уй одам эшитган гапи қумга тушган томчидек сингиб, йўқ бўлиб кетган-у, Холиқ амакининг қўшнисига хуфия айтган сўзи «болалаб» кетган...

Мен Холиқ амакини ким қасққа етакласа кетаверадиган, хоксор одам деб билардим. Унинг ёруғ дунё ҳақида фикрлари қандай? Уни писанд қилмайдиган, керак бўлса (зўрлигини кўрсатиб қўйиш учун!) кетмондаста билан елкасига туширадиган одамлар, хусусан, Нарзиқул раис ва бошқа-бошқалар ҳақида нима-ларни ўйлайди? Уларнинг паст назар билан йўғрилган муносабатини қандай қабул қилиши ҳақида очиги ҳеч вақо билмасдим.

Эгиз кўзилардек бир-бирига ўхшаш кунлар шитоб билан ўтиб борарди. Институтни битириб, ишга жойлашдим. Қишлоқдаги икки қаватли мактабда ишлаётганимга тўрт йил бўлиб қолганди-ёв. Одатдагидек, амакини кўчада, ишга кетаётиб ё ишдан қайтаётиб кўриб қолардим. Сўнгги вақтларда у жуда қариб кетганди. Аввалдан салгина эгик қадди янада эгилган, елкаси гудрайган, қорайиб кетган тишлари тўкилиб, оғзи «ўра»дек бўлиб қолганди. Назаримда, у йил сайин, ой сайин эмас, кун сайин, соат сайин смирилиб, кичрайиб бораётгандек эди. Юзидаги ҳар бир чизиқ «чарчадим» деяётгандек...

Янги ўқув йилида менга берилган синфда Холиқ амакининг «супрақоқди» қизи Салима ўқирди. Биринчи чорак охирида негадир у мактабга келмай қўйди. Хавотирланиб, хабар олиш учун уларнинг уйига бордим. Шунда... Ўшанда... даҳшатли воқеанинг устидан чиқдим.

Холиқ амаки ўлим тўшагида ётарди!

Ҳовли тўла одам... Ҳаммасининг юзида аллақандай ташвиш, хавотир, нимадандир норозилик аломатлари зуҳур этганди. Ва-гур-вугур қилишганча ниманидир муҳокама қилишар, ҳовлига ким келди, ким кетди, ҳеч кимнинг иши йўқ. Ит эгасига боқмасди. Бир зум қасққа юришимни, кимга учрашимни билмай, ҳовли ўртасида қаққайиб туриб қолдим. Ҳозир... Ҳозир дод-фарёд бошланса керак деб ўйладим. Кейин билсам, янглишган эканман. Холиқ амаки ҳали тирик экан. Бироқ... Бироқ... Оёқ-қўллари аллақачон музлаб, қотиб қолган, қорачиқлари тепага тортилиб, кўзлари юмилган, аммо кўкрак қафаси билинар-билинемас кўтарилиб-тушиб, амакининг ҳали тирик эканини билдириб турарди. Ўша ердагиларнинг айтишича, амаки тилдан қолмасдан бурун қизларини бирма-бир қучоқлаб, юм-юм йиғлабди.

— Ажалим етиб, ўлиб қолсам куйиб-ёниб юрманглар, — дебди ҳансираб. — Олиб чиқиб кетишгунча, бир-икки соат «отамлаб» турсаларинг бўлди. Отамиздан айрилиб қолдик, деб куйиб-ёниб, бир дард орттириб олманглар. Фойдаси йўқ... Мен-ку бошимни олиб кетаман, ўзларингга қийин бўлади. Қайғурманглар, ўлмаса ўран сўқсин, денглар. Сен бешовингни уй қилолмаганим ёмон бўлди-да. Силарнинг тақдирларинг у дунёда мени илон-чаён бўлиб чақиб ётади.

Шундан кейин бир оғиз ҳам гапирмабди. Хотини, қариндошлари рози-ризалик сўрашганида, лом-ним демабди. Кўзларини чақчайтириб, бир-икки тикилибди-да, юзини тескари бурибди. Ҳеч ким билан рози-ризочилик сўрашгани истамабди.

Бири кириб, бири чиқаётган одамларга турганиб-сурганиб ичкарига кирганимда... Холиқ амаки хона ўртасида нимдошгина икки қават кўрпача устида худди ухлаётгандек, ҳамон юзини терс буриб ётарди! Ўлган одамнинг юзида ҳеч қандай маъно, ифода қолмайди, ҳаммаси ўчиб кетади, деб эшитгандим. Лекин айни дақиқада Холиқ амаки ҳақида бундай деб бўлмасди. Унинг соқоллари ўсиб кетган юзида аянчли ифода қотиб қолганди. Кимдандир норозидек... Кимлардандир домангирдек...

Холиқ амакининг «шаккоклиги» боисини тушунгандек бўлдим. Шу вақтга довури у кимлардандир андиша қилиб, кимлардандир, таъбир жоиз бўлса, кўрқиб яшаган эди.

Сўнгги дақиқада эса... ҳаммасига қўл силтаган, ҳаммасидан юз ўтирган эди.

— Икки кундан буён аҳвол шу, — деди қариндошлардан бири секингина. — Ўша бир парча жойдан жон сира чиқиб кетмаяпти-да.

— Мулла Дониёрни олиб келиш керак, — деди кимдир. Ялт этиб ўша томонга қарадим. Гап қотган одам амакининг қўшнисси Нортўхта эди. — Нимадир қилиш керак-да. Ахир, икки кундан бери шу ердамиз. Ҳаммамиз ҳам ишли, ташвишли одаммиз. Қўшничилик, кетиб қолсак, уят бўлар деб...

Хулди шу пайт Холиқ амакининг хотини оғзини рўмоли билан тўсганча, ув тортиб йиғлаб юборди. Унга қизлари қўшилди. Улар амакининг бош томонида ўтиришарди.

— Бўлдими, узилдими? — деб сўради кимдир шошиб.

Аёл «Йўқ» дегандек бош чайқади. Яна йиғи бошлади.

— Эҳ, — деди Нортўхта тиззасига муштлаб. — Ҳозир ўзим бориб муллани олиб келмасам, бугун ҳам...

Нортўхтага яна бир киши қўшилди.

Ярим соатдан кейин миқтигина мулла Дониёрни диконглатиб олиб келишди. Мулла сал нафасини ростлаб олгач, ғариб ва бенаво бўлиб ётган амакининг ёнига чўкди. Тириклигида салом беришга ярамаган одамлар ҳайрат билан «тирик мурда»га тикилишар, қизиқсиниб, янада яқинроқ бориб кўришга ошиқишарди.

Мулла Дониёр эҳтиётлик билан Холиқ амакининг кўкрагига қулоғини қўйиб, юраги уриш-урмаслигини эшитди. Кўрсатгич бармоғини унинг бурнига яқин келтириб, нафас олиш-олмаслигини текшириб кўрди-да:

— Бир нафаслик жони борга ўхшайди. Бола-чақаси шу ердами? Олида илҳақ бўлиб кутаётган кишиси йўқми? — деб сўради.

— Ҳаммаси шу ерда, — деди қариндошлардан бири.

Мулла Дониёр «тирик мурда»га бир неча сония ачиниш билан тикилиб турди-да, сўнг бош чайқади:

— Бу дунёни ташлаб кетгиси келмаётми-ёв, шўрликнинг. Бошини тўғрилаб қўймабсилар, бўйни қотиб қопти, — деди у паст овозда ва терс ўгирилиб ётган амакининг бўйинини секин-секин уқалай бошлади. Бир оздан сўнг ён-вериди ихлос билан ўзига қараб турганларни ҳайратга солиш учунми ёки ёруғ дунёдан кўнгил узолмаётган амакини «совутиш» учунми сафсата сўқа бошлади:

— Бу дунёга ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз, Холиқбой. Эртами-кечми, бир кун кетамиз-борамиз. Ўлим буюк мўъжиза! Шу пайтгача ҳеч ким унга бас келолмаган. Келолмайдиам. Умуман олганда, узоқ яшашдан не фойда? Ейиш-ичиш, ўлиб-тирилиб ишлаш, фарзандлар тақдирини ўйлаб, куйиб-ёниш каби бир хил

ҳолатлар охир-оқибат одамни зериктиради. Дунёнинг қизлигини ёшлигингизда олиб бўлгансиз, Холиқбой. Худонинг иродаси билан юз йилдан, ҳаттоки, минг йилдан кейин тирилиб келган тақдирингизда ҳам аҳвол ўша-ўша. Қорин ғамида ёйсиз-ичасиз, ишлайсиз, фарзанд орттирасиз... Бизни бу азобдан фақат ўлимгина қутқара олади. Ўзингизни бўш қўйинг, Холиқбой. Бўш қўйинг... Қаранг, тегрангизни етти фаришта ўраб турибди. Ўзингизни фаришталар ихтиёрига топширинг. Сиз у дунёда шу фаришталар оғушида бўласиз...

Мулла гапиришдан тўхтаб, бир зум Холиқ амакининг юзига тикилиб қолди. Ўтибор билан, синчиклаб тикилди. Во ажаб, ҳалигина Холиқ амакининг кўтарилиб-тушиб турган кўкраги бирдан тинчиб қолди. Мулла Дониёр шошилишч йўл-йўриқ кўрсатди.

Бир метр оқ сурпни тўрт киши тўрт томонидан ушлаб, Холиқ амакининг боши тарафида тутиб туришди. Мулла Дониёр кўзларини юмганча ихлос билан аллақандай дуони ўқий бошлади. Хонага пашша учса эшитилгудек жимлик чўқди. Амакининг қизлари турган томондан йиғламсираган овоз эшитилганди, эркаклардан бири уларни ташқарига чиқариб юборди. Мулла дуо ўқий баробарида қўл ишораси қилган эди, ҳалиги кишилар сурпни гоҳ кўтариб, гоҳида амакининг юзига теккудек қилиб тушириб туришди.

Икки соатдан кейин мулла Дониёр дуоларни ўқиб бўлиб, имо қилган эди, ёрдамчилари сурпни секин-секинлик билан пастга тушира-тушира, сўнг амакининг юзига ёпиб қўйишди.

— Бўлди, узилди, — деди мулла юзига фотиҳа тортиб. Ва ишонч ҳосил қилиш учун эҳтиёткорлик билан сурпнинг бир четини авайлаб кўтариб қаради. Қаради-ю бирдан юзи докадек оқариб кетди: ҳали ҳам ўша бир парча жой билинар-билинемас кўтарилиб-тушиб турарди!

— Менинг қўлимдан келгани шу. Энди дўхтирга олиб боринглар, — деди ранг-қути ўчган мулла овози титраб ва шитоб билан уйдан чиқиб кетди.

Эшик ортидан ичкарига мўралаб турган Холиқ амакининг хотини яна кўзига ёш олаётганини кўрган кампирлардан бири уни четга олиб чиқиб, насиҳат қила бошлади:

— Йиғламай тур! — деди кампир жеркигандек бўлиб. — Ҳали одамлар келганда кучингни кўрсатасан. Қизларингни ҳам бураб қўй, жонни бордай бақариб, товуш чиқаришсин. Холиқ боёқиш беиззаг бўлиб кетди, деб одамлар кулиб кетмасин. Тескари қўшиқ-

ни ҳаммаям айтавермайди. Ҳа, яна бир гап, Салимага тайинлаб қўй. Кечагидай ўзини ташлаб юбориб, шарманда бўлмасин. Одамлар кулади-я...

Холиқ амакининг хотини ҳиқиллаганча бош ирғади.

— Духтирга олиб бориш керак, — деди эркаклардан бири аёлларнинг олдига келиб. — Тузукроқ кўрпачами, адёلمي топиб беринг.

Холиқ амакининг хотини имо қилган эди, қизларидан бири шипиллаганча қўшни хонага кириб кетди. Ўн дақиқа ўтар-ўтмас тўрт киши Холиқ амакини кўрпача билан бирга кўтаришганча, авайлаб машинага олиб чиқишди. Эркаклардан икки киши, улардан бири Нортўхта эди, амаки билан касалхонага кетишди. Кечагина, елкаси қисиб бўлса-да ўз оёғи билан юрган одам бугун кимларнингдир ёрдамига муҳтож эканлиги, қўлма-қўл бўлаётганлиги менга бошқача таъсир қилди.

Холиқ амакини олиб кетишгандан кейин уй тўла одам бўлса-да, ҳамма ёқ ҳувиллаб қолгандек туюлди менга.

Кўнглим ғаш, чироқ ёқса ёришмасди. Негадир, бу ерга келганимдан буён вужудимни қамраган кўрқув туйғуси борган сайин юрагимга ваҳима солар, ич-ичимдан титроқ туриб, ўзимни ёмон ҳис этардим. Бундай воқеага биринчи марта дуч келишим эди. Кетай дейман-у, кетолмайман. Қолай дейман-у, қололмайман. Нима бўлганда ҳам амакининг касалхонадан қайтишини кутиш керак дейман-у... Аросатда қолгандим. Холиқ амакининг қизлари ичидан Салимани қидира бошладим. Унга нимадир дегим, кўнглини кўтаргим келди. Опалари анча ўзларини тутиб олганлари туришларидан маълум: улар қовоқлари устигача тушириб олган рўмоллари остидан ўтган-кетганни кузатиб ўтиришарди. Шўрлик Салима ранги бўздек оқариб, деворга суянганча қотиб ўтирар, кўзи пешонасига битиб қолгандек киприк қоқмас, ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмаётгандек, ҳис этмаётгандек... Саккизта қиз ичида шугина сағир қолгандек...

Ўзимни чалғитиш ниятида, нима қилишларини билмай, тенгсалиб юрган қариндошларга разм солдим. Назаримда, ҳаммасининг юз-кўзида амакининг ғалати аҳволига қайғуриш ёки унинг етимчаларига ачиниш ҳиссидан кўра, ўз уйларига, ўз ишларига алағдалик аломатлари зуҳур этгандек.

— Сигирям бугун-эрта туғадиган эди, — деди бир маҳал ёнимда турган аёл пичирлаб. Унинг афт-ангори қайсидир жиҳатлари

билан амакига ўхшаб кетарди. — Болалар эплаб туғдира олишармикин?

— Хабар олиб келсангиз бўларкан, — дедим атай, гашим келганини сездирмаслик учун беихтиёр нигоҳимни олиб қочдим.

— Йўғ-ей, уят бўлар-ов, — деди аёл аланг-жаланг қилиб. — Бундай бўлишини ким ўйлабди, дейсиз? Ё бирровга бориб келсаммикин? Қорин ҳам очиб кетди.

Аёл менга жовдираб тикилди. Бора қолинг, десам югуриб кетадиган шашти бор. Атай индамадим. Гапларини эшитмагандек тескари қарадим. Аёл жавоб кутиб, бир неча сония тикилиб турди-да, сунг нари кетди.

Тушга яқин кўча эшик олдида энгил машина келиб тўхтагани эшитилди. Ҳамма гур этиб ўша томонга ошиқди.

— Кўмиб юбораверинглар, деди дўхтирлар. Баъзиларда шунақаси ҳам учраб тураркан, — деди Нортўхта кескинлик билан ҳаммага бирма-бир қараб чиқаркан. — Ўлиб бўлган экан. Аллақачон ўлган экан...

Шоша-пиша тайёргарлик кўрилди. Эркаклар бу ёққа келиш олдидан тугунларга тутиб келган чопон-белбоғларини олиб, кийишди ва бирин-кетин дарвоза олдида чиқа бошлашди. Хотинлар «ув» тортиб, овоз чиқаришди. Яқинлари Холиқ амакини жуда эҳтиёткорлик билан кўтаришиб (одам ўлганида шунчалик азиями?), уйга олиб киришди.

Қолган гапларни эртаси куни мактабда эшитдим.

Тақдир тақозоси билан Нарзиқул раис қариб, ювғичлар сафига қўшилиб қолган экан. Сўнгги дақиқада ҳам Холиқ амакининг Нарзиқул раис билан дуч келганига нима дейсиз?! Нарзиқул раис амакидан анча ёш катта, бола-чақасидан тинган, невараларини уйлантириб, чевара ҳам кўрганди. Раислигида йиғиб қўйганларини майдалаб чайнаб, ҳузур-ҳаловатда яшаётган эди. Холиқ амаки эса унга нисбатан ёш, бунинг устига уй кўрмаган бешта қизи бўй чўзиб турарди. Менга бир нарса алам қилиб кетаётган эди. Агар азроилга жон керак бўлса, нега Нарзиқул раиснинг жонини олмади. Нега келиб-келиб бир бечорани танлади? Битта Холиқ амаки билан ялмоғиз тўйиб қолмагандир?! Унинг битмаган ишлари кўп эди-ку ҳали? Умр бўйи қора меҳнатдан боши чиқмаган одам... Ҳузур-ҳаловат нелигини билмаган одам... Чумчуққа ҳам озор бермаган одам... Бизга ёшлигимиздан: «Яхши одам бўл», «Бировга озор берма» деб уқтиришган. Шу руҳда

тарбия ҳам қилишган. Яхши одамнинг тақдири шу бўлса, бундай мўминликнинг кимга кераги бор? Қани бу ерда ҳақиқат? Яхши одам камситилса... Яхши одам хўрланса... Яхши одам... Яхши одам фақат у дунёда азизми?

Саволлар адоқсиз...

Афсуски, жавоб бергувчи йўқ эди.

Амакининг ўлиmidан уч ой ўтар-ўтмас қишлоқда ивир-шивир гап пайдо бўлди. Эмишки, ўша кун Холиқ амакини касалхонага олиб боришганида дўхтирлар Нортўхта айтганидек «қўмиб юбораверинглар» демаган экан. Нортўхта бошлиқ қариндошлар ўзаро: «Бир кун олдин ўлди нимаю, бир кун кейин нима, барибир ўлади-ку» деган фикрга келишибди-да, ҳар хил баҳоналар билан дўхтирлардан қўмиш учун рухсатнома қўғозини олишган экан...

ТАФАККУР

I

Бу ерларнинг ёзи иззатталаб бўлади, кечикиброқ келади-ю, вақттироқ кетишга шошилади, гуё куттувчиларнинг бадиға уриб кетмай дегандек; ёз гирд атрофини тепаликлар-у, ундан нарисни пурвиқор тоғлар билан қуршалган дашт қишлоқни бир қур кўздан кечирази-да, баҳор пойига илашиб қолган яшил этакларини йиғиб олиб олисларга кетиб қолади. Куз келар-келмас олтиндек товланаётган бийдай далалар ёзнинг ортидан унсиз қараб қолгандек туюлади.

Кеч кузакдан то баҳор оёқлагунга қадар ярмигача захлаб ётган гувала уйларнинг деворлари селгишга-да базўр улгуради. Қишлоқдан бир неча чақирим нарида яна бир овул бор. Ундан наридаги қиялиқдан сўнг яна биттаси... Лекин уларни қишлоқ деб ҳам бўлмасди. Аҳолиси кўпи билан ўттиз-қирқ хўжалик чиқар.

Сиртдан қарагандаёқ зерикарли эканлиги кўриниб турган бу қишлоқдаги ҳаёт тарзи ўша қишлоқ деб атаб бўлмайдиган — қишлоқчалардан кўп ҳам фарқ қилмасди. Бунда ҳам томи шиферланган уйлардан кўра лойсувоқ томлар кўп учраганидан ташқари, уйларнинг бири тепароқда, яна бири пастликда, тагин биттаси қияликда жойлашувлари ҳам бир-бирларига ўхшаб кетарди. Қишлоқ гирдида қад кўтарган тепаликлар бағрида бир вақтлар шарқираб оққан булоқларнинг кўзи аллақачон бекилган, фақат биргина чалажон булоқдан нимдошгина сув сизиб чиқар, аммо қишлоққа етиб келар-келмас, чўпон-чўлиқларнинг бўғовига дуч келиб, ярим йўлда кўлмак ҳосил қилганди. Кўлмакки, ичида қурт-қумурсқа, чувалчангу қурбақалари бисёр. Подага қўшилган сигирларнинг тез-тез зулуклаб туриши ҳам шундан. Ҳар бир ҳовлида қудуқ бор эди. Қадимда битта қудуқнинг суви камида икки авлоднинг чанқоғини қондирган бўлса, эндиликда сув тортилиб, ер остига тушиб кетаётгандек қудуқлар тез-тез қуриб қоларди.

Дов-дарахт камчил эди, кўкламда унган гиёҳлар бир лаҳзалик, саратонга ҳам етиб бормасдан қуриб-қовжираб қолганидан, ҳовлилар тақир бўлиб ётарди. Экин-тикинларнинг баракаси учган, аммо лалми ерга экилган бугдой гуркираб ўсарди.

Қишлоқ одамларининг тили қипчоқ лаҳжасида эди. «Соф жўқчи»лар деб бир вақтлар шу ернинг одамларини айтишарди. Лекин ҳозир

«соф»ликка ҳам андак путур етган, етмиш яшар чолу кампирлар тилида «сапсим», «не тўлка» каби сўзлар тез-тез учраб турарди.

Фақат биргина истисно мавжудки, бу нарса ушбу қишлоқнинг нуфузини бошқаларга нисбатан анча юқорилаб қўйганди. Атрофида тўртта қишлоқни бирлаштирган хўжалик маркази шу ерга жойлашган эди. Марказ бўлгандан кейин хўжалик идораси, мактаб, кутубхона, қишлоқ кексаларининг унчалик тили келишмайдиган «амбулатория» ҳам шу ерда эди-да.

«Ойнаи жаҳон» деб аталмиш мўъжиза қишлоқда бундан ўн-ўн беш йил муқаддам пайдо бўлганди.

Қаҳрамонимиз — қишлоқ тегирмончисининг тўнғичи Тангирибери худди ўша мўъжизани кўриб катта бўлганди.

Ёши олтмишлар атрофида, юзига кексалик нуқси урган бўлса-да, туртиб чиққан мушакларидан куч-қувват ёғилиб турган чағиркўз, барваста тегирмончи биринчи марта дунёда еру осмон ва тегирмондан ташқари «дилбузар» деб аталмиш мўъжиза борлигидан бохабар бўлишига мана шу тўнғич ўғлининг бехосдан йўқолиб қолгани сабаб бўлганди. Тегирмончи ўғлининг йўқолиб қолгани эсига тушганида айнаи ушбу воқеадан кўра, воқеага тааллуқли бошқа бир манзара ҳақида андак ғурур, кибру ҳаво билан гапиришни хуш кўради:

«Пешин бўлиб қолувди-ёв.

Хотин дод-вой қилиб олдимга келди. Тангир ҳеч қаерда йўқ, дейди. У томон қир, бу томон қир, қаерга кетайди, десам ҳам сира кўнмайди. Кўзини ёшини селдай оқизайди. Хотинди дийирмонга ташлаб, изғиб кетдим. Бу қисталоқ осмонга учдими, ерга кирдими, биров кўрдим, демайди. Кирмаган эшигим биргина Эшбоевнинг ҳовлиси қолувди. Мендан нима кетди, ака-укадай бўп кетган бўлсак, қисиниб ўтирдимми деб раиснинг эшигини тақиллатдим. Кириб нени кўрдинг денг? Чоғроқ қутидай бир нарса. Симини тўкка суқса ичида одами кўринайкан. Тағин денг, бийрон-бийрон қилиб ўзимиздинг тилда гапиришади. Икки кўлим ёқамда!.. Синграйиб қопман... Эшбоев уйда экан. Манзиратли одам-да. Тўрга ўтинг, Довулбой, деди. Ўтмадим. Қисиндим. Хотини ола қараб тургандай кўринди. Уст-бошим ҳам ҳалигидай... туври дийирмондан чиқиб келяпман-да. Шунда Эшбоев бир гап айтувди, ҳеч эсимдан чиқмайди: «Паланчи ака, дунёнинг янгиликлари биздинг қишлоғимизга ҳам кириб келяпти. Худо хоҳласа, яқин беш-олти йил ичида хўжалигимдаги одамларнинг

ҳаммасида мана шундақа дилбузар бўлади. Унгача бола-чақан-гиз минан ҳар замонда бўлсаям келиб дилбузар кўриб кета беринг. Бу матаҳ сйилиб қолармиди!»

Кўнглим бир гупирди, бир гупирди...

Эшбоевдай одам дунёга бир келади-да, лекин айтдим, кўнглимда борини айтдим. Тоза ўлиб турганакан десмасин, дедим-да. Қўйинг, раис бова, хўжаликда одам кўп бўлса, уларди ҳар бирига дилбузар оббериб, нима... Қўйинг, бизга шу яхши гапингиз ҳам етади. Биз дилбузарсиз ҳам яхши яшаяпмиз. Бир раислар бор, савлатидан от ҳуркади. Лекин халқини мирламайди. Бу гапни олдингизда эмас, орқангизда ҳам айтамыз, не тўлка мен, бутун халқ сиздан рози. Мингдан минг рози, дедим.

Эшбоев онграйиб қолди. Бир қизиқ қилиб қараб қўйди. Гапларим мойдай ёқди, лекин кўпни кўрган-да, билдиргиси келмади. Мендан нима кетди, дедим-да, мақтайбердим. Дийирмонда, ун ичида ўтириб унга зорман-ку, аслида. Ке, қўй, дедим-да. Эшбоев гапларимга чиппа-чин ишонди. Сизга ўхшаган халқнинг ичидан чиққан одамларнинг гап-сўзларидан биламиз-да халқнинг аҳволини, деди димоғи чоғ бўлиб. Ҳа, деб қўйдим-да қўлтиғига сув пуркайбердим, пуркайбердим. Аслида бошқа бир гапди айтсам ҳам бўлайди. Қишлоққа иккита, тоза бўлмаса, битта артезан қудуқ керак, демоқчийдим. Тунов кунни десангиз, муздай сув ичгим келиб, қудуққа пақир ташлаб, шундай тортиб олсам, нени кўрдинг денг? Ярим пақир сув... ичи тўла қурбақа! Катталари нақ пиёладай келайди. Майда-чуйдалари ҳам борақан, нуқул Эшбоевнинг «вилис»ига ўхшайди. Ҳай, тилим қичиди, лекин айтмадим. Турсунбой малим гапга уста, шу айтсин, дедим. Уни қудуғидан зулук чиққан экан, кўмиб ташлабди. Турсунбой айтсин, дедим. Бу гап мендан чиқса, Эшбоев ўпка-гина қилиши турган гап. Оғайни бўлмасак ҳам, оғайнидай бўп кетганмиз, ахир! Кейин давлениси борлиги эсимга тушиб қолди. Диққати ошиб, ўлиб-нетиб қолса, не бўлади? Раҳбар одам, териси юпқа... Тўртбеш кун қурбақадан қолган сувдан ичсак-ичиббиз-да, дедим...»

Кимдир биров: «Улингизди товдингизми, ишқилиб?» дея луқма ташлагандан кейингина тегирмончи раиснинг уйига нима учун борганлигини эслайди. «Бу знағар Эшбоевникида дилбузар кўриб ўтирганакан. Шу боламиз раисникида дилбузар кўриб катта бўлди ҳисоб. Шунинг учун анча истил бўлиб қолган. Шохмот деган балони дилбузарда кўриб, дувона бўлган-да!»

Дарҳақиқат, тегирмончининг тўнғичи шахмат ишқибози эди. Ундаги қизиқишни оддий ишқибозлик деб бўлмасди. Бу қандайдир бошқача туйғу эди.

✓ Эшбосвнинг юзидан заҳар томиб турадиган хотини очикдан очик тўрсайса-да (баъзида уришиб ҳайдаб юборарди), болаларча сурбетлик билан куннинг истаган вақтида ҳам яланг оёқ кириб бориб, рансинг болалари қаторида (гоҳида улар туриб кетишарди) қимир этмай ўтирганча соатлаб телевизор кўрадиган болакай бир кун келиб кўрсатилган киною томошалар ичида «Шахмат мактаби» деган қисқагина кўрсатув ўзига маъқул келганини фаҳмлаб қолганидан кейин тупроқ кўчани чангитиб уйига югураркан, эндигина тегирмондан қайтган, уст-бошидан тортиб, қошу кипригига оппоқ гард кўнган отасининг белбоғига осилиб: «Менгаям шохмот ясаб беринг», дея жанжал қилган кундан бошлаб унинг ишқибозлиги аён бўлган эса-да, бунга на ота, на она эътибор берди. ✓

Отасидан: «Пишт-е, сендан бошқа дарди-касалим йўқми!» деган силтовни эшитган бола мактабга, арифметика муаллимининг ҳузурига борган ва ҳаяжондан бир оз довдираган кўйи: «Менга шахмат ясаб беринг!...» дея илтимос қилган.

Муаллимнинг ўша вақтда иши тифизмиди ёки қунт қилмади-ми, бирдан болакайнинг ҳафсаласини пир қилиб, рад жавоби берган бўлса-да, кейин кўнгли бўшлиқ қилиб умидбахш ваъдаларни бериб юборган, айтганки, «яқин-ўртада шаҳарга борсам сенга давлат ишлаб чиқарган шахмат тахтасидан опкеб бераман. Уни палканга солиб юрсанг ҳам, чўнтагингда олиб юрсанг ҳам бўлади!...»

Хурсанд бўлиб кетган бола нақ уч ой арифметика муаллимининг оғзини пойлади, дарсга кирганларида қўлларига умидвор тикилди.

Шовқи муаллим ўша ваъдасидан кейин бир эмас, бир неча марта шаҳарга тушган бўлса ҳам кичкина шогирдининг илтимосини унутган эди. Бунга унинг паришонхотирлиги-ю ўз ташвишларининг мўллимими ёки ўша ваъда қилинган матоҳнинг нархи осмонда эканлиги сабаб бўлганмиди, бу ёғи қоронғу. Тагин... ким билади дейсиз?..

Умидлари пучга чиқса-да, ишқибозлиги сўнмаган бола бир кун Эшбосвнинг ҳовлисида тўнтарилиб ётган қоғоз қутилардан бирини олиб муаллимнинг уйига борган:

«Муаллим, мана шу картонга шахмат катакларини чизиб беринг!...»

Мулзам бўлганидан андак қизаринқираган Шовқи муаллим ўша куниёқ картон қутининг бир бўлагига шахмат катакларини чизиб, оқ ва қора рангларга бўяб берганди. Кейин касбига хос фидойилиги тутиб, болага шашка ўйнашни ўргатмоқчи бўлади. Лекин бола кўнмайди. Фақат шахматни ўрганаман, деб туриб олади.

Қалбида ҳавасу қизиқиш кучли бўлган бола муаллим ёрдамида олтмиш тўрттадан иборат оқ-қора катаклар нима, шахмат доналарининг номланиши, уларнинг жойлашувия ҳаракат йўналишларини... жуда зийраклик билан, тезда ўрганиб олади.

У жуда секин, лекин ўжарлик билан ўйнаб муаллимни доғда қолдирарди. Айниқса, унинг шахмат доналарини сеҳрлаб олмоқчидек уларга қатъият билан унсиз тикилиши, сабр-тоқат билан соатлаб жим ўтириши Шовқи муаллимни ҳайратга соларди. Ахир, унинг ёшидаги болаларга бундай узоқ сукут сақлаш умуман ёт нарса-ку!

Буюрилган ишни чала-чулпа бажара сола картонини қўлтиғига қисиб, шахмат доналари ҳисобланмиш — оқ ва қорага бўялган турли шаклдаги тошлару ошиқлар солинган халтасини тутамлаганча муаллимникига югурган болакай отасидан тез-тез калтак еб турарди. Бироқ қизариб кетган юзидаги тарсаки тафти совимасдан туриб, у бирор пана-пастқамга ўтиб олиб яна картон-тахта устига мук тушарди.

Олтинчи синфда ўқиб юрган кезлари у ўқувчилараро шахмат мусобақасида қатнашиб, кетма-кет ғолиблякни қўлга киритди.

Биринчи йирик мусобақага у тўққизинчи синфда ўқиб юрганида қатнашиши лозим эди. Аммо Довул тегирмончи розилик бермади. Бу вақтга келиб Тангриберди қўлидан иш келадиган дастёр бўлиб қолгани учун отаси уни ёнидан жилдиргиси келмади.

— Шохмот сенга ош-нон бераймиди?! — деб бақирарди у жазаваси кўзиганидан шахмат тахтаси-ю доналарини дуч келган томонга улоқтириб юбораркан. — Қасқдаги бекорчиларнинг ўйинига ишқи тушгани-чи! Артисликка қизиққанингдаям майлийди. Бир тўйга борсанг дунёнинг пулини топасан-ку, занғар! Савлатинг ҳам артисларга мос...

Ёшига нисбатан бўйи бир оз новча, бунинг устига жудаям ориқ-озғин бўлган Тангриберди дала ишлари тугул уй юмуш-

ларига ҳам уқувсиз эди. Унга бирор ишни ишониб топшира олмаслигидан отасининг хуноби ошарди.

— Ким айтади, сени Довул дийирмончининг ули деб. Кундан-кунга ийна еган итдай бўп боряпсан-ов. Сени шохмёт жонингни олиб боряпти. Ҳадемай, сочинг тўкилиб кал бўп қоласан, бола!

Бундай хавфли дақиқаларда Тангриберди ерга қараганча мум тишлаб ўтирар, ич-ичидан эзилса-да, отасига қарши бир сўз демасди. Буни безбетлик деб тушунган ота атай унга алам қиладиган сўзларни қалаштириб ташларди.

— Сен, бола, барибир, гўр ҳам бўлмайсан-ов. Мени давримда-ку гариллаб юрарсан. Битта жувдирчоч билан қолганингдан кейин... ҳай билмадим. Лекин!... — мана шу кетидан ундов қўйилган сўзни ота алоҳида таъкид билан айтарди. — Лекин Эркабой!.. Худо хоҳласа, новвосдай жигит бўлади!

Кўз ёшлари юзини юваётган ўсмир овоз чиқармасдан йиғларди... Катта-катта, серкиприк қўй кўзларини бир нуқтага қадаб тек қотганча... юм-юм йиғларди.

— Отангга тик қарама! — деб дўқ уради жаҳли чиқиб кетган ота.

✓ Тангриберди қаттиқ сесканиб кетиб нигоҳларини «нуқта»дан узиб, ерга қарар, кўз ёшлари тийилиб, вазмин тортиб қоларди. Унинг жисмида ақлига нисбатан нуқсон (озғинлиги, нимжонлиги) сезилса-да, қайсидир авлодидан ўтган фавқулодда иқтидори, куч-қуввати ана шу сукутида мужассамлашгандек эди. ✓

* * *

Шундай қилиб, Довул тегирмончи ўғлига мусобақада қатнашиш учун рухсат бермади. «Дам олиш кунини Қўзибойнинг маккасини тортиб беришимиз керак», деб туриб олди. Тангрибердинини мактабга ҳам юбормай қўйди.

Мусобақа бошланишига бир кун қолганда...

Тепаликдаги тегирмончининг эшиги олдига курсича қўйиб ўтирган Довул тегирмончи пастликдан бир-бир босиб юқорилаб келаётган Шовқи муаллимини кўриб энсаси қотди. «Оббо, ана, даллолчиликка ҳам келяпти! — деди у ўзига ўзи. — Энди бир соат бошни қотиради».

Довул тегирмончи ўзини иши тигиз одамдек кўрсатиш учун ичкарига қараб бақирди:

— Тангир! Сийпаланмай бўл тезроқ! Бир тонна маккани қачон тортиб бўламиз?!

Муаллим гўё унинг овозини эшитмагандай, иши тигизлигини сезмагандай хотиржам тутди ўзини. Худди айланиб юриб келиб қолгандай у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. Нарх-наво, экин-тикин, об-ҳаво, ҳатто ўриқлар довуча бўлган пайт бирдан бўрондек бостириб келиб, дарахтларни қарсиллатиб синдириб, довуччаларни тўкиб кетадиган шамол ҳақида ҳам сўзлашиб ўтирди.

Довул тегирмончининг хаёли чалғигандек бўлди.

Бир маҳал эътибор берса... муаллим шахмат ҳақида оғиз кўпиртиряпти!

Тегирмончи қопшу қовоғини уйиб, тиконларини отмоқчи бўлган жайрадек ҳурпайиб олди.

Муаллим ўзи эшитган буюк шахматчилар ҳақида билганларига озгина қўшиб-чатиб, кўпиртириб гапираркан, усталик билан гап жиловини Тангриберди томон буриб юборди. Айтдики, ажабмас, бир кун келиб мана шу жиккаккина бола сабаб бўлиб, мана шу тоғлар орасидаги дўппидек қишлоқнинг номи бутун дунёга таралса, балки кейинчалик...

Шу ерга келганда тегирмончи чидаб туролмади.

— Сен мени бошимди айлантирма, — дея муаллимнинг гапини чўрт кесди у. — Қишлоқди дунё таниди нима, танимади нима? Биров келиб қурбақа босган қудугимга тоза сув қуйиб бераймиди? Ё улимни мусобақага юборганим учун давлат менга бир сўм бераймиди? Шохмотнинг кетидан ким бойиб кетди ўзи, а, ким?... Қани, айт, ким бойиди? Бизди анди деб ўйлаётган бўлсанг адашасан!

Арифметика муаллим оғрингандек бўлди.

Ўрнидан қўзғолиб, кетишга чоғланаркан сўнгги чорани қўллашга қарор қилди.

— Мабодо Тангир мусобақада ғолиб бўлиб, ҳаммадан зўр чиқса... пул берилиши ҳам мумкин!

Довул тегирмончи гангиб қолди. Янглиш эшитмадимми, дегандек муаллимга синовчан назар ташлади. Сўнг гир айланаси ёғ сурилгандек ялтираб кетган дўпписини қўлига олиб, чангини қоқиш асносида ўзича алланарсаларни ўйлади: «Дарров хўп десаам ўлиб турган экан дейди. Яна бир оз оёқ тирасам, балки кўпроқ насабилиб оларман!»

Шовқи муаллим ҳам шу қишлоқнинг одами эмасми, тегирмончининг ҳийласини аллақачон пайқаб улгурган, қанча кўп ял-

тоқланса суҳбатдоши ўзини тарозига солаверишини ўйлаб қовоғини солди, кетишга чоғланди.

Ниҳоят, тегирмончининг ўзи биринчи бўлиб гапиришга мажбур бўлди.

— Биз минг гарилаганимиз билан барибир оми одаммиз. Мен боламни жўнатдим ҳам дейлик, у ёқдагилар тағин... ҳалигини... ўзлари олиб... — Тегирмончи кўзларини жавдиратиб муаллимга боқди.

— Ҳақиқат бор, ака, ҳали! — деди лабларида истеҳзоли табассум жилва қилаётган муаллим.

— Ҳақиқатингни бошимга ураманми? Мен дийирмонди ўйлапман. Тангир у ёққа кетса дийирмон ишламайди. Халқ бугдойини орқалаб қасрга боради? Менам энди қаридим. Аввалгидек куну тун ишлашга ярамайман. Эшбосевга ҳўп ялиндим, битта ёрдамчи бер, деб. Бермади. Улингиз бор, сизга ёрдамчи не керак дейди! — Охирги гапни тегирмончи атай ўзидан қўшиб айтди. Муаллим эл ичида юрган одам. Бу гапни дарров оёқлатади. Қарабсизки, Довул тегирмончига пинҳона тиш қайраб юрганлар (улар бор, тўртта одамнинг бири албатта тегирмончининг душмани ҳисобланади) чапак чалиб қолаверишади. Айтишадикки (балки ўйлашар), Довул дийирмончи анойи эмас. Аллақачон райис билан ишни пишитиб қўйибди. Энди дийирмондан умидимизни (умидимни) узсак бўлади! ✓

— Тангир ғолиб бўлса албатта пул билан келади! — Муаллимнинг сўзлари тегирмончининг қулоғига булоқ сувининг жилдирашидек ёқимли эшитилди...

Дам олиш куни Тангриберди мусобақага кетди. Довул тегирмончининг бутун хаёли, фикри-зикри мусобақага кетган ўғлида бўлди, илҳақ бўлиб унинг йўлига кўз тикди.

Тегирмончининг мақсади тегирмон талаш-тортиш бўлиб қолмасдан уни ўғлининг қўлига топшириш эди. Вақт вужуд либосини эскиртиряпти. Соч-соқоли гард қўнмаса ҳам олпоқ бўлиб боряпти. Бугун бўлмаса эртага «тиш қайраб» юрганлар отилиб чиқипи ё ими-жимида Эшбосев билан тил бириктириб жиловини қўлидан олиб қўйиши мумкин. Лекин тегирмончи бунгача кутиб турмайди. Ўғли мактабни тамомлаши билан барча расм-русумларни адо этиб, «мерос»ни эгасига топширади-қўяди! Ана шунда, тиш қайраганлар (уларнинг борлигига тегирмончи шубҳа қилмасди, биров келиб ёқасига ёпишмаган бўлса-да, кимлардир,

қасрдадир унга қарши фитна тайёрлаётгани аниқ) тишларини қайраганча қолаверишади. Тегирмончилик улуғ мартаба. Шунинг ортидан саккиз жон кавшаниб турибди ахир!..

Хуллас, шу куни вақт тушдан оғғач, тегирмончининг ҳафсаласи пир бўла бошлади: «Дийирмончининг боласи-да, гўр бўлармиди?!» деган хаёл кўклам осмонини қоплаган қора булутдай дарди-дунёсини зимистон қилиб юборган бўлса-да, кўнглининг туб-тубида мудраб ётган чалажон умид ҳам ора-сира бош кўтариб қоларди: «Биламан, Худо бу боланинг куч-қувватини миясига берган. Ҳадемай қўйни-қўнжи тўлиб келиб қолади!»

Довул тегирмончи синиқлик билан илжайиб қўйди. Тасаввурида ўғли бир дунё пул ёки... ёки телевизор-меливизорга ўхшаш каттакон совға билан кириб келаётгандек бўлаверди.

Дарвоқе, телевизор...

Худди Эшбоевникига ўхшаш «дилбузар» олиш истаги тегирмончининг кўнглида айнан ўша Эшбоевнинг уйида қутига ўхшаш нарсани кўрган кунидан кейин туғилганди.

Гарчи Эшбоев «хўжалигини телевизор билан таъминлаш»ни бўйнига олган бўлса-да...

Гарчи айтилган муддатдан ўтиб кетилган бўлса-да...

Тегирмончи барибир, телевизор кутиб яшарди. Назарида, Эшбоев бугун бўлмаса эртага, эрта бўлмаса индинга одамларни телевизор билан таъминлаб қоладигандек туюлаверарди. Балки бу гап Эшбоевнинг эсидан чиққандир. Чунки ўшандан кейин у бундан бошқа-бошқа ваъдаларни ҳам бериб юборган. Бир марта икки кун эзиб ёққан ёмғирга дош бера олмай қулаб тушган деворни қайта тиклаш учун пойдеворида тош тираётганида йўлдан ўтаётган «Виллис» тўхтаб, ундан икки юзи хўрознинг тожидай қип-қизил Эшбоев тушиб, кулимсираганча шу томонга юрди. Тегирмончи ҳали оғзини ҳам очгани йўқ эди.

— Ҳали бу уйлариңгиз ўрнида пойдевори бир ярим метр келадиган ҳақиқий кошона қуриб берамиз, Довулбой!

Эшбоевнинг дўрдоқ лабларининг бир четидан учаётган сўзларни эшитган тегирмончи ҳушидан кетиб қолай деди.

Ундан сап олдинроқ эса...

Тегирмончи ҳали ўғлининг қўлини ҳалолламаган эди. Эрта, деди... Индин, деди... Чоғим келсин, деди. Бир кун қарасаки тўнғичи бу ёқда турсин, кенжатой ўғлининг-да бўйи чўзилиб қолибди. Чамалаб кўрса, чоғи ҳали ҳам келмабди. Шартта юзини сиди

риб ташлаб, хўжалик идорасига борди. Минғирлаб аҳволини тушунтира бошлаган ҳам эдики, Эшбоевнинг гулдираган овози гапини чўрт кесди:

— Қанча керак? Ўн минг!.. Йнгирма минг!.. Етадимми?

Тегирмончи ўзига келиб олгунча, жавобни ҳам раиснинг ўзи қайтарди.

— Сиз тўйни бошлайверинг. Харажати биздан.

Шошилинч тўй куни белгиланди. Тегирмончи раиснинг муруватидан баҳраманд бўлиш учун идорага борганида... Эшбоевни зудлик билан Тошкентга кетиб қолганини эшитди! Ёрдамчилар эса ҳеч қанақанги «харажат» ҳақида гап бўлганлигини эслаша олмади.

Тўйни бир амаллаб ўтказди.

Лекин... кўнглида бир тугун қолгани ёмон бўлди-да.

Тугунки на учи бор, на...

Бироқ кўп ўтмасдан «тугун» ўз-ўзидан счилиб кетди.

Ўша куни тегирмончи тенг-тўшлари билан кимнингдир худойисидан келаётган эди. «Виллис»да ўтиб кетаётган раис кўчани тўлдириб келаётган халқнинг ёнидан беписанд ўтиб кетолмади чоғи, машинани тўхтатди. У Тошкентдан нақ бир ойдан кейин қайтганди.

Юзидаги қизиқлик янада тивиклашган... кўркамлашган...

У ойдай тўлиб, ойдай кулиб, сахийлик билан ўзидан нурафшон шуълалар таратиб... халққа пешвоз юрди.

Умидбахш сўзларини ўнгу сўлга сахийлик билан улашди.

Нигоҳлари самимиятни «қарз»га улашаётган бўлса-да, муомаласи самимий эди. Айниқса, Довул тегирмончига алоҳида лутф кўрсатди.

Тегирмончига шунинг ўзи кифоя қилди.

Боши узра ёрқин шуъла сочаётган ойга тош отишга ботинолмади...

Эшбоев ойга ўхшаб одамларга ярқироқ томони билан кўринарди. Қоронғу, ёришмайдиган томонига эса шу пайтгача ҳеч кимнинг кўзи тушмаган...

Мана, энди тегирмончига ҳам Худо «ол, қулим» дейдиган кун келиб қолди-ёв.

Довул тегирмончи умрида илк бор ўғлининг иқтидорига ён босди.

Бир маҳал қияликда югургилаб келаётган қизига кўзи тушган тегирмончи ўрнидан туриб кетганини сезмай қолди.

— Ота!.. А-акам келди. Биринчи ўрин опти! Икки кундан кейин яна бораймиш!..

Довул тегирмончи қалтираб кетди.

«Дийирмончининг боласи ҳам юртга танилибди!» деган ўй яшин тезлигида хаёлидан ўтди. Бир лаҳза... атиги бир дақиқа фахрланиш туйғуси юрагини қамраб олди. Кейин туйқусдан бир дунё пул... телевизор ҳақидаги орзуси эсига тушди-ю шоша-пиша энгил-бошянинг чангини қоқа бошлади.

— Сен дийирмонда ўтира тур. Битта-яримта кеп қолса, айтгин, отам насияга ун тортмас экан, де. Кўнгли бўшлик қилмагин тагин, нақ кунингни кўрсатаман-а! — Тегирмончи муштини дўлайтирди, ҳоълиққанча икки-уч қадам одимлади-ю дарҳол изига қайтди, гард кўнган сийрак киприкларини пирпиратганча қизига юзланди. — Акангди... қўлида у-бу бормиди?..

Қиз елка қисди.

— Билмадим, — дея жавоб берди бир оздан кейин.

* * *

Уйга яқинлаб қолганларида муқовасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган «Ёрлиқ»ни кўксига босганча кўзлари ёниб келаётган Тангрибердини Шовқи муаллим енгидан тортиб тўхтатди. Бир зум тараддудланиб турди-да, йигитнинг озғинлигидан сузма халтадай осилиб турган шими чўнтагига нимадир солиб қўйди.

— Боргандан кейин отангга бер. Қувониб қолади...

Тангрибердининг нафақат юзидан, ҳатто кўзларининг ичидан иссиқ чиқиб кетди.

— Керакмас!.. Керакмас!.. — дея хитоб қилди у овози қалтираб. Пулни олиб эгасининг чўнтагига солиб қўйди. — Отам ўзи... сал шунақа... Пулни яхши кўради!..

— Ахир, қандай қилиб... Нима дейсан?..

— Ҳозирдан пул олиб боришимга ўрганса, кейин нима бўлади?

Муаллим пулни чўнтагига солди, аммо кўнгли ғаш бўлиб қолди...

Кўчага қараган дераза олдида тик турган Тангриберди отасининг ҳовлиқиб ўтиб кетганини кўриб... ичидан зил кетди.

Калтак зарбини ҳис этган вужуди жимирлади...

Аммо отаси рўпарў келганида ростини айтди.

— Биринчилиكنи олдим, ота. Лекин бир тийин ҳам беришмади. Бунақа мусобақаларда пул тўланмас экан.

— Қанақасида тўланаркан?.. — анқовликка олди ота ўзини.

— Катта-катта халқаро турнирларда...

— Нега ўша катта-каттасига қатнашмадинг?

— Ота, ахир...

Йигитча қўққисдан юзига тушган тарсаки зарбидан девор ёнига учиб тушди. Ҳирсдай тегирмончи бақувват қўллари билан силтаб ўғлини ўрнидан турғазди-да, иккинчи юзига ҳам тарсаки туширди.

— Бир сўм бермаса ... ни ёб юрибсанми?

Эшик зарб билан ёпилганда уй деворилардан тортиб дераза ромларигача зириллаб кетди.

Шифтдан бир ҳовуч тупроқ тўкилди...

Довул тегирмончи тупроқ кўчани чангитиб, ён-верига ҳам қарамасдан ғизиллаб тегирмон томон кетаркан, ичида ҳадеб ва ҳадеб Шовқи муаллимни бўралатиб сўкарди: «Мени ишонтириб, қаттиқ ишонтириб, барибир алдади!.. Энди мендан кўради кўрадиганини!»

Орадан кўп ўтмасдан, отасининг «иситмаси» тушиб улгурмай, Тангриберди яна мусобақага бориш учун рухсат сўради. Тегирмончи миқ этмади. Ўғлининг юзига ўқрайиб қараб қўйди-да, индамай уни қўлидан етаклаб бориб ертўлага киритди. Сўнг отнинг калласидай қулфни ертўла эшигига осиб қулфлаб қўйди...

Ўша мусобақага Тангриберди бора олмади.

Бироқ, кейин йўлини топди. Мусобақа бўладиган кун турли баҳоналар билан уйдан чиқишнинг ҳадисини олволди. Ўнинчи синфни тамомлагунча, у район, област чемпионлигига кўтарилди. Бир қанча фахрий ёрлиқлар билан тақдирланди, лекин бирортасини ҳам на отаси, на онасига кўрсатди.

Кейин эса армияга кетиб қолди.

Шундан кейин шахмат деган бало Довул тегирмончининг оромини ўғирлаб, хаёлини банд этмай қўйди.

Оилада хотиржамлик ҳукм сура бошлади...

II

Бўйи ёшига нисбатан анча дароз, озғинлигидан эгнидаги кийимлари мисол йирик мускулларини ўраб турган пуштиранг териси осилиб қолган, қорачиқлари юлдуздай порлаб, зийраклик билан боқса-да, отасининг зулмидан қўрқиб, пана-панада дув-дув кўз ёши тўкадиган йигитча икки йилдан сўнг ҳарбий формада

қишлоққа кириб келганида, уни кўпчилилик танимай қолди. Со-члари тепага таралганидан кенг пешонаси ярқ этиб кўзга таш-ланган, истараси иссиқ, барваста йигитни кўриб Довул тегир-мончининг ўзи ҳам бир сесканиб тушди.

Бир ҳафтача келди-кетди бўлиб турди.

Ота-бола ёлғиз қолишдан, бақамти келишдан чўчиётгандек туюларди.

Ниҳоят, саккизинчи кунмиди ё тўққизинчими, ота-бола шир-чойли дастурхон атрофида ёлғиз қолишди. Тангриберди ҳафса-ла билан дазмолланган кийимлари ёғим бўлмаслиги учун омон-нат ўтирарди.

— Военкомгами? — деб сўради тегирмончи чети учган пиёла-дан чой ҳўшларкан.

— Шаҳарга бориб келишим керак. Бировга телефон...

— Дийирмонди қачон қўлга оласан?

Тангриберди ерга боқди. Бир муддат ўйланиб турди-да, сўнг отасига тик қаради.

— Ота, мен яна кетишим керак!

Тегирмончининг ширчойли косага узалган қўли тек қотди.

— Нима дейсан? — деб сўради у гарангсиб.

— Ҳарбий бўлсам девдим... Хизмат қилган еримга яна қай-тиб боришим керак. У ёқдагиларга ваъда бериб келганман...

Довул тегирмончи одатига кўра ўзини овсарликка солди:

— У ерда нима қиласан, болам?

— Бормасам бўлмайди... — чайналди йигит.

— Ҳов, бола, ўйлаб гапиряпсанми? Дийирмон нима бўлади?

— Нима энди... Тегирмончининг боласи тегирмончи бўлиши керак, деб шу тоғлар орасида ўтиб кетаверамизми?!

— Дийирмончи бўлиб бировдан бир бурда нонни кам едингми?

— Қора нонга обдон тўйганмиз!..

— Ношукр бўлма, бола. Тилингни узиб оламан!

— Кетмасам бўлмайди, ота!

— Нима бало, битта-яримга санқи хотинга илакишиб қолдин-гми?

— Э!..

— Гап шу, ҳеч қасрга кетмайсан. Ота-бовамизнинг касбини қиласан!

— Мен бутунлай кетаман деяпганим йўқ... — деди Тангри-берди энди зорланиб. — Армияда шахмат билан кўп шуғуллан-

дим. Мусобақаларда қатнашдим. Ишимни яна давом эттиришим керак. Тренерим Алмаз аканинг ўзи бирга келмоқчи эди. Мен йўлдан қайтардим...

— А-ҳа, ана энди ичингдағини айтдинг! — Тегирмончининг кўзлари ялтираб кетди. — Кўнглим сезиб турувди. Шу ёқларда ҳам тинч юрмабсан-да!

— Ота...

— Хўш, неччи марта ютдинг-у неччи марта ютқаздинг?

— Ана, қоғозлар дипломатда турибди.

— Кўзибойди боласи армиядан битта мотосеклди пулини ишлаб кепти. Сен!..

Эски гишава бошланаётганидан безган йигит чидаб тура олмади:

— Пул йўқ! Пул йўқ! Бир сўм ҳам беришмади. Ўзим ёнимдан пул тўлаб қатнашдим шу...

— Ҳай, аттанг!.. — Тегирмончи каппадай калласини чангаллаган кўйи жим қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб қараркан, фавқулудда хотиржамлик билан сўради: — Қани ўша қоғозларинг? Кўрсам бўладими?

Тангриберди яп-янги, залворлигина сумкасини ичкари уйдан олиб чиқиб, жимитдай калит билан уни очди. Бир қанча қалин муқовали ёрлиқларни отасига узатди. «Отам ўқиган билан тунунмайди. Шунчаки кўрмоқчи шекилли», деб ўйлади йигит.

— Анови нима? — ялтироқ қоғозга ўроғлик нарсага имо қилди ота.

— Буми... — Тангриберди бир оз иккиланган ҳолда ялтироқ қоғозни очди. — Бу шахмат тахтаси. Яп-янги! Бунда бир қўл ўйнаганман, холос.

— Бу ёққа бер!..

Довул тегирмончи керакли нарсаларни йиғиб олди-да, ўрнидан турди. Тўғри ўчоқ бошига борди. Кули олинмаган тандирга қўлидаги нарсаларни тикди-да, устидан керосин қўйди...

Қоғозлар гуриллаб бир зумда ёниб битди.

Шахмат тахтаси эса... бир ловуллади-ю, кейин нимагадир тутай бошлади.

Оқ ва қора «Шоҳ»лар ўз сипоҳлари билан ерда сочилиб ётарди.

Тегирмончидан чиққан шахматчи эса ранги бўздай оқарганча ҳайкал бўлиб қолганди...

Тегирмончи ҳеч нарса бўлмагандай жойига келиб ўтирди. Галини тўхтаган еридан давом эттира бошлади:

— Отам отасини боқди, саксондан ошиб қазо қилганида иззат-икром минан кўмди. Вақти келганида менам отамнинг қўлидан ишини олдим, боқдим, ўлганида ўзим кўмдим. Лекин мен ўлсам, ўлигим эгасиз қоларкан...

Довул тегирмончи бирдан жимиб қолди. Димоғи ачишиб, милклари намланди. Бу ҳолдан негадир ийманмади. Кўзларидан думалаган икки томчи ёшни атай ўғли кўрсин учун... артиб ташламади.

Тангриберди ўрнидан тура солиб эғнидаги оҳорли кўйлагини ечиб уй тўрига улоқтириб юборди. Кейин майкачан ҳолда шахт билан юриб ташқарига чиқиб кетди.

Эшик ёпилган асно тегирмончи опхона деразасидан мўралаб турган хотинини имлаб чақирди.

— Қариндош уруғданми, бегонаданми, тузувроқ қиз топ! Уйлантириб, бу болани оёғига тушов солиб қўймасак қочиб кетишдан ҳам тоймайди. Лекин қиз ҳаддин чиройли бўлсин!..

Турмуш икир-чикирлари тўлиб-тошган миясида бехосдан пайдо бўлган янги сўз, янги фикр тегирмончини ҳайрон қолдирди. Одатда, у аёлларни ҳуснига қараб фарқламасди. Ош-овқатинг-ни қилса, бола туғиб берса бўлди-да. Бу дунёда ҳамма нарса ўз ҳолича қолмайди. Янги лаган ҳам бир кун келиб эскиради, сири кўчади, оҳори кетади...

Довул тегирмончи ўйлай-ўйлай охири «истил» бўлиб кетган ўғлининг тақдирини Эшбоев билан биргаликда ҳал қилишни кўнглига тугди.

Қолаверса, Тангриберди саркашлик қилгани учун унга атай тегирмонни тиқиштиргани билан аслида нияти бир оз ўзгарган эди. Басавлат, башанг ўғлини мудом чанг-тўзон аримайдиган тегирмонга раво кўрмай қолганди тегирмончи...

* * *

Раис тегирмончини хушламайроқ кутиб олди. Тегирмончи бунини дарҳол сезди, бир зумда кўнглидан не тусмоллар ўтмади, аммо бирови ҳам думини тутқазмади.

Шунинг учун эски усули мақтовга зўр берди. Мақтаса Эшбоев қуруқ қўл билан чиқариб юбормаслигини биларди. Айтмоқчи бўлдики, одамларга бош бўлиш ҳам осонмас, лекин илож қанча, биров

тепадан бошқариб турмаса, одамзод хом сўт эмган банда, тентак қўйдаи бошга оққан тарафга улоқиб кетиши турган гап ...шунга ўхшаш бир оз дудмал, бир оз чучмал, бири бошидан, бири кетидан, тумтароқ, аммо бир неча кундан буён содда қалбини ҳаяжонга солган (тумтароқ бўлса-да, жумла тузиш осонми) сўзларни батафсил баён қилгандан кейингина асосий мақсадга ўтди. ✓

— Улимиз ҳарбийдан сал бебошроқ бўлиб қайтди-ку, раис бова, — деди у бирдан тўлиқиб кетиб. — У десам, бу дейди, бу десам у... Келганидан бери қитиқ патимга тийиб юрибди-да. Ўзингиз тартибга солиб бермасангиз бўлмайди.

Эшбоевнинг юзи ой баркашидек ялтираб турса-да, ёғдуси хиралашган, хўроз тожидек қип-қизил ёноқларида қорамтир доғчалар кўзга ташланиб турарди. Пешонасида ажинлар ҳалинчаги пайдо бўлганди.

— Дангал гапиринг, нима дийди ўли?! — Раиснинг авзойидан тегирмончининг минғир-минғирлари асабига текканлиги сезилиб турарди.

— Ҳарбий бўламан дейди. Шохмот ўйнайман дейди.

— Ҳарбий бўламан деса жўнатиб юбораверинг!

Тегирмончи бир қалқиб тушди. Оғрингандек эски «ошна»сига ўпкали нигоҳ ташлади. Ўзидан ўзи норозиланди ичида, бемаврид келганини фаҳмлаб. Бемавридки, ой юзини қора булут тўсган бир замон...

Лекин паст тушгиси келмади. «Мен қўли қабарган меҳнаткаш бир одамман. Унинг ҳузури билан не ишим бор!...» Ўйлари далда бўлиб қаддини тиклади.

— Мен-ку эркак одамман, не ўтса ичимда. Лекин энасига қийин бўляпти-да. Ҳаммамиз ҳам знадан бино бўлганмиз...

«Эна» сўзини эшитиб раиснинг қарашлари маҳзунлашди. Яқинда тўқсонга кирган онаси қазо қилганди. Раис онаси жон берар чоғида тепасида бўлолмаганидан армонда эканлиги тегирмончига маълум эди.

— Сизга қандай ёрдам беришим мумкин?

Тегирмончига айнан шу жавоб керак эди.

— Идорадан иш товиб берсангиз дебидим, — деди у бирдан жонланиб. — Ҳисоб-китобга калласи зўр ишлайди!..

— Бўпти. Бир ҳафтадан кейин келсин. Гаплашамиз.

Эшбоев шу билан қутулдим деб ўйлаб олдидаги қоғозларни титкилай бошлади.

Довул тегирмончи эса кетишга шошилмасди. Ниманидир айтишга ботина олмаётгандек, Эшбоевга мўлтираб тикилди.

Эшбоев қоғозлардан бош кўтаришга мажбур бўлди.

— Нима гап яна?

— Улимга қанча... ойлик берилади?

Эшбоев ғалати қараш қилди, чоли қўрғур ҳеч қандай ҳужжати бўлмаган боласини ишга олишга рози бўлиб қанчалик муруват қилганимни тушунмаяпти чоғи, дегандай...

Тегирмончи учлари оқара бошлаган киприкларини пирпиратганча раисга умидвор тикилиб тураверди.

Эшбоев энсаси қотганини сездириш учун илкисроқ жавоб қилди:

— Бораверинг-чи, қолганини улингиз билан гаплашамиз.

Довул тегирмончи идорадан дили хира бўлиб чиқди. Гоҳ тепага ўрлаб, гоҳ пастга эниб кетган йўл четидан қўлларини орқага қилганча ўй суриб бораркан, раиснинг ўзгариб қолганини ичидан ҳис этди. Авваллари бундай эмасди, деб ўйлади тегирмончи. Қишлоқнинг итини ҳам кулиб қарши оларди. Раислик курсисида узоқ ўтириб қолганига мана шу самимийлиги кўпроқ сабаб бўлгандир. Энди бўлса... Эшбоевнинг ўзгариб қолишига балки «тегирмон даври» ўтгани сабабдир...

Довул тегирмончи юришдан тўхтаб, калиши ичига тўлган тупроқни тўкди. Шу баҳона ортига, хўжалик идораси томонга қаради. Шу пайтгача раисдан бунчалик кўнгли оғримаянди. Ҳатто ўзи айтиб, ўзи қайтиб кетган кунларда ҳам...

Тегирмончи юришда давом этди.

Йўлда бир-бири билан қучоқлашиб, оғиз-бурун ўпишаётган алкашларга кўзи тушиб «тегирмон даври» ҳақидаги ўйлари эсига тушди.

Яқин уч-тўрт йилдан буён хўжаликда бугдой экиладиган ерлар кескин камайтирилган, унинг ўрнига турли навадаги ток қўчатлари ўтқазилиб, гектар-гектар ерлар узумзорга айлантирилмоқда эди. Бундан қишлоқ аҳли ишсиз қолгани йўқ, албатта. Бугдойзорда ишламаса, узумзорда ишлашади. Лекин узум бугдой эмас-да! Узумзорнинг меҳнати кўп-у, меҳнат кучи кам эди. Майиз қилиб бўлмас экан. Бола-чақанинг бир тўйганини айтмаса. Бугдой ўз оти билан бугдой-да! Бугдой уни одамларни тўйдирса, сомони мол-қолнинг кунига яраб турарди. Ўрим вақтида удда-бурунлар тонна-тонналаб бугдой ғамлаб олишарди. Эпсизлар ҳам буткул қуруқ қолишмасди, бошоқ териб қишлигини ғамларди.

Бундан ташқари, йиллик даромад эвазига ҳам кўпинча бугдой бериларди.

Узумдан кўнгли тўлмаганлар оғзи ботир деб тегирмончининг эски ошнаси Қўзибойни раис билан гаплашгани юборганида, Эшбоевнинг ранги ўчиб кетибди. «Нафсингни катта қўйсанг, тўйганингни билмайсан-да. Нимангга етмаяпти ўзи?» деб Қўзибойни анча сиқувга олибди. Қўзибой дегич ҳам тап тортмабди: «Раис бова, эмасам узумди биз бопидан эктиринг. Бунингиз олчадай тирсиллаб тургани билан мийиз қилиб бўлмаса, ширасининг ҳам мазаси йўқ. Ҳеч нарсага ярамайди!...»

Шунда Эшбоевнинг жаҳли чиқиб кетибди.

«Бу узумларнинг навини Грузиядан опкелтирганман. Грузиядан! Бундан зўр вино ишлаб чиқарса бўлади. План тўлганидан кейин ортган узумлар ириб-чириб ётмасин, силар ҳам бир ўзларингни синаб кўринглар. Бу ёғини сўрасанг, грузинлар вино ишлаб чиқариб бойиб кетган халқ! Ўзларинг дангасасилар, Қўзибой, дангаса!...»

Қўзибой ўша кунни ўзини илҳақ кутиб турганларга Эшбоевнинг бу сўзларини айтмади. Ичйда олиб қолди. Биринчи бўлиб ўзи мусаллас тайёрлаб, татиб кўриш истаги юрагига қутқу солаётганди.

Яширинча тайёрланган мусалласни бир ҳафта давомида ўзи ичиб юрди. Кейин нимагадир зерикди. Бировга сотиш эсига келмади. Елғиз ичиш бўлмас экан, деган фикрга келиб, невараларидан бировини юбориб Довул тегирмончини чақиртирди. Тегирмончи мусалласдан беҳабар, иши тиғизлигини баҳона қилиб бормади. Қўзибой неварасини бошқа бир ошнасиникига ғизиллатди.

Шундай қилиб, сир ошкор бўлди. Энди билган ҳам, билмаган ҳам мусаллас тайёрлаш билан андармон бўлиб қолганди. Энди одамлар кечқурунлари уч-тўртта бўлишиб бир ерда тўпланишар, мусаллас солинган идишнинг тағи кўриниб қолгунча ичишар, кейин... кейин эса... чексиз бахтиёр кимсалардек ширакайф кўзлари сузилганча... қартабозлик қилишарди. Ютқизган бир шиша вино опкелади.

Қартабозлик қизигани сайин ҳангома ҳам авж оларди: кимнинг виноси зўрлиги-ю кимникига сув аралашгани, кимнинг томорқасидаги картошка қанча ҳосил бергани-ю, кимнинг картош-касига қурт тушгани ва яна... яна кимнинг қизини оёқ олиши чатоқ экани-ю, кимнинг хотини нимага жерик бўлганлиги ҳақида

соатлаб оғиз кўпиртиришарди. Баъзида ҳангома тортишувга айланар, тортишув авжига чиқиб жанжал-тўполон бўлиб кетарди.

Фақат Довул тегирмончи бундай давралардан ўзини четга олиб юрарди. Иштиёқ йўқлигидан эмас, асло. Тегирмондан айрилиб қолишдан чўчирди. Ичиб-нетиб юргани Эшбоевнинг қулоғига етса кўнгли қолади. Жаҳли чиқса... ким билади, Эшбоевга тегирмончи қаҳатми? Нон бўлса нонхўрак топилади.

Довул тегирмончи аллақандай шовқин-суронни эшитиб, ҳушёр тортди. Қараса, қишлоқ дўкончаси олдида турибди. Хаёли қочганлигини пайқади. Шовқин-сурон сабабини ҳам англади. Дўконга ун келган экан!

Яқингача дўкондаги уни қимматсиниб, қоп орқалаб тегирмонга зир қатнаган одамлар энди бир қоп ун учун дунёни бошига кўтаришарди. «Тўрт кило ун нима бўлади? Касалманд знамнинг овқатига ҳам етмайди-ку!..» деганга ўхшаш жириллашлар анча ергача тегирмончининг қулоғига эшитилиб турди.

Довул тегирмончи ичида жиртак чалди. Шунинг баробарида хаёлига ярқ этиб бир фикр келди. «Турсунбой муаллимга айтиб Эшбоевнинг устидан ўхшатиб жалоба ёздирсаммикан? Тангирни ишга олмаса устолига тўқ этказиб кўяман шунин!..»

Фикри ўзига жўяли туюлди.

Йўлни қияликдаги Турсунбой муаллимнинг уйи томон бурди. Турсунбой муаллим уйда ухлаб ётган экан.

Хотини: «Дийирмончи акам келди, тулинг», деб қанча турткиласа ҳам уйғонмади. Ёнида думалаб ётган мусаллас юқи банкани кўрган тегирмончи сирғалиб уйдан чиқди.

* * *

Кунлар ўта бошлади.

Тегирмончи: «Бир ҳафтадан кейин Эшбоевнинг идорасига борасан», дея ўғлига тайинлаб қўйганди.

Аммо Тангриберди идорага боришни хаёлига ҳам келтирмади. Бўш қолди дегунча аллақасрдан топиб келган шахмат тахтаси устига мук тушарди. Соатлаб шахмат доналарига тикилиб ўтирарди. «Қилт» этмасди. Бир ўзи ҳам «оқ»лар тарафда, ҳам «қора»лар томонда туриб ўйнарди. Одати бўйича жуда секин ҳаракат қиларди. Аҳён-аҳёнда от ёки филни суриб қўйиб яна «қилт» этмай ҳаракатсиз қотарди. Ташқи дунёни буткул унутарди гўё. Егулик келтирган онаси Бувзилол байча ҳайрон бўла-

бўла чиқиб кетарди. Тирикчилик ташвиши, ўйин-кулги йигитни қизиқтирмасди. Гўё ҳамма орзу-ҳаваслари йитиб битган-у, олдидаги шахмат тахтасидан бўлак ҳеч нарсаси қолмагандай. Авваллари писанд қилмаган бўлса-да, ҳарбийдан келганидан буён ҳаворанг футболкасини кийиб мускуллари тирсиллаб юрган йигитни кўрган қизлар бу гал ўзлари кўз сузаётган бўлсалар-да, Тангрибердининг ҳаёлини чалғита олмасдилар.

Тангриберди учун оқ-қора катакларда дунё бор бўй-басти билан намён бўлар, ғам-ташвиш, қувонч-шодлик, ҳаяжону эҳтирос — ҳамма-ҳаммаси айнаи ўша олтмиш тўрт катакка жо бўлгандек гўё. Теварагини қуршаган борлиқнинг золимона бир хилиги, зерикарли оҳанги бадига ургандек, барча-барчасига қўл силтаганди.

Фақат... Толиққан кезлари шахмат тахтасини қўлтиғига қисиб аста уйдан сирғалиб чиқиб, Шовқи муаллимникига йўл оларди.

Ҳарбийдан келганидан кейин биринчи марта йўқлаб борганида муаллим хурсанд бўлиб кетганди. Қайта-қайта қучоқлашиб кўришиб, тўрга ўтқазаркан, муаллим хижолатли кулимсираб «чой»га чақира олмагани учун узор сўради. Ва хотини ёзган ғарибона дастурхон устига ўғли келтирган сопол идишдаги мусалласни қўяркан:

— Бугун бир отамлашайлик, — деганди.

Кейин муаллимлиги эсига тушибми, бир оз қизаринқираган ҳолда:

— Бизда ҳозир шунақа... — деб қўйди.

Ўртага ўнғайсиз сукунат тушган...

Ўқўзбой муаллимнинг ён қўшниси бўлса-да, у бирор марта қўшнисидан мусаллас сўратмаган эди. Бироқ икки йил ўтиб дунёнинг бир четидан келган шогирди ўз оёғи билан қадам ранжида қилганида (аслида муаллим атай бир кунни мўлжаллаб шогирдини «чой»га чақариши керак эди) унинг ҳурмати учун «яримта» қўймаса таъна тошларининг остида қолиб кетиши аниқ... ✓

Сукунатни Тангрибердининг овози бузди:

— Келинг, шуни ҳангомага қўшмайлик, Шовқи ака, — деди у ва сопол идишни четга олиб қўйди.

Шундан кейингина ўртадаги ўнғайсизлик кўтарилиб, гап-гапга қовушди.

Лекин «сопол идиш» муаллимнинг эсидан чиқмаган экан. Кетиш тадоригига тушган Тангрибердига истиҳолали назар ташларкан:

— Ановини бекор олиб қўйдинг. Отанг эшитса хафа бўлади. Улимни одам ўрнида кўрмабсан деб!.. — деди.

— Парво қилманг, жуда бўлмаса, отамга Шовқи акавникида ичабериб, бўкиб қопман, дейман, — деди Тангриберди кулиб.

Шундан кейин улар тез-тез учрашиб турдилар. Суҳбатлари асосан ҳарбийлик даври ва шахматга оид янгиликлар ҳақида бўларди. Фақат бир марта ҳангома сал бошқача тус олди. Кўзлари киртайиб, ранги кетиброқ қолган йигит одатдагидан фарқли равишда, анча вақт ерга қараб ўтириб-ўтириб, охири ийманиб кўйлагининг кўкрак чўнтагига қўл солиб, у ердан қандайдир сурат олиб муаллимга кўрсатаркан:

— Музайяна деган қиз... — деди пичирлагудек бўлиб.

Кейин муаллимнинг юзига зимдан назар ташларкан, изоҳ берди.

— Алмаз ақанинг қизи. Тренерим у киши. Отамнинг олдига келиб ўзи рухсат сўрамоқчи эди. Мен кўнмадим. Қайтиб келаман дегандим...

Муаллим киртайган кўзлар тубига чўккан мунг соғинч эканини пайқаган. Лекин бирор йўриқ беришга истиҳола этган. Эҳтимолки, Довул тегирмончининг ғазабидан қўрққан...

Орадан икки кун ўтгач, қишлоқда Довул тегирмончининг ўғли қочиб кетибди, деган миш-миш тарқалди. Кечга бориб миш-миш бошқача тус олди, эмишки Довул тегирмончининг ўғли узоққа кета олмабди. Поездга билет олиш учун навбатда турганида отаси билан яна биров бориб тутиб олишибди. Довул тегирмончининг жаҳли чиқиб ўғлини ертўлага қамаб қўйибди.

Бу гапларни ҳаммадан кейин эшитган Шовқи муаллим юраги така-пука бўлиб, хабар олгани борганида... Тангриберди чиндан ҳам ертўлада эди!..

Муаллимнинг барча уринишлари зос кетди.

Довул тегирмончига гап уқтириб бўлмади.

— Мени оғзим бадрапдан ҳам баттар. Абийирингизни борида жўнаб қолинг! — дерди тегирмончи ғазабдан қалт-қалт титраганча. — Сизди шаропатингиз минан улимдан айрилиб қолишимга сал қолди-ку! Яна ҳовлямга изингизни боссангиз... қарғайман. Ўнгмайдиган қилиб қарғайман!..

* * *

Довул тегирмончи бир вақтлар, қарчиғайдек йигитлик даврида уйланмасдан олдин бир уй, бир даҳлиз солган эди. Ошхона

ва яна бошқа бало-баттарлар ҳали йўқ эди унда. Даҳлиз опхона вазифасини ўтарди. Эрта-индин келин келаман деб турибди-ю, тегирмончи (ўшанда ҳам тегирмончи эди) даҳлиз остидан ертўла қазиган. Ният шундай эди: «Тангрим мениям ватанли қилса энг аввал ертўла қазийман. Ичини дон-дунга, ёғ-мойга тўлдираман. ✓ Қачонки, бир кун келиб уруш ё очарчилик бошлангудек бўлса, ҳеч қачон оч қолмайман!...» дея ният қилганди... кимсасиз даштда, туяқорин панасида инига кириб кетган каламушнинг қайтиб чиқишини пойлаб ўтирганида!..

Эҳ-ҳе, у пайтлар уруш даври эди.

Онаси, акаси, иккита синглиси очликдан шишиб ўлди. Довулбек уларнинг қаторига кириб қолмаслик учун қўлига нима илинса оғзига тикди. Бир гал даштда изғиб юриб қилтириққина каламушни кўриб қолиб, роса қувлаб ета олмаган, каламуш қандайдир тешикка кириб кўздан ғойиб бўлганди. Шунда кичкина Довулбек туяқорин панасига ўтиб икки кун каламушнинг инидан чиқишини пойлаган, кутган, оғзининг сўлаги оқиб-оқиб кутган. Каламуш қайтиб чиқмаган. Шунда... қорни оч, силласи қуриб бораётган Довулбек бир этак тош териб олиб, уларни битта-битталаб ғажий бошлаган.

Тошни еб бўлмаслигини била туриб... иштаҳа билан тош ғажирди!

Қовурғаларига ёпишиб, бор-йўқлиги билинмай кетган қорнини сўлак билан алдамоқчи бўларди: ана!.. ана, овқат!.. Ҳозир... Мана ҳозир!.. Сўлак билан қовзанган ошқозон зум ўтмасдан яна буралиб оғирди. Болакай қўллари қалтираганча тағин тош ғажишга тушарди...

Бу ҳол тош беҳосдан қаттиқ тегиб, озиқ тишларидан бири ярмидан синиб тушганидан кейингина барҳам топди. Аммо орадан йиллар ўтган бўлса-да, тегирмончи ҳали ҳамон тушларида тош ғажийди. Тонг саҳардами ё ярим кечасими чўчиб уйғониб кетади. Қалт-қалт қилаётган вужуди ўзига келгач англайдики, уйқусини бузган нарсa, ғажиган тошларининг ғижирлаши эмас, синган озиқ тишининг лўқялиб оғриши экан. Синиб, яримта бўлиб қолган, бунинг устига кукариб кетган тишининг «умри» узун чоғи, бошқа, қилт этмаган тишлари тўкилиб боряпти-ю синиқ тиш қимир этмайди.

Уйланмасдан олдин ертўла қуришининг сабаби шу эди. Оч қолмаслик! Тегирмончига умр бўйи қўлтиқтаёқ бўлган шиори шу эди.

Унинг миясида очлик йилларидан қолган «ғовак» ҳеч қачон тўлмасди.

Яна қачондир очарчилик бўлади-ю... Яна қачондир...

Бу сафар ҳаёт тегирмончини доғда қолдира олмайди. У аллақачон келажак тадоригини кўриб қўйган. Ертўлада темир бочкаларда камида икки йилга етадиган буғдой, бидонларда эритилган ёғ-мой ғамланган. Рўзгорда ёғ тугаб қолса икки-уч кунлаб овқат қилинмаса қилинмайдик, ертўладаги ёғга ҳеч ким тегинмайди. Бир маҳаллар эмизикли Бувзилол байча ертўлага тушиб бидондан ёғ олганини билиб қолган тегирмончи кетмондаста билан уриб аёлини беланги қилиб қўйишга сал қолганди. Шу-шу, Бувзилол байча ертўлага яқин йўламайдиган бўлди.

Ёғни куйдириб, доғ қилиб, бидонларга солиб берарди, холос...

Довул тегирмончи борлиқ тинчиб, одам оёғи тийилгач, мойчироқни ёқиб ертўлага тушади. Йигнаган «хазина»ларини бирма бир кўздан кечиради. Буғдойга каламуш тегмадими? Ёғ бидон очилмадими? Ертўланинг бир бурчида, буғдой бочканинг орқасида қўл узатса етадиган бир ёриқ бор. Тегирмончи орттирган тўрт-беш сўмини тамаки дони солинган рўмолчага тугиб, устидан селюфанга ўраб ип билан чирмаб, кейин ўша ёриққа тикиштириб қўярди. Тугаб ёнаётган мойчироқ ёруғида эринмасдан пулларини санарди. Чолворининг липпасига ва ундан ҳам ичкарироқ ерга яширган пулларини олиб, рўмолчадагисига қўшиб бир бошидан қайта ҳисоблайди. Кейин муштдайгина бўлиб қолган тугунни яна аввалги жойига тикиб қўяди...

Ертўлада зах, моғор ва яна қандайдир ёқимсиз уфунат уфуриб турарди. Кичикроқ темир эшиги зичлаб ёпилса ичкарига бир тутам нур ҳам тушмасди.

Калтак зарбидан аъзойи-бадани моматалоқ бўлиб кетган Тангриберди шу ертўлада икки кун қимир этмай ҳушли-ҳушсиз ётди. Қолаверса, бу ерда ўрнидан туришга ҳожат ҳам йўқ. Барибир ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Эшик шундай зичлаб ёпилгандики, бир тутам ёруғлик тушмасди. Тундай зим-зиё қоронғулик ютаман дейди... «Ўлсам ўларман, лекин аҳдимдан қайтмайман! — дерди у ўзига ўзи ҳушига келган пайтлари. — Ертўлада ириб-чириб кетсам ҳам отамга ялинмайман!..»

Бироқ учинчи кунга бориб ўрнидан турмасликнинг иложи бўлмади. Ошқозони бураб оғрий бошлади. Бу камлик қилгандай, ўнг то-

монда қовурғасининг остида санчиқ пайдо бўлганди. Бир... икки... учига чидади йигит. Лекин кейинги кучли оғриқдан ларзага тушган йигит инқилаб ўрнидан турди. Турди-ю ўша заҳоти кўнгли озиб ўхчиб юборди. Шу пайт ташқаридан Бувзилол байчанинг овози келди.

— Тангрижон... болам...

Тангриберди кафти билан оғзини тўсди. Оҳ-воҳини онаси эшитишини истамади.

— Калит отангда, бермаяпти ҳеч. Ҳеч еринг оғримаяптими, болам?... Қулфни бузай десам кучим етмаяпти...

Тангриберди дош бера олмади. Кўнгли озиб, қаттиқ ўхчиб юборди. Кейин мадорсизликдан йиқилгудек бир алфозда эшик олдига келди.

— Оғримаяпти... знажон, оғримаяпти... — деди ихраниб зўрға. Жарангдор овози лат егандек бўғиқ ва жуда паст чиқди.

— Қорнинг очмадими, болам-а?... Икки кундан бери... ошқуяринг оғримаяптими?..

— Қорним очгани йўқ... Хавотир олаверманг... — деди Тангриберди хирқираб. Ва оғзини қаттиқ юмди.

Она изиллаб йиғлаганча нари кетди-ёв, шип-шип этган қадам товуши эшитилди.

Оғриқ кучайиб кетди.

Аъзойи-бадани қалтираб, тишлари такиллаётган Тангриберди ғужанак бўлиб ётиб қолди. Совуқ тер босган баданига кийимлари чиппа ёпишди. Азобга чидай олмади у. Бақириб юборди: «Эй, Худо, жонимни ол!.. Бундан кўра ўлиб кетганим яхши...»

Афсуски, оҳ-воҳ, ғужанак бўлиб у ёқдан бу ёққа ағанашлар ёрдам бермади. Оғриқ кучайгандан кучаяверди. Ҳушидан кетди. Туман ичида қолган шуурида: «Ўляпман...» деган ожизова фикр «йилт» этди-ю сўнди.

Аслида ақл-идрокнинг ҳаётга ишқи сўлган, ўрнини ўлим ихтиёрига топшириб қўйган бўлса-да, энди вужуд ва томирларда оқаётган қон ўлим билан олишиб, унга қаршилиқ кўрсата бошлаганини йигит сезмасди...

Тўртинчи куни пешин чоғи ертўлани бирдан ёқимли ва қадрдон ҳид тутиб кетди. Бу нон ҳиди эди.

«Онам нон ёпяпти», — деб ўйлади сулайиб ётган йигит. Кейин инграниб, инқилаб ўрнидан турди. Гандираклай-гандираклай, тусмоллаб эшикни топди. Оёқда туришга ҳоли келмади, чўккалаб қолди. Темир эшикка суянаркан, беихтиёр... оғзини очди...

Кейин нима деди? Жазавага тушиб нималар деб бақирди, Тангриберди эслашга-да уялди...

Шу кун кечкурун Тангриберди озод қилинди.

Унинг афтига қараб бўлмасди. Кийимларидан моғор ҳиди анқирди.

Дарвоқе, нон ҳиди...

Янги ёпилган бир жуфт нонни Довул тегирмончи ертўла эшиги ёнига қўйиб кетганди...

III

Тўй ўтди.

Келин ўзларидан, Довул тегирмончининг хешларидан бирининг қизи. Юмалоқ юз, икки яноғи туртиб чиққан, дуркунгина келинчак дастлабки кунларданоқ қайнона-қайнотасига ёқиб қолди.

У... «тоғдан сел келяпти!» деган хабарни эшитса-да аввал қайнона-қайнотасининг иззатини жойига қўйиб, кейин ўз ғамини ейдиган аёллардан эди.

Тўйдан кейин Довул тегирмончи ўғлини Эшбосевнинг идорасига бошлаб борган эди. Келишувга биноан раис унга идорадан иш берди. Ҳисоб-китобга усталиги туфайли бўлим бухгалтерларининг бирига ёрдамчи этиб тайинлади.

Эшбосев: «Ҳозирча шу ишда айланишиб кўрсин-чи, кейин яна ўйлаб кўрармиз», деб қўйди.

Бу мурувватдан тегирмончининг боши осмонга етди. Раис билан ўз-ўзидан, сабабсиз совуқлашган муносабатлари яна ўз-ўзидан илиқлаша бошлаганидан хурсанд бўлиб кетди.

Ер чизиб ўтирган ўғлининг ёноқлари пир-пир учаётганлигини сезмади...

Кейинчалик сўраб-суриштириб ўғлининг маоши қанча эканлигини билиб олди. Ундан олдин Тангриберди айтганида ишонмаганди.

У ўғлининг ёнида ортиқча пули бўлишини истамасди. Маошини тийин-тийинигача ҳисоблаб оларди. Токи, ўғлининг чўнтагида шамол ўйнаб турса у ҳеч қаерга кета олмайди!..

Шу йили куз беайла серёгин келди.

Кун аро ёмғир томчилайди.

Узум чириб кетишидан ваҳимага тушган Эшбосев ҳар кун идора ходимларини ғазаблайди. «Одамларни ишлатишни бил-

майсанлар! Халқни тепасида туриб ишлатиш ўрнига идорада тухум босиб ўтирибсанлар!.. Давронқул, буғалтирман деб керилиб идорада ўтирганингни кўрмайин. Ўлсанг, жасадинг дапсда қолсин!»

Кун бўйи далада изгиган ходимлар миқ этмайди. «Миқ» этиш ниятлари ҳам йўқ.

Ҳар куни кечқурун раиснинг сўкишлари билан бошланиб, ярим кечаси яна раиснинг болохонадор сўкишлари билан тугайдиган бундай мажлислар ходимларнинг жонига тегиб кетганлиги уларнинг лоқайд ўтиришларидан сезилиб турарди.

Тангриберди Эшбоевнинг сўконгич эканлигини идорага ишга ўтганидан кейин билди. «Унинг оғзи бадралхонадан ҳам сассиқ экан-ку! — дея ҳайратга тушарди Тангриберди. — Бор ахлатини ходимларининг бошига тўкиб, халққа саҳийсўз бўлгани қизиқ!..»

Шундай кунларнинг бирида Тангрибердининг номига қайсидир ҳарбий қисмдан мактуб келди. Унда нималар ёзилгани номалум, хатни ўқиб бўла солиб йиртиб ташлади, лекин ўша кундан эътиборан юзи докадек оқариб юрди. Шахмат ўйнашни ҳам йиғиштириб қўйди. Ҳатто шахмат тахтасини бекитиб қўйди. Ўйин хумори тутмаслиги учун раиснинг топширигини ўзига ўзи рўқач қилиб, эртадан кечгача далада, узумзорда изғиб юрди. Кўнглидаги иштиёқни ўлдирмоқчи, шу йўл билан ҳамма, ҳаммасига барҳам бермоқчи эди. Ўзини хиёнаткор санарди. Юзига қора суртгандек ўзидан нафратланарди. Орзу-умидлари, иззат-нафси, қалб тўрида асраган эзгу ҳислари топталди, энди уларни ўлдириш қолди. Шундай ўлдириш керакки, улар ҳеч қачон қайта бош кўтармасин, ҳайвонга айланган эгасини қайта безовта қилмасин!..

Озиб кетди йигит. Қорайди. Нигоҳларидаги маҳзунлик йўқолиб, кўзлари бефарқ боқди... Бир ҳафтанинг нари-берисида у ўзини ҳаддан ташқари толиқтирди. У ҳеч қачон ўзини бунчалик хўрламаганди. Аёлига қарашга-да ўзида рағбат сезмасди. Тунлари тескари ўтирилиб ўзини ухлаганга солиб ётар, хотинини бир маромда нафас ола бошлаганини ҳис этгач аста тўшакдан туриб, ташқарига йўналарди. Ой шуъласидан ёришган ҳовлида қўлларини кўксига чалиштирганча айланиб юрарди. Ҳеч нарсани ўйламасликка интиларди. Ҳовлида шарпадек изғиб юришидан мақсад ўзини янада толиқтириш эди. Толиқса, ҳолдан тойса тош қотиб ухлайди. Айланиб юриш асносида оёқлари толиққанини ҳис этар, лекин кўзларига уйқу келмасди.

Борлиқ осмон чироқлари ёғдусидан ёришган, тун зулмати қочиб йигит қалбидан паноҳ топганди.

Зулматнинг кўнглига ингани ёмон...

Тоғдай йигит кўнглига инган зулматни даф этолмай ҳалак эди...

Бедор йигит чорбоғ этагидаги тепалик устига чиқиб, тиззаларини қучоқлаб ўтирган кўйи дўнгликлар оралаб келган, айни чоғда тун ёғдусида оқариб турган илоники йўлга унсиз тикиларди. Кейин чуқур хўрсиниб қўяркан: «Яхшиям осмон битта...» деб пичирларди...

Кундузги югур-югурлардан толиққан келинчак пишиллаб ухлаб ётар, эрининг тунги шарпадек бедор кезишларини сезмасди. Тонгга яқин намоз вақтидан ўтиб кетмадимикин, деган хавотир туйғусидан чўчиб уйғонар, шундагина эрининг ёнида эмаслигини билиб, мунгайиб қоларди.

Бир оқшом тескари қараб, ўзини ухлаганга солиб ётган эрининг елкасини силаркан, ботинқирамасдан сўз қотди:

— Мендан кўнглингиз қолдими, нега терс қарайсиз?..

«Кўнглим бормиди ўзи?» дегиси келди йигитнинг. Шундай дейишга чоғланди ҳам...

Аммо...

Қапишиб ётган аёлнинг қорнида типирчилаётган гўдакнинг «тепкиси»дан йигит ҳушёр тортди.

— Сенга шундай туюлгандир-да...

Аёл жавобдан қониқмади. Бошқача... жудаям бошқача жавоб кутганди.

— Ота-энангизнинг ўтидан кириб, сувидан чиқсам... — иддао қилди аёл. — Қариндошларингизни бешикдаги боласигача сен демасам...

Йигитнинг гапиргиси келмади, энсаси қотди. Аммо барибир нимадир дейиш керак...

— Фазилатларинг учун яхши кўришни истамайман.

Аёлнинг уни ўчди.

* * *

Нонушта вақтида Тангрибердиннинг тумтайиб ерга қараб ўтирганини кўрган тегирмончи хотинига им қоқди. Демоқчи бўлдики, нима бало хотиниминан жиқиллашиб қолдима?

Она кимдандир, қаердандир ўғлига мактуб келганидан ғира-шира хабардор, юраги безовта, аммо эрига қараб: «Билмайман», дегандай елка учирди.

Тегирмончи зимдан қараб, ўғлининг оғзини пойлади. Тангрибердидан ҳадеганда сас-садо чиқавермади. Тегирмончининг тоқати тоқ бўлди.

— Гўнқарғага ўхшаб шуйғиб ўтира берасанма?! — деб юборди охири.

— Ота! — илкис бош кўтарди Тангриберди. — Менга пул керак! Келаси ойнинг ўн еттинчисида шахмат бўйича мусобақа бошланаркан. Бораман-у қайтаман, ишонинг, фақат шунинг учун бораман. Турнир тугаши билан қайтаман. Сўз бораман!..

Тегирмончи ўғлининг сўзларини бўлмайд охиригача эшитди. Сўнг кўзларини лўқ қилганча:

— Мен бир дийирмончи бўлсам. Ортиқча пул нима қилсин, — деди у.

— Топганимни олиб келяпман-ку, ахир!

— Топганингни берган бўлсанг бир ўзим еганим йўқ. Сенам бир рўзгорсан энди. Бола-чақангни боқиб ётибман-ку!

Тангрибердининг юзи аламдан бужмайиб кетди.

Довул тегирмончи хотиржамлик билан чой ҳўплади. У ўғли томонга қарамасликка уринарди.

— Бораман, барибир бораман! — деб бақириб юборди Тангриберди жазавага тушиб. — Пул бермасангиз берманг, ўзим топаман! Лекин билиб қўйинг, энди бутунлай кетаман!

Тегирмончи пиёлада қолган чойни ўғлининг юзига сепиб юборди. Кейин ирғиб ўрнидан туриб Тангрибердининг устига бостириб келиб, ҳўл бўлган сочларидан тортиб уни ўзига қаратаркан:

— Қани, кетиб кўр-чи, қарғайман, бола!.. — деди важоҳат билан. — Ўнгмайдиган қилиб қарғайман!..

— Бораман, барибир, бораман... — деди Тангриберди паст, аммо қатъиятли овозда.

— Ҳэ, энангди!..

Довул тегирмончи ўғлининг дуч келган ерига мушт тушира бошлади.

Бувзиллол байча ҳай-ҳайлаб ўртага тушди. Йиғлади, бақирди, аммо ўғлини ажратиб ололмади.

Довул тегирмончи қутуриб кетганди.

Бор кучини сарфлаб бўлгандан кейингина тегирмончи ҳолдан тойиб ўтириб қолди. Шундоққина ўғлининг ёнига...

Тангриберди бошини ҳимоя қилмоқчи бўлгандек қўллари билан калласини тўсиб олган, пиқ-пиқ йиғларди...

Бир неча кун ўтди.

Довул тегирмончи раиснинг ҳузурига борди. Уйида бўлган гап-сўзларни оқизмай-томизмай Эшбоевга гапириб берди-да, охирида ўтинч билан деди:

— Кўнглим сезиб турибди, улим олдингизга пул сўраб келади. Битта илтимосим шу, райис бова, улимга пул берманг, илтимос, уришинг, сўкинг, ҳаққингиз бор. Керак бўлса бир-икки шاپат урсангиз ҳам майли, болани йўлдан қайтаринг!..

— Мени олдимга келолмайди, — деди Эшбоев ишонч билан. — Ботиниб келса, ўзим боплайман, сиз хавотир олманг, у ҳеч қасрга кетолмайди! Истасам, биз истасак, қочиб борган еридан ҳам қайтариб олиб келамиз!

Довул тегирмончи идорадан кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Эшбоевга бўлган эътиқоди янада ортди. Халқ дарди билан яшайдиган раисга ҳайкал қўйиш керак, деган фикр хаёлини банд этганди.

Бироқ тегирмончининг хотиржамлиги узоққа чўзилмади. Тун ярмида аллақандай шовир-шувур қулоғига чалиниб, ҳовлига чиққан тегирмончи ҳайратдан бир лаҳза қотиб қолди.

Ўтган йили фалон пулга сотиб олган тахталарни Тангриберди билан яна биров кўча эшик томон ташиётган эди!

Шу орада Бувизилол байча чиқиб қолди-ю шовқин-сурон кўтарилди. Нотаниш киши кузовли машинасига ўтирди-да, жўнаб қолди.

Довул тегирмончи ўғлини тутиб қолди, холос.

Тахтанинг ярми машинада кетди.

Тегирмончи шу куни сизди куч-қувватдан қолганини, чунки ўғли юлқиниб чангалидан чиқиб чорбоғ томон қочиб кетганди.

— Қайт! Орқангга қайт, бола! — деб ҳайқирди тегирмончи. Ҳайқириги тун зулматини ёриб ўтиб тепаликлар ортида акс-садо берди.

Тангриберди ортига қайрилиб ҳам қарамади.

Қаҳр-ғазабдан дир-дир титраётган тегирмончи қўлларини тепага кўтариб, кафтларини очди:

— Қарғайман, бола! Ўнгмайдиган...

Бувизилол байча ўзини эрининг оёқлари остига ташлади.

— Жон отаси, боламни ерпарчин қилманг... жон отаси, мени уринг... мени тепинг... аламингиз босилади! Боламни қарғаманг, жон отаси...

Тегирмончининг кўзлари филтиллади.

Кўкка чўзилган қўллари бўшашиди...

Оёқларидан мадор кетиб ерга чўк тушди.

Кўз олдидан ўғлининг чақчайган кўзлари нари кетмасди.

Бу кўзлар бир вақтлар юм-юм кўз ёш тўкадиган кўзларга сира-сира ўхшамасди.

Довул тегирмончининг дуоибадга очилган қўллари бошини чангаллади...

Тангриберди тунни тепалик ортида ўтказди. Унинг юзи, бўйни, билаклари тирналган, қон сизган эғнидаги кўйлагининг тугмалари узилган, сочлари тўзғиб, «сават» бўлиб қолганди. Жон аса-ри тарк этаётгандек аъзойи-бадани бўшашиб, ҳолсизланиб борарди.

Аммо... орзуси ҳали ҳам сўнмаган, кўнгил қирғоғида илиниб турар, «ана кетдим-мана кетдим» дегандай. Лекин буткул тушиб кетишга ожизлик қилар, чунки... илдизи бақувват эди!..

Тонг отиши билан у хўжалик идорасига борди. Эшбосв энди келиб турган экан.

— Намунча, гарға оғзинга ... олмасдан келиб турибсан? Тинч-ликми? — Эшбосв Тангрибердининг шилинган, гезарган юзидан «тинчлик» эмаслигини пайқаган бўлса-да, атай шундай деди.

— Менга бир оз пул керак, ака. Илтимос, йўқ деманг!..

— Пул керак бўлса отангдан сўрамадингми? — Эшбосв курсисига ястаниб ўтириб, йигитга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Отам... — деди-ю Тангриберди гапиролмай қолди. Шу пайтда ҳам кўнгил бўшайдими?

Раис ундан кўз узмай турарди.

Тангриберди ич-ичидан кўтарилаётган ғалаённи куч билан босди. Кейин раиснинг кўзларига тик қараб деди:

— Отамда пул йўқ экан. Илтимос, раис ака!.. Қўрқманг, сб кетмайман...

— Энди, ука, бизнинг номимиз улуғ, раис деган отимиз бор, лекин пул масаласида эл қаторимиз, — деди Эшбосв зорлангандай бўлиб. — Раисда пул тикилиб ётибди деб ўйлайсан-да ҳамманг!.. Аслида аввалги раиснинг шилтасидан ҳамон чиқолмай ётганимни ҳеч ким билмайди. Хўжаликни ўтқазиб қўйган экан, номард!

— Бу гапларни отамга айтсангиз ишонарди, — дея пичинг қилди Тангриберди.

— Ишонмасанг ўзинг биласан!..

— Пул бермайсизми?.. — кўзлари чақчайди Тангрибердининг. — Бермайсизми?..

— Бермайман десам урасанми?!

— Йўқ, урмайман, — Тангриберди хотиржам сўзлашга уринса-да овози, нафақат овози, балки бутун вужуди титрай бошлади. Қарашлари ҳам ғалати эди. — Лекин!.. Ер сотганингизни, йўллар тўлиқ асфальтланди, деб бир миллион сўмлик акт тузиб, пулни уч-тўрт киши бўлишиб олганларингизни ёзиб райкомга, керак бўлса обкомга бораман. Фермадаги қўйларни сел оқизиб кетди деб акт туздирганингизни ҳам биламан. Ун беш йилдан буён хўжаликни еб ётибсиз-ку, сизда пул бўлмайдими?!.

— Ҳов бола, ўйлаб гапир!.. Тилим бор деб...

— Мана, манави қоғозда, — Тангриберди кўйлагининг кўкрак чўнтагидан тўрт буклоглиқ қоғоз олиб, ҳавода силкитди, — барча кирдикорларингиз ёзилган. Ипидан игнасиғача! Мен бир йилдан буён идорада бекор юрганим йўқ!..

Эшбосев бақа бўлиб қолди.

Аммо тезда ўзини ўнглаб олди.

— Э, билганингни қилмайсанми! Менга деса райкомдан ҳам каттасига бор!

— Мана шу гапингизниям ёзиб қўяман. Қўрқмайсизми, ахир?!

— Нега қўрқаман, ҳақ бўлгандан кейин. Опке, ёзганингга қўл қўйиб бераман!

Кутилмаганда Тангриберди ҳиринглаб кулди.

— Аҳмоғингиз йўқ, — деди ортига тисланаркан. — Сиз билан энди тегишли жойда гаплашамиз!

Эшик тарақлаб ёпилди.

«Ана энди, Эшбосев оёғи куйган товукдек типирчилаб қолади! — дея ичйда тантана қилди йигит. — Типирчиламай кўрсин-чи, ур-руғини қуритаман ҳали!..»

Тангриберди хўжалик идорасидан узоқлашгани сайин тез-тез ўгирилиб ортига қараб қўярди. Ўйлардики, типирчилаб қолган раис орқасидан югурдаklarини югуртиради. Шунда... Шунда... Ана шунда!..

Тангриберди уйига яқин келди ҳамки, идора томондан бировнинг қораси кўринмади.

Кўча сокин, кимсасиз эди.

Хўжалик идораси ҳеч нарса бўлмагандек қўққайиб турарди.

Йигитнинг асаблари заифлашди. Юзидаги шодиеъна ифода йўқолди. Ҳалигина ғалаба нашъасини тантана қилаётган юраги ториқа бошлади. Бирдан унинг миясига: «Нега Эшбосевга ёпишиб

қолдим? — деган фикр ярқ этиб урилди. — Бировга утқазиб қўйган жойим борми? Биров-биrow-да, чўнтаги тўла пул бўлсаям истаса беради, истамаса йўқ!» Ўзига ўзи шундай дейиши билан Тангрибердининг туйқусдан жазаваси қўзиб кетди. Ўзини босолмай қолди. «Эшбосевни ер билан яксон қилишим керак!» Ушбу таҳдидона фикр йигитга фавқулодда куч-қувват бағишлади. Орзулардан озурда бўлган юраги ғазаб ва нафрат исканжасида дир-дир титраса-да... Ғайри-шуурий равишда руҳан снгил тортган эди. Афсуски, бу кайфиятнинг умри узоққа чўзилмади. Қия очиқ эшикдан уйга кириши билан хотинига кўзи тушиб асаби бузилди. Барча кўргилигу-шўришларига хотини айбдордек кўзига бало-қазодек кўринди. Шунда ҳам ўзини босишга уринди. Эшбосевнинг «урруғини қуритиш» фикридан ҳали ҳам қайтмаган эди. Шунинг учун хаёлини чалғитмасликка тиришди. Қоронғу хонага кириб олиб, Эшбосевнинг устидан ўхшатиб ёзмоқчи, шу йўл билан юрагидаги заҳар-заққумларни мадда боғламасдан чиқариб ташламоқчи эди. Раисга дағдаға билан кўрсатган қогозда аслида ҳеч вақо ёзилмаганди. «Мана энди кўради мендан!» Тангриберди қогозга алланималарни ёзишга киришди. Аммо ҳадеганда фикрини жамлай олмади. Чунки хотини у ёқ-бу ёққа ўтиш баҳонасида эрининг елкаси оша кўз таппаб «пойлоқчилик» қилаётганди. Тангриберди буни сезиб қолди.

— Нимага бунча атрофимда хира пашшадек ўралаппасан?! — деб бақирди у, аъзойи-бадани яна дир-дир титрашга тушди. — Бор, йўқол, кўзимга кўринма!

Келин тахта бўлиб қолди.

— Эй, йўқол дегандан кейин йўқолмайсанми! Ҳайдаб чиқармагунимча тураверасанми қаққайиб!..

Доғ босган олма ёноқлар аввал қизарди, кейин оқариб кетди. Сўнг ҳўнграб йиғлаганча ғоз юриш қилиб қайнонасининг уйига қараб кетди.

Бу ёғи энди маълум...

Келин ҳиқиллаб йиғлайди аввал...

Юраги ёрилган қайнона шошиб қолади. Нима бўлди ўзи, деган зардали сўров базўр оғзига келади.

Келин пиқ-пиқ йиғлайди.

Йиғлаб туриб сўзланади, айтадики, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим, жонимга тегиб кетди, мени ким деб ўйлаяпти улингиз, ҳайдаб чиқармасам кетмайсанма, деб бақиради?! Мен ўз оёғим билан келмаганман йўлдан қўшилиб, иззатимни ҳилиб олиб келибми-

дингизлар, энди беиззат бўл қолдимма? Бировга хат ёзаётганини кўриб қолганимдан кўрқиб кетди, кўрқоқ!..

✓ Бошига гурзи тушгандек довдираб қолган она (қайнона бўлиш ҳам осонмас) бу вақтга келиб ҳушини йиғиб олади, қарши ҳужумга ўтади, айтадики, ҳа, эси йўқ хотин! Эринг кет деса кетаберасанма? Қачондан бери у хотин ҳайдайдиган бўлиб қопти? Бу уйдинг катталари ўлганма? Қайната-қайинна пишагингни пишт демаса, эринг аччуви чиқиб турганда айтса-айтибди-да. Кундуз урушса, оқшом суяди, эр-хотинчилик шу-да!

Келиннинг қарашларида зиғирдек иддаоми, саркашликми бордай, аммо уялганидан қайта оғзини очмайди. Лаблари қимтилганча ҳовлига чиқади, тенгсалиб, бир нимасини йўқотгандек гарангсиб у ёққа ўтади, бу ёққа ўтади, иш унмайди. Қайтиб ботинқирасадан ўз уйига киради. Ўргамчакка ўхшаб ўз тўрига ўралиб олган анови «гўрсўхта» аёл томонга қараб ҳам қўймайди...

Келинга алам қилиб кетаверди... кетаверди...

Охири чидай олмади, апил-тапил кийимларини йиғиб тутунга тугди-да, индамай чиқиб кетди.

На бир товуш берди, на бир сўз деди.

Андак зарда билан ёпилган эшикдан «қарс» этган овоз чиқди холос.

Келиннинг кетиб қолганидан хабар топган ота-она кечга яқин Тангрибердини ўртага олишди. Бири бақириб, сўкиб, боши устида муштини дўлайтирса, иккинчиси йиғлаб-сиқтаб, эмраниб... йўлга солишди уни. Аммо меҳрибонларнинг бирови ҳам нима бўлди ўзи деб сўрашмасди.

Хуллас, хотинини олиб келиш учун Тангрибердининг ўзи борадиган бўлди.

* * *

Келин кутмаган экан.

Эшик олдида турган эрини кўриб кўзлари чақнаб кетди.

Кейин бирдан аразли экани эсига тушиб, дарров қовоғини солиб олди.

— Бўл, нарсаларингни йиғишгир, опкетгани келдим, — деди Тангриберди қуруққина қилиб.

— Бормайман! — Келин терс бурилди.

— Нега?

— Айтайинма, айтсам айтайин, кўнглингиз бошқада сизнинг!
Ҳар доим бировни ўйлаб юрасиз!

— Осмондан олдингми бу гапни?..

— Осмондан олганим йўқ. Шовқи муаллимнинг хотинидан эшитибидим!..

— Қачон?!.

— Тўйдан олдин!..

— Одамлар нималар демайди. Бир вақтлар кимдир билиб-билмай гапирган гапни байроқ қилиб кўтариб юриш шартми?

— Ўзингиз айтдингиз-ку!..

— Қачон айтдим? Нима дедим?..

— Айтдингиз... Ўзингиз айтдингиз... — Келин ҳиқиллаб йиғлашга тушди. Овози аянчли эди. Йиғлаганида, энтиканида атлас кўйлаги остида дўппайиб турган қорни кўтарилиб-тушарди.

— Бўлди, энди... — Тангрибердининг кўнгли бир хил бўлди. Шаптидан тушгани овозидан билинди. — Бўла қол, уйдагилар кутиб қолишди.

Келин оёқ тиради.

— Аввал ваъда беринг, ҳеч кимни ўйламайман деб! Борларини ҳам кўнглимдан чиқариб ташладим денг!

Тангрибердининг эти осканди. Жунжакаётгандек қунишиб олди.

Кўнглидаги сир-асрорини билиб олмоқчидек синчковлик билан тикилиб турган ёстиқдошидан нигоҳларини олиб қочаркан... ночорлик билан кулимсиради:

— Сен нима десанг шу...

Аёл-аёл-да... эрининг бир лаҳзалик сукутдан кейин янграган лутфидан хурсанд бўлиб кетди.

— Сиз бораберинг, мен пичак ёпиб, кейин бораман. Отам билан энам бир мазза қилиб ёйди.

— Кеч бўлиб қолди-ку.

— Укам қўйиб келади.

Келин шопилганча ичкарига кириб кетди.

Ҳақиқий азоб кейин бошланди.

Қайнотасининг дарвозасидан беш-олти қадам узоқлашар-узоқлашмас Тангриберди ўзини уриб ташлагудек ёмон кўриб кетди.

Ўзини оғир тоғ кўчкиси остида қолгандек ҳис этди.

Юраги сим-сим оғриди.

Уйга боргиси келмади.

Кейинги кунларда тилга тушиб, анча танилиб қолган, пастак пештоқига «Ҳасан вино» деб тумтароқли ёзув осилган уй томон бурилди. Уйга яқинлашган сари ачиган-чириган мева-чеваларнинг қўланса ҳиди димоғига урилиб, афти бужмайган бўлса-да ортига қайтмади...

Йигит ҳамма-ҳаммасини унутишни истарди...

Алламаҳалда винофурушнинг хотини ҳайдаб солганидан кейин ўрнидан турган Тангриберди кайф зўридан бир неча марта йиқилиб тушди. Бир амаллаб ўрнидан турди, зум ўтмай яна йиқилди. Гандираклай-гандираклай кўчага чиқиб олди. Тунги саррин шабада мисдай қизиётган лоҳас вужудга хуш ёқиб, бир неча дақиқа йўл ўртасида туриб қолди. Оғзини катта-катта очиб кўксини тўлдириб нафас олди. Муздай ҳаво гумираётган юрагининг тафтини босгандай бўлди. Кейин уйини мўлжал олиб йўлга тушди. Ўзича нималардир деб гудранар, йиқилиб-суринар, йўлнинг гоҳ у томонига гоҳ бу томонига ўтиб гандираклаб бораркан, орқасидан изма-из келаётган иккита барзангидай йигитни пайқамасди.

Бир оз юргач сойлик бошланди.

Сойлик хилват эди.

Навбатдаги уй нариги тепалик бағрида эди.

Тангриберди сойликка знаётганда йигитлардан бири етиб келиб уни туртиб юборди. Зўр-базўр оёқда келаётган йигит «гуп» этиб йиқилди.

Сойлик қоронғубо эди. Сарғимтир ойнинг сарғиш шуъласи бу ерни ғира-шира ёритарди.

— Кўзингга қараб юрсанг ўласанми! — Бирдан дағдаға қилди ўша йигит. — Нега туртасан мени?.. Сенга осилдимми?!

Тангриберди инқиллаб ўрнидан тураркан:

— М-мен т-ту-туртмадим. Ўз...зинг-ку... — дея гўлдиради.

— Ие, ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик де. Ҳов бола!.. — Йигит Тангрибердининг ёқасидан олди: — Туҳмат қилсанг каттароғидан қил, билдингми?!

— Ўзинг... — дейишга улгурди Тангриберди, барзанги асабийроқ эканми, уни ёқасидан тутиб, бир-икки сиқди-да кейин итариб юборди.

Тангриберди орқаси билан ерга ўтириб қолди.

Тангриберди сўкинганча ўрнидан турганида барзанги муштини ишга солди. Тангриберди чап бермоқчи бўлди, лекин эплай

олмади, кайфининг зўридан боши ҳамон гаранг эди. Мушт Тангрибердининг қуйи жағини шишириб юборди.

Жаҳли чиқиб кетган Тангриберди қаттиқ теккан зарбдан ва ғазабдан афти бужмайганча қарши ҳужумга ўтаркан, нега бу одам менга тўппа-тўсиндан ташланиб қолди, деб таажжубланарди. Фира-ширада у барзангининг кенг, япасқи юзи-ю қаҳр-ғазабдан ёниб турган кўзларинигина кўрарди. Бундай башарани у қишлоқ ичида учратмаганидан уни таний олмади.

— Энангди!.. Пишагингни пишт демасам, нега мени итара-сан?! — Тангриберди қорувли эди, йигитнинг елкасига, биқинига бир-икки мушт туширди. Барзангининг лаби ёрилди шекилли, Тангрибердининг қўли шилимшиқ нарсага тегди. Бундан руҳланиб кетиб муштирага зўр берди у. Биқинига, кўкрагига тушаётган зарбалардан бадани зирқираб оғриётганини ҳис этса-да, у бор кучини тўплаб уришарди.

Барзанги қалқиб кетиб, йиқилишига сал қолди. Шунда иккинчи барзанги шеригига ёрдамга келди. Тангрибердининг муштилари зарби заифлаша бошлади. У иккала томондан тўхтовсиз урилаётган муштларга чап бера олмай қолди. Унинг биқинлари, бели, елкалари зирқираб оғрирди. Иккинчи барзангининг қақшатқич тепкисидан кейин боши худди қўрғошин қуйилгандай оғир бўлиб қолди. Ҳолдан тойган йигит йиқилиб қолганда ҳам барзангилар аяб ўтиришмади. Энди улар Тангрибердининг дуч келган ерига тепишарди.

— Теп! Теп! — дейишарди улар ҳансираб. — Ўнгмайдиган қилиб теп!

Не кўргулик юз бераётганига ақли бовар қилмаётган Тангриберди жон аччиғида бақира бошлаган эди, йигитлардан бири кафти билан оғзини тўсди-ю елкаси аралаш бўйнига зарб билан тепди. Иккинчиси мўлжаллаб туриб белига тепди...

Тангрибердининг кўзлари даҳшат ичра «ярқ» этиб очилди, гавдаси бир кўтарилиб тушди-ю юзтубан йиқилди...

Барзанги йигитлар шундан кейин баттар қутуриб кетишди.

Улар Тангрибердининг боши-кўзи демай тепаверишди, тепаверишди...

Касалхона.

Жой танқислиги сабаб олти кишилик палатанинг кираверишида, эшикка яқин ерга қўйилган каравотда Тангриберди юзтубан ётарди. Унинг умуртқа поғонаси уч еридан синган, синганда ҳам

унча-мунча эмас, суяклари майда-майда бўлиб кетганди. Тўрт ойдан буён жароҳати битмас, дўхтирларнинг ўзаро эътирофича, ҳали-вери битадиганга ўхшамасди. Бундан ташқари бош миёда ҳам андак ўзгариш юз берган чоғи, йигит тез-тез иситмаси кўтарилиб, ҳушдан кетиб қоларди. Ҳушига келгандан кейин ҳам кўз олди қоронғулашиб, қулоқлари шангиллар, юзи докадек оқариб, оёқ-қўллари музлаб қоларди. Кўп терлаганидан кийимлари ҳўл бўлиб кетар, томир уриши сустлашиб, қисқа-қисқа нафас олиб ётарди.

Тўрт ойдан буён аҳвол шу...

Тўрт ойдан буён у тахтакаравотда ётарди...

Озиб, чўп бўлиб қолганди.

Тўр ойдан буён ўғлининг ёнида ўтирган она ҳам адоий-тамом бўлганди. Қовоқлари чуқурлашиб, кўзлари ўйилган гўрдай бўлиб қолганди.

Ўғлини ҳар гал операция хонасига олиб кириб кетишаётганида: бу довургисига чидай олмайди, нима жони қолди ўзи, деган ўйдан жинни бўлиб қолай дерди. Икки... уч... баъзида тўрт соатлаб чўзилган операциядан кейин ўғлини яна тирик ҳолда кўриш насиб қилганида она дунёга қайта келгандек бўларди...

Бирдан елкаси гудрайиб, алпдай қомати дол бўлиб қолган Довул тегирмончи кун ора касалхонага қатнайди. Ўғлининг ўнгламаётганидан хавотирга тушиб, кўнглига бир шумлик келди: «дўхтирлар бир нарса мудигар бўлаётган бўлмасин, тагин!..»

«Қора кун»га деб асраб қўйганидан қисиб-қимтиб бир қисмин олиб бориб катта дўхтирнинг шахсан ўз қўлига тутди. Тўғри, орага одам қўйса ҳам бўларди, лекин ўртадаги одам қаллоблик қилиб, пулни катта дўхтирга бермаса-чи! Берсаям аввал ўзининг улушини олиб, ортганини оборса-чи. Қўлма-қўл бўлгандан кўра ўз қўли билан бергани маъқул. Катта дўхтир у-бу дейдиган бўлса, «биз бир оми одаммиз», деб тураверади. Ҳозир пул олмайдиган дўхтир борми, ҳаммаси ҳам шу сариқ шайтонни кўрса шайтонлаб қолади.

Афеус...

Тегирмончи хом ўйлаган экан.

Катта дўхтир ранглари ўчиб, титилиб кетган, захнингми, морнингми ҳиди анқиб турган, жамиси майда пуллардан иборат боғламни тегирмончининг қўлига қайтариб бераркан:

— Ўғлингиз тузалаверсин, бундан каттароғига эрийсиз, ҳали, — деди.

— Кам бўлса яна опкеламан...

— Кам деяётганим йўқ, ум-муман керак эмас, деярман. Очиғини айтсам, раисингиз бизга шундай топшириқ берган!..

— Йўғ-е, Эшбосев келдима?.. — Ишонқирамасдан дўхтирнинг кўзларига тикилди тегирмончи.

— Ҳа, келди, ўғлингизни кўрди, айтадиганини айтди бизга. Хуллас, «золотой» раисингиз бор экан!..

— Эшбосевни икки-уч марта кўрдим... — деди тегирмончи ўзига ўзи гапиргандай ўйчанлик билан. Аммо... Эшбосев бу ерда нима қилиб юрибди, деб ўйлаш ҳаёлимга келмади.

— Эшбосевга ўхшаган одамлар яхшиликни билдирмасдан қилишади, — деди катта дўхтир.

У самимий сўзладими ёки кесатиб гапирдими, тегирмончи ажрата олмади, дўхтирнинг гап оҳанги тушуниксиз эди.

Барибир, нима бўлганда ҳам дўхтирдан эшитган янгилик тегирмончига хуш ёқди. Этилган қадди кўтарилди. Эшбосев аралашдими, демак улим тузалади, деган ишонч билан қайтди касалхонадан.

Хўжалик идораси қаршисидан ўтаётиб ичкарига киргиси келди. Аммо ботинолмади, тўғриси оёғи тортмади. Кирди ҳам дейлик, нима дейди? Яхшиси, ўғли тузалиб кетганидан кейин уни етаклаб идорага боради, икковлашиб миннатдорчилик билдиришади.

Фикри ўзига жўяли туюлди.

Кампири бўшаган идишларни солиб берган сеткани саланглатганча йўлида давом этди. Икки қадам ташламасдан ортига ўтирилди. Назарида, идора деразаларининг биридан кимдир қараб тургандек, тегирмончи ўтирилиши билан ўзини панага тор-тгандек туюлди...

Уйга келиб биринчи қилган иши, оғзидан боласи чиқиб кетгудай бўлиб юрган келинини отасиникига олиб бориб қўйди. Буви-лол байча шунини қаттиқ тайинлаганди.

Келин... камзулининг ёқасини кўзига босганча йиғлаб қолди.

Довул тегирмончи қудасининг уйидан чиқиб тегирмонга борди. Бироқ кундалик машғулотига қўл ургиси келмади. Илк бор ишдан қўнгли совуганини ҳис этди.

Эшик олдидаги курсидада узоқ ўтирди.

Қуёш пушти ранг уфқ устида осилиб турарди.

Қуёш нурларидан тегирмончининг кўзлари қамашди, у худди кўзи оғриган одамдай ёруғликка тик боқолмай қолди.

Бошпини қуйи солиб, кўзларини чирт юмди. Шундай қилса унга осондай туюлди.

Бирор соат ўтиб қуёш кўринмай қолди.

Уфқда пушти ранг излар жилоланди.

Тегирмончи бошини кўтарди, кўзларини баралла очди. Ухладим, деб ўйлади. Лекин у ухламаганди. Курсичада қимир этмай ўтирганча, ҳеч нарса ҳақида ўйламаган, мушоҳада қилмаган эди.

Қалби ҳам, мияси ҳам бўм-бўш, ҳувиллаб қолганди.

Бир маҳал у бирдан сесканиб кетди, аланг-жалаңг қилиб ён-верига қаради. Атрофда ундан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Кейин билдики, безовта қилган нарса синиқ тишининг зирқираши экан. Тегирмончи тишини ушлаб кўрди. Сал қимирлаб қопти. Тушиб кетганида кутилардим, деб ўйлади у.

Уфқдаги пушти ранг излар йўқолган, қош қорая бошлаганди.

Тегирмончининг ҳувиллаб қолган қалбига аста-секин изтироб ина бошлади. Оқшом борлиқни айланиб ўтиб, унинг қалбига оқиб кираётганди...

Ўмровини кўтара олмай, ўсал ётган ўғлини кўз олдига келтираркан ўзини босиб тура олмади: «Занғар!.. Ичишга бало бормиди?! Мен энди кимнинг ёқасига ёпишман, боламни нега майиб қилдинг деб!..»

Кейин шахт билан ўрнидан турди-ю, Қўзибой ошнасининг ҳовлиси томон юрди.

Ошнасининг бир уйига қамалиб олиб, ярим кечагача бўкиб ичди. Аввалига чарчоғи чиққандай тетикланди, фикрлари тиниқлашди. Хотирасида олис ўтмишдаги узук-юлуқ хотиралар жонланар, аммо зум ўтиб, бу манзаралар айқаш-уйқаш бўлиб кетар, кўз олдидан ўғли билан боғлиқ воқеалар бир-бирига эргашиб ўта бошларди. Нимагадир камзулининг ёқасини кўзига босганча йиғлаб қолган келини ҳадеб кўзига кўринаверарди.

Нимадир алам қилиб кетаверди. Нималигини ўзи ҳам билмасди. Яна ва яна қуйиб ичиб бир неча сопол идишни бўшатди. Кейин ўзини бошқара олмай қолди. Лоҳас бўлганидан уй ичига сиғмай кетаётгандек ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёнга ташлар, тинимсиз «уҳ» тортар, бўғзига нимадир тикилиб қолгандай иягини тепага кўтариб, ҳадеб томоғини силарди.

Бир маҳал хабар олгани ошнаси Қўзибой кириб қолганди, сенам ич, дея унга ёпишди-қолди. Қўзибой ошнаси: «Ичмайман, ичишни ташладим, сотган одам ичмайди, галварс», дея ўзини четга тортса ҳам кўнмади. «Ичасан, мен минан ичасан», дея тирғала-

верди. Ўртага Қўзибойнинг хотини тушди. Эр-хотин бир амаллаб тегирмончини уйдан чиқариб юборишга зўр бериб уринишарди.

Аммо...

Довул тегирмончи кетишни хаёлига ҳам келтирмас, ҳадеб бошмолдоқдай нарса туртиб чиққан томогини силаганча:

— Мана шу еримда нимадир турибди-да, ошна. Не ичга тушади, не сиртга чиқади... — дея йиғламсиради.

Орадан икки ҳафта ўтиб келиннинг кўзи ёриди, ўғил кўрди.

Довул тегирмончи қудасиникига бориб неварасининг қулогига азон айтиб, исм қўйиб келди.

Отасига йўлдош бўлиб юрсин деб неварасининг исмини Йўлдош деб атади.

Тангриберди эса ҳеч нарсадан беҳабар, ҳамон қимир этмай дустаман ётар, яқинда бўлиб ўтган бош мия операциясининг оқибати шекилли, кун-уззукун пиш-пиш ухларди. Охирги операцияга олиб кетишасётганда Бувзилол байча... очиги, умидини узганди. Озиб кетганидан қуриган чўпдай бўлиб ётган, дока билан ўраб ташланган юзи бир бурда бўлиб қолган ўғли операциядан тирик чиққанини кўриб кампир изиллаб йиғлаб юборди. «Чибиндай жонинг тошдан қаттиқ экан, болам...» дерди у ҳиқиллаб.

Куну тун пишиллаб ухлаётган Тангриберди аста-секин ўзига кела бошлади. У онда-сонда уйғониб кетгандек бўлар, изтироб ифодаси қотиб қолган, ёстиққа босиб ётаверганидан эгри-бугри чизиқчалар пайдо бўлган юзи бир турликкандек, қотиб қолган қорачиқлари ҳаракатлангандек бўларди-ю илҳақ ўтирган она «қа», дегунча бўлмай яна ухлаб қоларди.

Бир оқшом унинг тагин иситмаси кўтарилиб кетди. Аъзойибадани темирдек қизиб, алаҳлади, алланималар деб қичқирди. Ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлиб бошини кўтарди, аммо жароҳати оғриб кетди чоғи, бошини кўтарган заҳоти азобдан афти бужмайиб кетди.

Шу охиргиси бўлди.

Шундан кейин Тангрибердини жазавага солувчи ғайритабиий иситма безовта қилмади.

Кундан кунга юзи сокин тортиб, ўнглана бошлади. Гапирмас-да ётган еридан ён-верини кузатарди, қорачиқлари у ёқдан бу ёққа бориб-келарди.

Бошида парвона бўлаётган аёлга қизиқсиниб қараб қўярди.

Ниҳоят кунларнинг бирида Тангриберди тилга кирди:

— Қорним оч... — Қуруқшаб, ёрилиб кетган лабларидан учган дастлабки сўз шу бўлди.

Бувазилол байчанинг юраги ёрилаёзди.

Топган-тутганини ўғлининг оғзига тутди.

Бирор соат ўтиб яна Тангрибердининг шикаста овози эшитилди:

— Овқат... борми?..

— Болам бечора... — Онанинг кўнгли вайрон бўлди. — Инди-ги қуриб кетган-да.

Бироқ...

Кўп ўтмасдан ўғил тагин овқат сўради.

Бу сафар она хиёл ажабланди. «Шунча овқат қаерга кетяпти?» деди ичида ўзига ўзи. Кейин кўзи тегиб қолишидан қўрқиб кетди. Шоша-пиша ўнг оёғи билан чап оёғининг изини «кесиб» қўйди.

Тангриберди эса тагин овқат талаб қила бошлади.

Кечга бориб она хавотирга тушди.

— Улим эрта-мертандан бери тинмай овқат еб ётибди. Ошқу-яри овриб қолмайдима? — деб сўради «обход»га кирган ҳаворанг қалпоқли, баланд бўйли дўхтирдан.

— Ҳозир нима сўраса бераверинг, — деб жавоб берди ҳаворанг қалпоқли врач. — Лекин кейин тўхтатиш керак. Буни ўзим айтаман ҳали.

Чамаси бир ҳафтадан кейин бошини кўтариб, бемалол у ёқ-бу ёққа ҳаракатлантира оладиган бўлиб қолган Тангриберди овқатлангандан кейин қаршисида мунғайиб турган аёлга миннатдорчилик билдира бошлади:

— Раҳмат, хола, овқатингиз мазали бўпти.

Бувазилол байча чала эшитдимми, деган хаёлда ўғлининг юзига ҳайрон бўлиб тикилди.

Тангриберди аёлни эшитмади хаёл қилиб яна сўзини такрорлади.

— Раҳмат, холажон.

— Нимага хола дейсан?! — Қўрқиб кетган она бақриб юборганини сезмай қолди.

Тангриберди сесканиб кетди. Кўзларида хавотир аломати пайдо бўлди. Қаршисида гезариб, йиғламоқдан бери бўлиб турган кампирнинг айюҳаннос солишидан чўчиб юзини деворга бурди.

Дастлабки кунларга қараганда енгил шиппақда юришга ўрғаниб қолган она палатадан чиқа солиб, дўхтирнинг хонаси томон югуриб кетди.

— Улим... Болам... мени хола деб ётибди... — деди у врач ҳузурига ҳансираб кириб бориб.

Қандайдир қоғозларни деразадан тушаётган ёруғга тутиб кўздан кечираётган қалпоқли дўхтир эшитмадим, дегандек онага юзланди.

— Улим мени хола деб ётибди...

— Амнезия! Ўзим ҳам ўйловдим. — Врачнинг юзида ўйчан ифода пайдо бўлди. Кейин анқайиб турган аёлга тушунтирди: — Ўғлингиз хотирасини йўқотган. Лекин сиз ваҳимага тушманг, бу вақтинча, албатта...

— У энди ҳеч кимни танимайдима? Боласиниямми?..

— Афсуски, пундай. Лекин бу вақтинча бўлиши мумкин. Мен ҳозир ҳамшираларга айтаман...

— Яна апараста қиласизларми?

— Оббо! Онахон, жуда бесабр экансиз-да. Энди операция қилмаймиз. Намунча, ҳаммаларинг операциядан кўрқасизлар?!

— Апарастадан кейин шўйтиб қолди-ку!..

Дўхтирнинг юзи сезиларли даражада ўзгариб кетди.

— Агар биз операция қилмаганимизда, биласизми, ҳозир ўғлингиз қаерда бўларди?!

— ...

— Жиннихонада! Боринг палатага, ўғлингиз қалтис ҳаракат қилиб кўймасин!

... Бир ойдан кейин Тангрибердига уйга қайтишга рухсат беришди. Ўша куни бош врач Довул тегирмончини ҳузурига чақириб ётиғи билан тушунтирди:

— Биз қўлимиздан келганча қарадик, даволадик. Лекин... Умуртқа поғонасидан атиғи битта суяги синган одам қулаган дарахтдай гап. Тангрибердининг бир эмас, учта суяги синган. Бош мия... озгина шикастланган... Эҳ!.. Қараб туриб... шуларнинг ҳаммаси ичкиликнинг касри, деб ўйласанг, бир қултум ҳам ичкилик оғзингга олгинг келмай қолади. Хуллас, бу ёғини энди вақт даволайди. Бир ой, бир йил, балки ундан кўпроқ муддат ксракдир. Лекин аниқ кафолат бера олмайман. Балки умуман... Аммо очиғини айтишим керак, Москвага олиб борганингизда ҳам бундан ортиғи қўлларидан келмайди...

Тегирмончи лом-мим демади.

Нигоҳларини ерга тикканча нафасини ичига ютиб ўтирди.

— Лекин овқатни вақти-вақти билан бериш керак. Семириб кетса ўзига қийин бўлади.

Врач яна нималардир деди.

Тегирмончи бирини англади, бирини англамади.

Хонадан чиқаётиб эшик олдида бир зум каловланиб туриб қолди. Сўнг шими чўнтагидан қоғозга ўралган нарсани олиб стол устига қўйди-да, ёв қувлагандек чиқиб кетишга шошилган эди, дўхтир йўлини тўсди.

Пулни қайтариб эгасининг чўнтагига солиб қўйди.

— Қизиқсилар, сўралмаган пайтда ҳам пул берасизлар-а? — дея ҳазилга бурмоқчи бўлди гапни дўхтир. Тегирмончининг қарапшаридаги тошдай оғир ифода ҳазилнинг ўрни эмаслигини таъкидлаб тургандек туюлди. Дўхтир бирдан жиддийлашди: — Яхшиси ўғлингизга аравача олиб беринг!..

Вазни анча оғирлашиб қолган Тангрибердини тўрт киши кўтариб касалхонадан олиб чиқишди. Машинанинг орқа ўриндиғига қорни билан ётқизишди. Шалвираб қолган оёқларини орқага букиб қўйишди...

— Бечора одам... — дея пичирлади эшик олдида турган ҳамширалардан бири.

— У одам эмас, урод! — деди ҳаворанг қалпоқли дўхтир ва тобора узоқлашаётган машина ортидан унсиз қараб қолди.

* * *

— Бу сени улинг!

Бувзиллол байчанинг қўлида кўзлари чақнаб турган етти ойлик болакайга Тангриберди кулиб қаради, аммо болага қўл узатмади.

— Қўлингга олсанг-чи болангни... — деди Бувзиллол байча ва болакайни Тангрибердининг қорни устига ўтқазиб қўйди. — Ота-бола бир искашиб олинглар, зора...

Она кўзларини олиб қочди.

Тангриберди қаршисидаги аёлнинг кўнгли учун болакайнинг пешонасидан ўпиб, эркалади. Кейин уни қўлларида тутган қўйи гоҳ ўзидан узоқлаштириб, гоҳ кўзига яқин келтириб юз-кўзига тикилди. Синчиклаб тикилди. Аммо... зулмат ортида муз қотган хотирасида «йилт» этган тафт, учкун сезилмади.

Балки шу боис болага нисбатан юрагида ҳеч қандай туйғу уйғонмади..

— Мени хола демагин, тагин. Эна де, энанг бўламан, — деди Бувзилол байча.

Бир муддат тараддудланиб турди-да, дўхтирларнинг: «Таниш нарсаларни кўпроқ кўрсатинг. Эслаш қобилиятини тиклашда ёрдам беради», деган сўзларини эслади ва ёшига ярашмаган бир енгиллик билан «лип» этиб бориб қасрдандир шахмат тахтасини топиб келди.

— Манави эсингдами, манави... — Бувзилол байча чанг босган шахмат тахтасини енги билан артиб ўғлининг кўзларига яқин келтирди. — Шуни деб балога йўлиқиб қолдингма дейман-да, шўрли болам!..

Тангриберди «эна»сининг қўлидаги матоҳга парвосиз назар ташлади. Индамади.

— Манави ерга қўйдим шахматингни, керак бўлса қўлингни чўзиб олаверасан, — деди ва шахмат тахтасини ўғлининг бош тарафига тикка қилиб қўйди.

Тангриберди тагин индамади.

У қиқирлаб кулаётган болакайга андармон бўлиб қолганди.

Бир куни...

Тегирмончини Эшбоев йўқлатди.

Саҳар эди.

Эшбоев айтганидай «...ғарға овзига ... олмаган» бир пайт эди.

Эшбоев гапни аввал тегирмондан бошлади. Кимдир Довулбой кундан кун қўл ҳаққини ошириб боряпти, деган эмиш.

Эшбоев шу гапларни айтиб киприк қоқмасдан тегирмончига тикилиб тураверди.

Терговга чақирилибман, деб ўйлади тегирмончи. Энди бу кўргулик ҳам бормиди?.. Аввалига оёқлари қалтиради, кейин териси буришиб қолган вужуди титрашга тушди. Лекин барибир жавоб бериши керак! Энг осони, бошига тушган кулфатни рўкач қилиш... Шунда балки Эшбоев кўкайини кенг қилар. Довул тегирмончи кўзларини пирпиратди, елкасини қисди. Бечораҳол кўрингиси келди янада.

Айтдики:

— Боламиз... Боламизнинг бошига ташвиш тушиб... Энди унинг бола-чақасини боқиш мени гарданимда... Тан оламан, бир-иккитасидан ошиқча ҳақ олдим. Лекин ҳаммаданмас!..

— Ўша «бир-иккиталар» кимлигини яхши биламиз. Мана, ўзининг оти, отасининг отига довура аниқ-таниқ қилиб ёзиб кетишган. Ҳай, майли, мен ҳўжақўрсинга сизни идорага чақиртирдим. Ановиларни кўзига бўла... мен сизга айтсам, ошиқча пулни кимдан олишни билиш керак. Айтганча, улингиз қандай?..

— Шу... кўтарам бўлиб қолди-да.

— Хотираси ҳам яхшимас, деб эшитдим.

— Шундай.

— Бўлмаса бундай қиламиз. Мен улингизга ҳўжалик ҳисобидан пенсия тайинлайман. Ҳар ойда пешма-пеш олиб турасиз. Кейин... битта дилбузар билан битта аравача биздан!..

Тегирмончининг юраги ҳаприқди. Қаршисида ойдай ярқираб, тўлишган раиснинг пойига тиз чўкишдан ўзини базўр тийди.

— Раис бова... Оробани ўзимиз обберамиз... — деди у ҳаяжондан тутилиб. — Сиз аробани Қодирқулди отасига бера қолинг. Шўрли ўн уч йилдан бери тўшақда михланиб ётибди.

— Қодирқулди отасига ям арава топамиз. Ғам сманг. Аравачанинг таги мўл! Айтгандай, неvara қандай? Уям шохмот ишқибози эмасми, ишқилиб?..

— Ким билади, лекин калласи каттагина отасига ўхшаб. Аммо-лекин... Раҳмат, раис бова!.. — Довул тегирмончи кўлини кўксига урди.

Ойнинг юзида табассум жилва қилди.

«Ороба керакмас дедим, дилбузар керак эмас демадим, — деб ўйлади тегирмончи уйига қайтар экан. — Шуни фаҳмига етдимикан?..»

Тангриберди эса кундан кун семириб бораётганди. У энди тўлишиш фаслидан ўтиб росмана семираётган эди. Онаси ёки хотинига кўзи тушса бас, қорним очди, деб қўярди. Улар атай эшитмасликка олиб ўтиб кетишса Тангриберди ўзини боса олмай қоларди:

— Қорним оч, овқат борми ўзи бу уйда! — деб айюҳаннос соларди.

Кўни-қўшнилардан хижолат тортган аёллар дарров унинг айтганини муҳайё қилишарди.

Тангриберди фақат овқат ейиш учун яшаётгандек эди. Унинг фақат ногирон вужуди ва ошқозони қолганди.

Кўп ўтмасдан у бир қоп гўштга айланди.

Идора ходимларидан икки киши келиб, тантанали равишда Тангрибердига ногиронлик аравачаси билан телевизор топши-

риш маросимини ўтказишди. Машина ҳайдаб келган йигит су-
ратга туширди...

Икки ҳафтадан кейин Тангрибердининг ногиронлар араваси-
да ўтирганча телевизорни қабул қилиб олаётган ҳолдаги сурати
газетада босилиб чиқди...

Эшбоев эса... Кўп ўтмасдан район катталари ҳузурига ча-
қиртирилди.

Айтишларича, ё ўринбосар, ё «катта» бўлармиш...

IV

Ҳаёт давом этарди.

Бирин-кетин бўй етиб қолган қизлар жойи чиқиб узатилиб ке-
тишди. Эркабой уйланди. Ёр-ёр садолари янграб, янгалар қур-
шовида келинчак кириб келганида нима учундир йиғлаб юбор-
ган катта келин «юз очди» бўлган куннинг эртасига боласини
етақлаб қаёққадир отланди. Хавотир аралаш ҳайрат билан ҳара-
катларини кузатаётган Бувзилол байчадан на изн сўради, на рағ-
бат кутди. Боласини етақлади-ю чиқиб кетди.

Ўша куни, ундан кейинги кунлар ҳам келиндан дарак бўлмади.

Мункиллаб қолган тегирмончи қудасиникига зир қатнади.
Кимларни ўртага қўймади.

Афсуски, келини қайтиб келмади.

Тегирмончининг аввалги шахти йўқ эди. Қудаси-ю-келини
олдида тили қисикдай эди. Аммо буткул ноумид қайтишни ҳам
истамасди.

— Йўлдошбой бизники! — деб туриб олди неварасини кучоқлаб.

Қуда ер сузди.

Лекин қудағай тилини тийиб тура олмади, жовуллади:
— Болангиз минан уй қилиб орттиргани шу болайди. Энди шуги-
нани ҳам тортиб олмоқчимисиз?!

Довул тегирмончи «миқ» этолмай қолди. Ичида неварасидан
айрилганини тан олиб ҳам қўйганди. Энди бош кўтармай чиқиб
кетиш қолганди.

Шу пайт эшик оҳиста очилиб, остонада келин бўлмиш —
Йўлдошбойнинг онаси пайдо бўлди.

— Майли, бола уники... — деди у йиғламсираб, камзули ёқаси-
ни кўзига босиб. Кейин йиғи аралаш сўзланди: — Фақат кейинроқ...

Довул тегирмончи келиннинг муддаосини фаҳмлади.

Тангрибердига хотинининг кетиб қолганини айтишмаганди. Ўғлига ўрганиб қолган экан, ҳадеб: «Йўлдошбой қани? Нега келмаяпти?» деб сўрайвериб онасини безор қилиб юборди. Бувзилол байча чидаб тура олмади, охири айтди. Йиғлаб туриб айтди.

Тангриберди «миқ» этмади.

Онасининг кўз ёшлари юваётган юзидан кўзларини олиб қочди. Шифтга тикилди. Киприк қоқмай ётди.

Шу куни у бирор марта ҳам: «Қорним очди!..» деб бақирмади.

Эртаси куни ҳам...

Ундан кейин ҳам...

Кейинги куни у тун ярмидан оққанда онасини уйғотиб ташқарига олиб чиқишини илтимос қилди.

— Ярим оқшомда нима бор, болам. Тонг отсин...

— Олиб чиқмасангиз, ҳозироқ ўлиб қоламан!.. — юзи кўкариб кетган Тангриберди кўйлаги ёқасини тутамлади.

Бувзилол байча қўрқиб кетди.

Ҳай-ҳайлаб Эркабойни уйғотди.

Биргалашиб Тангрибердини аравачага ўтқазиб ҳовлига олиб чиқишди.

— Энди бориб ухлайверинг, — деди Тангриберди онасига. — Мен ўзим ўтиравераман!

Бувзилол байча аста юриб уйга кирди. Аммо ўринга чўзилмади. Ҳовлига қараган дераза олдида чўк тушиб, ўғлидан кўз узмай ўтирди.

Тангрибердининг нигоҳлари ҳовлини кўздан кечириб, ой шуъласига чўлғаниб ётган тепаликка тушди. Бироқ нигоҳлари бу ерда ҳам бир дақиқа «тўхтамади», тепалик оша узоқ-узоқларга тикилди. Бири қорайиб, яна бировининг учи ялтираб турган тепаликлару-тоғлар билан юлдузлари жилва қилаётган осмоннинг туташган ерига унсиз тикилиб қолди.

Лекин афсуски, музлаб қолган шуури ҳеч нарсани ҳис этмади.

Бедарак кетган хотираси ҳеч нарсани эслай олмади.

Юраги қаттиқ санъди, холос.

Эртаси куни Довул тегирмончи эрталабданоқ тирговуч яшашига киришди. Тунда дераза олдида тиз чўккан кампирининг ёнида туриб шу фикрга келганди. Бирор соат ўтиб тайёр бўлган тирговучга шахмат тахтасини осиб, ўғлининг каравоти ёнига қўйди.

Қаршисида телевизор, ёнида шахмат доскаси, биров тегирмонга бор, деб зуғум қилмайди. Неки истагини айтса бас, ёнида мўлтираб турган онаси муҳайё қилади.

Энди шахмат билан шуғулланиш учун барча шароит муҳайё эди!
Аммо...

Тангрибердини шахмат деган балои-азим энди умуман безовта қилмасди. У фақат телевизор кўрарди. Толиққан пайтлари деразадан кўчани, ўтган-кетганни кузатиб ўтирарди.

Истаса, шундоқ қўлини узатса бас, шахмат билан шуғулланиши мумкин эди.

Айнан, ўша истак йўқ эди йигитнинг кўнглида.

У фақат бир нарсани, онаси «сенинг ўғлинг», деб қўлига тутган ўша болакайни кўришни, уни яна қўлига олишни орзу қиларди.

Довул тегирмончи эса... тез-тез ўғлининг хонасига кирадиган, у билан соатлаб гаплашиб ўтирадиган бўлиб қолганди. У ўғли билан суҳбатлашиш асносида шу нарсага амин бўлдики, Тангрибердининг тили равон, ҳамма нарса ҳақида бийрон-бийрон гапирарди. Фақат нимагадир ёнгинасида турган шахмат доскасига қайрилиб ҳам қарамасди.

Шунда тегирмончининг мижжаларига беихтиёр ёш қалқди. Бунни ўзи ҳам сезмай қолди. Ўғлининг ярми тирик, ярми жонсиз, абгор танасига зимдан боқаркан юраги ўртаниб кетди: «Балки ҳарбийга қайтиб кетганида бу фалокатга йўлиқмасмиди?...» деган армонли ўй миясидаги ўша ғовакни тирнаб ўтгандай бўлди...

Ўша кунни кечга бориб тегирмончи сирқовланиб ётиб қолди. Эртасига ҳам, индинига ҳам ўрнидан турмади. Туз тотмай қўйди.

Бешинчи кунни тонгга яқин бошмалдоқдай нарса туртиб чиққан томоғини икки-уч бора силади, кейин қўлларини қимирлатишга ҳам ҳоли келмади...

Бувзилол байча оғзига томизиш учун сув олиб келганида тегирмончи жон таслим қилиш арафасида хириллаб ётарди. Оёқ-қўллари музлаган... Кўзлари чирт юмилган, худди қайта очилиб кетмасин, дегандай... Аммо ҳамон хирқираётган бўғзидан отилаётган кўкимтир кўпик сира адо бўлмайдигандек оқаверди, оқаверди... Бувзилол байча қўрқиб кетди: Бунча кўпик қасрдан чиқяпти?!.

Орадан олти ой ўтиб Бувзилол байча ҳам касал бўлиб ётиб қолди. Ўрнидан туролмай қолгунча ўғлининг хизматини қилди. Охирги дақиқаларда ҳам у боласига илҳақ бўлди. Ўлгиси келмагандек жон талашди; жон тери чиқиб, қат-қат ажин босган пешонасидан реза-реза тер оққанида ҳам... кампир ўрнидан турмоқчи

бўлар, устига ёпилган енгил кўрпани силтаб-силтаб юборар, аллақачон карахт бўлиб қолган лаблари нимадир демоқчи бўлгандай аҳён-аҳёнда сесканиб кетарди.

Бир бурда бўлиб қолган вужуд сўнгги куч-қувватини шу йўсин сарфлади...

Бақрайиб қолган кўзларни қишлоқ муллеси дуо ўқиб ҳам ёпа олмади...

* * *

Катта келин бошқа турмуш қилгачгина, Йўлдошбойни отасининг ихтиёрига юборди. Бирданига икки ўғилчали бўлиб қолган кичик келин рўзгор юмушларига ўралашиб қолган, Тангрибердига қараш баъзи кунлари эсидан чиқиб кетарди. Эркабой кун бўйи тегирмондан бери келмасди.

Довул тегирмончи оламдан ўтиб кетган бўлса-да, у умр бўйи кутган, қўрққан «талаш-тортиш» юз бермаган, Эркабой тегирмонни ёпиш хаёлида юрарди.

Беморга қаровнинг мазаси қочди.

Хонадан ёқимсиз ҳид уфуриб қолганди.

Тинимсиз қашинавсрганидан Тангрибердининг баданида учуққа ўхшаш бир нарсалар пайдо бўлди. Учуқлар аста-секин катталашиб, йирингли ярага айланди. Бир кун келиб яралар ёрилганидан, йиринг аралаш қон сачраб кийимлари доғ бўлиб қолгандан кейингина Эркабой бундан хабар топди. Тўғрироғи, бу «хабар»ни ота-онаси ўлганидан кейин Тангрибердининг олдига тез-тез кириб турадиган Шовқи муаллим айтди. Эркабойга бир-икки аччиқ-тизиқ гапларни ҳам гапирди. Эркабой жиззакироқ эди. Жаҳли чиқиб кетди унинг.

— Сиз! — деди у отасиникига ўхшаш чағир кўзларини чақчайтириб. — Акам минан ишингиз бўлмасин! Отамдан бир эшитгандим, аслида акамнинг бошига сиз етгансиз! Сиз!

Шовқи муаллимнинг кўзларидан тирқираб ёш отилди. Аммо бир сўз демади. Сенга гап ҳайф, дегандай Эркабойга нафрат билан тикилди-да, уйдан чиқиб кетди.

Шу кетганча бадар кетди. Қайтиб бу остонага қадам қўймади. Тангриберди эса ташқарида бўлаётган гап-сўзлардан бехабар, эшикка термулиб ётарди. Шовқи муаллим келишини кутарди. Муаллимнинг суҳбатлари унга номаълумлик чегарасини бузиб ўтиш учун куч-қувват бағишлаётгандай эди.

Нимадир юз бериб, ҳаммаси тамом бўлганига бир ойлардан кейин ишонди Тангриберди. Чунки ўтган вақт мобайнида Шовқи муаллим умуман қорасини кўрсатмаганди. Тангрибердининг: «Балки кўчадан ўтганда кўзи тушиб қолар...» деган ожизона илинжи ҳам пучга чиқди.

У энди кун уззукун миқ этмасди. Ўғли ўйин боласи эмасми, кўчадан бери келмасди. Телевизор ҳам жонига текканида баъзида кун бўйи бирор марта ёқилмасди.

Тангриберди энди «овқат!» деб бақирмасди. Келини патнис кўтариб келгунча бир парча бўлиб қолган юзини ярмини эгаллаган кўзларини бақрайтирганча деразадан ташқарига тикилар, аҳён-аҳёнда ёнгинасида қаққайиб турган «икки оёқли» шахмат тахтасига қараб-қараб кўярди.

У озиб, чўп бўлиб қолганди. Худди мўмиёланган жасаддек кундан кун кичрайиб, смирилиб бораётгандек эди.

Қалбида ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетган... Вужудидан муҳаббат ва самимият сиқиб чиқарилган... Шуури... аёвсиз жангдан кейин ҳувиллаб қолган кўрғонни эслатарди. Совуқ шамол, елвизак ҳукм суларди у ерда... У жисмонан снгилган эди.

У нақ мурданинг ўзи бўлиб ётарди.

Кунларнинг бирида...

Саҳар пайти эди.

Осмон ёришган, қушлар чаҳ-чаҳлаб тонгни ҳушлаётган сокин бир палла эди.

Тангриберди уйкудан чўчиб уйғонди.

Уйғона солиб, ирғиб ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ жонсиз оёқлари қимир этмади. Ажабланди. Тарашадек қотган оёқларига ҳайрон бўлгандек бир неча сония тикилиб қолди. Кейин олазарак бўлиб атрофга аланглади. «Эна-а!» деб бақиргиси келди. Аммо бақирмади, бақира олмади. Чунки каравотдан сал нарига солинган ўринда ўзига қуйиб қўйгандай ўхшаш бир бола пишиллаб ухлаб ётарди. Кўксини ажиб туйғу қамраб олди. У болани қўлига олгиси, бағрига босиб, эркалатгиси келди. Аммо болакайнинг ширин уйқусини бузгиси келмади.

Сўнг нигоҳлари беихтиёр шахмат тахтасига қадалди. Қарашларида фавқулодда бир зийраклик ва теран маъно акс ётарди.

Узалиб тирговучли шахмат тахтасини ўзинга яқин сурди. Кутилмаган жўшқинлик билан шоша-пиша оқ ва қора доналарни тахтага териб чиқди.

Кейин... қандайдир хаёлий куч исканжасига тушиб қолгандек қалтираб кетди. Қалтираш асносида... елкасидаги йирингли ярадан нимжонгина бир нарсалар учиб пастга — кўрпа устига тушди. Бу қурт эди.

Баданидаги яралар қуртлай бошлаганди.

Тангриберди бундан беҳабар...

Юраги ҳеч ерга сигмайдигандек гурсиллаб урар, олов ёлқил-ланаётган кўзлари тахтага қадалганча тек қотганди.

Бир маҳал...

Музлаб қолган тафаккурида «йилт» этиб учқун пайдо бўлди. Учқун аста-секин аланга олиб, зулматда қақшаб ётган тасаввур кўзгусини ёритиб, кумушдай ярақлатиб юборди.

Шундан кейингина йигитнинг кўз олдидан таниш лавҳалар бир-бирини қувлашиб ўта бошлади. Ва... Ва Тангриберди аста қўлини узатиб «оқ»ларнинг «пиёда»сини бир катак олға сурди.

V

Телевизорда шахмат мусобақасига оид кўрсатув берилаётган пайт.

Жаҳон чемпиони билан жаҳон чемпионлигига даъвогар ўрта-сида кескин жанг бошланган. Иккаласи ҳам чуқур ўйга толиб, шахмат тахтасига тикилган қўйи ўтиришарди.

Тангриберди жаҳон чемпионининг ҳар бир ҳаракатини, ҳатто кўз қарашларини ҳам зътибордан қочирмасдан ўйинни кузатарди. Унинг бутун вужуди кўзга айланган, экран ичига кириб кетгудек бўлиб ўтирарди.

Бир маҳал тош қотиб ўтирган жаҳон чемпионининг қўли ҳаракатга келди. Бармоқлари «от»нинг бошидан тутди.

Шунда... шунда Тангриберди ўтирган ерида бир қалқиб тушди.

— Йўқ! Йўқ! — дея пичирлади у ҳаяжонланиб. — «От»ни қўя тур! «Рух»ни с 8 дан с 4 га юр! Шунда... Ана шунда!..

АЁЛ

Декабрь ойининг охирлари. Ҳаво совуқ, майдалаб ёмғир ара-лаш қор ёғмоқда. Кўчалар бўм-бўш, кимсасиз...

Кўп қаватли уйларнинг бирида дераза ойнасидан ташқарини кузатиб турган аёлнинг кўнгли бунданда ғариб, бундан-да ҳорғин эди. У янги ишга қўл уришга чоғланган-у, бироқ кўнглини хаво-тирми, иккиланишми ё қўрқувгами ўхшаш бир ҳис чулғаб олган киши кайфиятида эди. Деразанинг муздек ойнасига пешонасини тираб яна бир неча сония шу кўйи турди-да, сўнг бир қарорга келди шекилли, кийимхонага ўтиб апил-тапил кийина бошлади.

— Қаёққа кетаяпсан, Нафис?

Аёл кийимхонадан чиқаркан, ётоқхона эшиги олдида майка-чан турган эрини кўриб бир оз саросималаниб туриб қолди.

— Ўтган кун Хосият янга уч юз сўм олганди, сўраб кўрмоқ-чиман. Ўзига қарасам ҳали-бери берадиганга ўхшамайди.

Асилбек кўзларини олиб қочди.

Нафиса кўчага чиққандан кейингина снгил тортди, орқасига қараб-қараб мактаб томон йўл олди. Кўп қаватли уйлар оралиғи-даги йўлакдан юриб бораркан, хаёли парижонлигиданми ё шоши-лаётганиданми, бир неча марта текис йўлда қоқилиб кетди.

Мактаб илмий бўлим мудирининг муддаосини эшитгач ди-ректор ҳузурига олиб кирди.

— Институтни битирганман, дарс бўлса ишласам дегандим, — деди у бир оз ҳалжон билан. — Ботаникман...

Директор — тўладан келган, баланд бўйли, тилла гардишли кўзойнак таққан салобатли аёл — Нафисага синовчан тикилиб турди-да, сўнг «завуч»га юзланди.

— Дарслардан қалайсиз? Бўш ўрин борми юқори синфларда?

— Бор-у, аммо рус синфларида. Менимча, — завуч Нафиса-га бир қараб кўйиб, фикримни давом эттираверайми дегандай директорга маъноли нигоҳ ташлади.

— Ҳўш?

— Менимча, бу киши юқори синфларни эплаши қийин. Юм-шоқ табиат экан.

— Ўзингиз нима дейсиз?

— Билмасам... Очиги, рус тилидан нўноқман.

— Унда кўнглингиз ўзингиздан қолсин, — директор гап та-мом дегандай ўрнидан турди.

— Ўқитувчилик бўлмаса бошқа иш бўлсаям майли... Кутубхоначиликми, котибаликми...

— Афсус, — директор бир зум ўйланиб турди-да, сўнг деди: — бизга ҳозирча фақат дворник керак-а?

— Дворник кераг-у, лекин опамиз институтни битирган экан, — завуч Нафиса томон ачиниш билан қараб қўйди.

— Мен уни мажбур қилаётганим йўқ, просто бўш ўринни айтдим, холос. Ҳозир ўқув йилининг ўртаси, бошқа мактабларда ҳам бўш ўрин йўқ. Августда келсангиз ўйлаб кўрармиз, — деди директор мулойимлик билан.

Нафисанинг ранги ўчиб кетганди. Бош кўтаришга мажоли етмай, ердан кўз узолмай қолди. Директор «олиб кетинг» дегандай завучга ишора қилди.

— Бўлмаса августда келарсиз-а? Тўппа-тўғри манга келиб учрашсангиз йўл-йўриқ кўрсатаман, — завуч яхши гаплар билан «сув пуркай» бошлади.

Нафиса базўр ўрнидан туриб эшик томон йўналди. Остонага етгунча тўрт қадам... Шу орада у кўп нарсаларни ўйлади, ҳам ўйламади. Ва бирдан тўхтаб ортига ўгирилди.

— Кечирасиз, бир нарсани сўрасам майлими, дворник қандай ишларни бажариши керак?

— Ҳар куни икки маҳал мактаб ҳовлисини супуриб тозалайдн, холос.

— Маоши қанча?

— Етти юз сўм, — директорнинг овози қаттиқроқ эшитилди.

Аёл мактаб ҳовлисига чиқиб, атрофни кузатди. Нарн борса олти сотих чиқар. Эрталаб ва кечкурун... Икки маҳал... Бир-икки соатда тозалаб ташлаш мумкин. Шу арзимаган иш учун етти юз тўлашса ёмон эмас. Энг муҳими — уйи бир қадам. Ана, балкон ойналари кўриниб турибди. Нима бўлса бўлар, бугун ҳал қилмаса кейин яна иккиланиб юраверади. Бу ёқда тўртта бола... Уч ой муқаддам, ўзининг айтишича, «ноҳақ ишдан бўшатишган» эр...

Нафиса директор ҳузурига кириб, ишлаш учун розилик берди. «Фақат вақтинчалик», — деган ўй кўнглига таскин берди.

— Намунча қолиб кетдинг? — чинқариб йиғлаётган бир ярим яшар ўғилчасини кўтариб олган Асилбекнинг юзи бўғриқиб кетган эди. — Кетишинг билан уйғониб қолиб, қисматни бошлади... Хосият янга уйдамикин?

Нафиса уйдан чиқиб кетаётганида айтган ёлғон гапини эслаб қизарди. Индамай ўғилчасини олиб эмиза бошлади.

— Акалари қани?

— Кўчага чиқамиз деб қўйишмади.

— Чой ичишдими?

Эри бош чайқади. Хотинига қарамаслик учун нигоҳини олиб қочди.

— Нон тугаб қопти, — деди бир оздан кейин ҳазин товушда.

Ўртага ноқулай жимлик чўкди. Асилбек айбдор одамдай бош эгиб ўтирар, Нафисанинг тили танглайига ёпишиб қолгандек... Фақат онасини эмиб қорни тўйган бахтиёр болакайнинг қиқир-қиқир кулгани эшитиларди хонада.

— Хосият янга... қарзини бермадимми? — дея яна ботинмайгина сўради эри. — Нонга чиқиб келардим.

* * *

Ишни бошлаб юборганига уч ой бўляпти-ю, ҳамон аёлнинг кўнгли ғаш эди. Очиғини айтганда, бировга «ишляпман» дейишга уяларди. Айниқса, ҳовлига чиқиб кун бўйи гап сотиб ўтирадиган кўшни аёллардан тортинарди. Шу боис у ҳар куни вақтли турар, тонг ёришар-ёришмас мактабга борар, ҳамма ёқни супуриб, ариқларни тозалар, ахлатларни чиқариб ташлар, узоқ-роққа ишга қатнайдиган кишилар уйларида чиққанларида у қош-кўзи чангга беланиб қайтаётган бўларди. Кечки маҳал эса ҳовлида битта-яримта танишларга йўлиқиб қолмаслик учун ерга қараганча мактаб томон шипиллаб жўнаб қоларди. Вақт ўтган сайин негадир шошқалоқлик қилиб ўзини ўзи ерга урган, юзига қора чаплаган одамдек ўзидан ўзи нафратлана бошлади.

Директор Дилбар Юсуповна ҳам унинг ишидан қоникмаяпти шекилли, оғиз очиб бир нима демаса-да, уни кўрганда ижирғаниб қўйгани шундоққина юз-кўзидан билиниб турарди. Аммо бу ҳолат узоққа бормади.

— Сиз ишга келганингиздан буён мактаб ҳовлисига одам қараб бўлмай қолди, — дея заҳрини сочди бир куни ҳузурига чақириб. — Аёл кишисиз-ку, уйингизда ҳам шунақа ярим-ёрти иш қиласизми? Эссиз эркак... Бугундан бошлаб кун бўйи мактабда бўласиз, эрта-лаб, кечқурун келиб кетишни бас қилинг. Мен сизга саккиз соатлик иш ҳақи тўлаяпман. Олган маошингизни ҳалоллаб олинг.

— Кун бўйи мактабда юришга иложим йўқ, — деди у минг истиҳола ҳам андак ҳадик билан. — Ёш болам бор.

— Эпласангиз ишланг. Пул топиш осон эмас.

Кўзларига жиққа ёш келди. Нимадир демоқчи, ўзини оқламоқчи бўлди, аммо тилига тушов тушгандек гапиролмади. Лаблари пир-пир учди холос.

— Боринг, ишингизни қилинг, — деди директор дағаллик билан. Қаттиқ жаҳли чиққан шекилли, ҳамон паст тушай демасди.

— Ҳаммаёқни тозалаб чиқдим...

— Тозалаб чиқдим?! — Дилбар Юсуповна тилла гардишли кўзойнагини юлқиб олиб, ирғиб ўрнидан турди. — Бу ёққа юринг!

Улар кетма-кет ҳовлига чиқишди.

— Мана буларга қаранг, — деди директор ҳовлининг икки тарафидаги дарахтларни кўрсатиб.

— Қовжираб ётибди. Ким суғориши керак? Анови девордаги ёзувларни кўряписизми, буларни ким ўчириб, тозалайди? Фақат ҳовлини чангитиб супуриб қўйсам бўлди деб ўйлаяписизми? Ман сизни шахсий чорбоғимда ишлатаётганим йўқ. Бу ер давлат идораси! Эпласангиз ишланг! Ўзингизни осмондан тушгандек тутсангиз... келишолмаймиз!

Дилбар Юсуповна шахт билан ичкарига кириб кетди. Нафиса уйдан челақ, совун, эски латта-путта олиб чиқиб, деворларга кўмир-қора сақич билан катта-катта қилиб ёзилган хунук сўзларни ўчиаркан, хўрлиги келиб йиғлагиси келар, ён-веридан ўтаётган йўловчилардан уялиб, ерга киргудек бўларди ..

Сал фурсат ўтиб эса, анча ўзини тутиб олгач, у ишхона шарт-шароитига ҳам кўника бошлади ва чарчаган, асаби бузилган пайтлари болаларини, каталакдек уйини, ишсиз ўтирган эрини кўз олдига келтириб, ўзига ўзи таскин берадиган бўлди.

— Нафис, — деди бир куни эри. — Мактабдан бўшаб қўя қол. Болалар ҳам қийналиб кетди... Бирорта озиқ-овқат дўконига бўлсаям ишга кирмоқчиман.

Аёл ялт этиб эрига қаради. Нигоҳида аччиқ бир киноя бор эдики, Асилбек беихтиёр кўзларини олиб қочди.

— Бу дунёда ҳеч нарсa боқий эмас, жумладан озиқ-овқат дўкони ҳам... — деди у кулимсираб. Сўнг фавқулодда ақлли гап айтиб, эрини лол этиб қўйганидан хурсанд ҳолда давом этди: — Эндигина ишга, ишлашга ўрганганимда йўлдан қайтарманг. Ҳадемай дарс ҳам бериб қолишса керак.

Сўнги гап ёлгон эди. Унга ҳеч ким дарс соатлари ваъда қилмаганди. Мактаб ҳовлисини супураётган маҳаллари эрта-индин декрет отпусчасига чиқаман деб юрган аёлларни кўрганида ҳаёлига шу фикр келганди.

— Дарс бўларкан-у, бошидан шундай қилишса бўлмасмиди, — деди Асилбек норози бўлиб.

— Ким билади дейсиз...

Аёл чуқур хўрсиниб қўйди.

* * *

Ана-мана дегунча чарақлаган ёз ўтиб, ҳовоқ-тумшуғи осилганча куз кириб келди. Октябрь ойининг охирларига келиб ёғингарчилик бошланди, кунлар совиб кетди. Нафисанинг иши анча энгиллашди, чунки ҳаммаёқ лойгарчилик... Дарахтларни суғормаса ҳам бўлади энди.

Мактаб фойесининг чап тарафида «техничка»лар учун ажратилган ҳужранинг деразасидан қараб ўтирган аёл «Ёмғир сира тўхтамаса-я» дея ният қиларди.

Унинг оҳини эшитдими, ёмғир ҳам роса бир ҳафта эзиб ёғди. Ер сал намини тортса яхшилаб ҳовлини супуриб қўяман деб атрофдаги қоғоз, шох-шаббаларни териб юрган кунларининг бирида, директорнинг ўқув ишлари бўйича ўринбосари Матлуба Темировна уни хонасига чақирди.

— Бир ўйнаб берасиз энди, Нафиса опа, — дея кулиб қаршилади у. Матлуба Темировна ўрта бўй, қадди-қомати келишган, сутта чайиб олингандек оппоқ, кўзлари катта-катта, киприклари қайрилма, бир сўз билан айтганда «ўта гўзал» эди. Оғзи тўла тилла тиш. Шарақлаб кулганида оғзида бир ҳовуч олов ловуллаётгандай туюлади.

— Битта ўқитувчимиз отпускага кетаётганди, ўрнига ман сизни тикиштирвордим.

— Йўғ-э, ростданми?

— Ҳа, мани уялтирмайсиз энди Дилбар опамларнинг олдиларида. Ишлайман деган кўп, лекин ман сизнинг ҳовли супуриб юрганингизни кўриб жа... ғалати бўлиб юардим. Шу учун...

— Раҳмат, умрингиздан барака топинг...

— 8 «А» билан 8 «Б»ни сизга берамиз. Душанбадан бошлаб ишга ўқитувчи сифатида келинг, — деди Матлуба Темировна тантанали равишда. — Биз сизни ўз сафимизга жон-жог деб қабул қиламиз.

Бу қувончли хабарни эсанкираб қолган Нафиса завучга қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, унинг ҳузуридан чиқдию уйига югурди. Ҳаяжонланганидан аёлнинг юраги тез-тез урар, бутун вужудидан иссиқ чиқиб, юзи ловуллаб ёнарди...

Эртасига мактабга вақтли келди, дарс жадвалида белгиланган синфга кирди ва журнални маҳкам ушлаганча ўқувчиларни кута бошлади, қўнғироқ чалиниб, болалар хонага туриллаб кириб келишганида юраги бир ҳаприқиб кетди.

Бироқ ҳеч ким унга эътибор бермасди. Бир-бирларини итаришган, туртишган, бақиршган, хохолашган...

— Жим, жим бўлинглар, — дея олди у ниҳоят. — Дарсни бошлаймизми, йўқми?

Бирдан синфга жимлик чуқди. Болалар ҳайрон бўлиб унга тикилиб туришарди.

— Ис, сиз ўқитувчимисиз? — дея кимдир кинояли луқма ташлади. У ер-бу ердан пиқ-пиқ кулги овози эшитилди.

— Ҳа, бугундан бошлаб мен сизларга ботаника фанидан дарс бераман. Шунинг учун...

— Унда ҳовлини ким тозалайди?

Нафисанинг аъзойи-баданидан ўт чиқиб кетди. Кутилмаган зарбадан ўзини йўқотиб қўйди. Тили калмага келмай эсанкиради. Синф сув қуйгандек жимиб қолган, ўттиз икки жуфт қоракўз уни диққат билан кузатарди.

— Ҳовлиними?... Ҳовлини бошқа кишига топширдим, — деди у ахийри ўзини тутишга ҳаракат қилиб. Нигоҳи билан савол берган болани қидириб топди, қорачадан келган, новча, жингалак соч бола.

— Исминг нима?

— Нодир, — деди бола ўтирган жойида. — Фамилиямни ҳам айтайми?

— Шарт эмас. Бугун сизлар билан, — у қўлига китобни олиши билан синфда яна вағур-вуғур бошланди. Нафиса ўзини бошиб, уларга эътибор бермаётгандек мавзу ҳақида гапира бошлади, аммо ҳеч ким унга қулоқ солмади.

Олти соатлик дарс шу зайлда ўтди. Болалар унинг ҳовли супуриб юрганини кўришган, шунинг учун ўқитувчи сифатида тан олгилари келмаётгандек туюлди Нафисага. Уч-тўрт кун ўтса кўникиб кетишар.

Афсуски, уч-тўрт кун эмас, бир ой ўтса ҳамки ўқувчилар сира бўй беришмасди. Бировга дардини айтишга Нафисанинг ўзи уял

ди. «Собиқ дворник» деган лақаби бор... Иккинчи тарафдан «Дарсингизни кузатайлик» деб битта-яримтаси кириб қолса нима бўлади?» деган хавотир мудом ич-этини ерди. Бир ой ичида бир йил ишлагандек чарчади. Нимадир қилиш керак. Ўқитувчилар қўллайдиган усулларни бирма бир ишга сола бошлади. Бари бекфойда. Кўпчилик дарсга қизиқмас, битта-иккита ўқийдиган бола билан эса иш битмас эди. Улар янги ўқитувчини синаб кўришарканми ёки бўлари шуми — тушуниб мушкул эди. Китоб ўқиш у ёқда турсин, дарс пайтида ҳам тинч ўтиришмасди. Айниқса, ёш-ёш, она сути оғзидан кетмаган қизчаларнинг бошдан-оёқ кино-яли боқишлари оғир ботарди.

Нафисанинг бор хаёли мактаб бўлиб қолди. Эри, болалари билан илгаригидек очилиб гаплашмай қўйди. Уй ишларини апилтапил бажарасола китоб ўқир, конспект ёзар, ҳар хил расмларни қирқиб олиб альбом, қўлбола кўргазмали қуроллар тайёрларди. Аввал бошда баъзи ишларига Асилбек ҳам кўмаклашиб турди: у ҳамон тайинли иш тополмай, уйда ўтирарди.

— Ҳақиқат эгиледи, аммо синмайди, — деб тез-тез такрорлайдиган бўлиб қолди у сўнгги пайтларда. — Ҳали ўзлари келиб кечирим сўрашади. Ўшанда улар мендан кўрадиганларини кўришади.

Нафиса эрига ачиниб қараб қўяр, лекин эътироз билдирмасди. Хаёлида эса фақат мактаб... Эрта-индин комиссия келармиш деган гап тарқалган. Шу боис директор ҳар куни мажлис чақиргани чақирган, «Планёрка» дейишаркан.

— Мен сизларни оғоҳлантирдим, — дерди Дилбар Юсуповна ҳар гал. — Ишланг, ишланг, ишланг! Энди илгариги замонлар ўтиб кетди. Виждонан ишлайдиган давр келди. Шунчалик куйиб-пишиб талаб қилиб турганимиздан кейин ҳам бирор камчиликка йўл қўйсангиз кўнглингиз ўзингиздан қолсин. Нон бўлса нонхўрак топилади. Қирқ беш минутлик дарсни пок-покиза ўтолмасангиз нима қилиб юрибсиз мактабда? Ана, анави мактаб бору... 54-миди, ҳозир эсидан чиқибди, ўтган йили текширувчилар келганида бир ўқитувчи дарсга конспектсиз киргани учун статья билан ишдан бўшатишган. Статья билан-а! Биласизми бу нима дегани?! Демоқчиманки, сизлар ҳам шу аҳволга тушиб қолманглар. Мактаб маъмурияти томонидан қандай ёрдам керак бўлса марҳамат. Дарсдан кейин кабинетга келиб олишингиз мумкин.

Бундай ваҳимаю дўқ-пўписага йўғрилган гап-сўзларни эшитган сайин Нафиса ичидан зил кетарди. Ишга киргани, устозликни орзу қилгани учун афсус ҳам чека бошлади. Ўқувчиларини кўз олдига келтириб эса багтар таҳликага тушарди. Бундан ташқари, яна бир муаммо мавжуд эдики, бу барисидан ошиб тушарди. Кўргазмали қурол! Қирқ беш минут давомида ўқитувчининг асосий қуроли... Мактабда эса аксига олиб қўлларию жағ суяги синиб тушган скелетдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Директорнинг «Қандай ёрдам керак бўлса марҳамат» деган сўзларидан кейин Нафисанинг елкасидан тоғ қулагандай бўлди. Мажлисдан кейиноқ Дилбар Юсуповнанинг ҳузурига ошиқди.

— Кўргазмали қурол бўлса беринг деяпсизми? — Директорнинг кўзлари чақчайиб кетди. — Ман бераманми сизга кўргазмали қуролни? Дарсингизни ҳам ўтиб берсам нима дейсиз? Сиз фақат ойлигингизни қуртдек санаб олгани келардингиз-қўярдингиз!

Нафисанинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Ахир... ўзингиз қандай ёрдам... керак дегандингиз...

— Ёрдам? Мен методик ёрдам дегандим! Яъни маслаҳат, йўл-йўриқ.

— Унда.... кўргазмали қуролларни қандай топсам бўлади? Ўзим скелет ясай олмайман-ку.

— У ёғи сиззи вазифангиз. Ота-оналар билан маслаҳатлашинг, қаттиқроқ ишланг. Мактаб маъмурияти сизни кўргазмали қурол билан таъминлай олмайди. Фонд йўқ.

— Текширувчилар шуни ҳисобга олишадими ахир. Мактабда ҳеч нима йўқлигини...

Азбаройи жаҳли чиққанидан Дилбар Юсуповна ўрнидан сапчиб туриб кетди-да. Нафисанинг қоқ тепасига келганча, илондай вишиллади:

— Ҳали мактаб ҳеч нима бермаяпти деб комиссияга шикоят қиламан денг?! Ҳой хотин, сал у ёқ-бу ёғингизга қаранг. Мактаб устидан шикоят қилсангиз биз ҳам қараб турмасмиз...

— Шикоят қилмоқчи эмасман. Мен...

— Шикоят қилаверинг. Мен қўрқмайман. Бировнинг бир сўминиган эмасман! — директор гавдасига ярашмаган чаққонлик билан жойига қайтиб, креслосига ястаниб ўтириб олди. — Фонд масаласига келсак... ҳозир ҳамма жойда шу аҳвол. Ўқитувчи керакли жиҳозларни ўзи тайёрлай олиши керак. Қўлидан келмас бўшатиб қўйсин ўрнини!.. Айтмоқчи, мана бу дафтарда... — у

стол тортмасидан қалин муқовали дафтарни олиб кўрсатди, — ҳамма ҳисоб-китоблар ёзиб қўйилган, «Қора дафтар» деб атайдиман мен буни...

Шу кун кечгача бошини кўтаролмай чўзилиб ётди. Овқатланаётганларида бўлган воқеани оқизмай-томизмай эрига айтиб берди.

— У киши менинг нима демоқчи эканлигимни тушунмади. Тушунтиришга эса имкон бермади. — деди у овози титраб.

— Томи кетган шекилли, — деди Асилбек бамайлихотир. — Мактабда соғ одам ишламайди ўзи.

Эртасига «окно» вақтида ўзига яқин бўлиб қолган икки-уч ўқитувчи билан услубхонада ўтиришганида улардан бири — Шаҳноза Алиевна исмли рус тили муаллими кулимсираб:

— Кеча нима ишлар қилиб кетдингиз, азизим? — деди.

Хомуш ўтирган Нафиса бирдан ҳушёр тортди.

— Нима иш қилибман?

— Опани роса жиғига тегибсиз-у... Биз ҳам сиззи касрингизга қоладиган бўлдик энди.

Нафисанинг юзи докадек оқариб кетди.

— Нега менинг касримга қоларкансиз?

— Сиз кетгандан кейин яна мажлис чақириб, роса тўполон қилдилар. — Шаҳноза Алиевна ҳамон кулимсираб туриб, санай кетди: — Эркаланиб кетибмиз! Кела солиб икки-уч соат дарсни ўтарканмизу, уйга қочарканмиз! Давлатдан уялмасдан жарақлатиб пул олиб ётибмиз... Бўлдимиз, ҳаммасини айтдимми? Ҳа, айтгандай, завучга янги топшириқ берилди. Дарсларни кетма-кет қилмасдан, оралиққа икки-уч соат окно қўйиб ташланг деб буюрилди. Завуч жонивор ҳам шуни кутиб турган эканми, кечаси билан ухламасдан дарс жадвалини ўзгартриб келибди. Мана энди икки соат дарс учун мактабда етти соат ўтиришим керак. Менга-ку, майли-я, аммо манави шўрликка қийин бўлди, — у адабиёт муаллимасига имо қилди. — Уйда эмизикли боласи қолган. Боғчага берай деса олишмаяпти, ЖЭКдан справка олиб келинг дейишмаяпти. ЖЭКдан справка олиш учун бир йиллик коммунал жизмат ҳақини тўлаб қўйиши керак. Ана шунақа...

— Бўш вақтда бекор ўтирмай, камчиликларингизни тузатинг, комиссия келганда гап эшитиб қолмайсизлар деган маънода гапиргандирлар-да.

— Э, комиссия ким бўпти! Уям сизу менга ўхшаган, маоши кам бир нотафон-да. — Шаҳноза Алиевна Нафисани қучоқлаб

олди. — Азизим, кўрқманг, комиссияни ўзлари тинчитадилар. Сиз жиғига тегмасангиз, албатта... Бунақа ишларга опанинг суяғи йўқ. Талант! Минг қилсаям кўпни кўрган. Асли касби архитектор, бир пайтлар шаҳар бош архитектори бўлган. Замонани зайли, танишларининг майли билан мактабга директор бўлиб қолган.

— Йўғ-е?

— Комиссия кетгандан кейин маошингиздан икки-уч юз ташлаб чиқасиз, тамом-вассалом.

— Кейинги пайтда «йиғ-йиғ»лар кўпайиб кетмаяптими, — дея орага қўшилди боядан бери жим ўтирган адабиёт муаллимаси Санобар Умаровна.

— Шунинг учун ҳам биримиз икки бўлмаяптида. Только льготаси демасангиз...

— Ёнимиздаги 51-лицей бору, ўшанинг ўқитувчиларини кўрганмисиз? — Санобар Умаровна ўрнидан туриб, уларга яқинлашди. — Во! Кийимларини кўриб оғзингиз очилади!

— Биласизми улар нима қилишади? — Шаҳноза Алиевна эшик томонга қараб қўйгач, овозини бир парда пасайтирди. — Ҳар чорак охирида «зачёт» ўтқазиниб, ота-оналарни роса шилишади.

— Ана холос!

— Ростданми?

— Рост. Давай, биз ҳам бир тажриба қилиб кўрайлик. — Шаҳноза Алиевна қўлини узатган эди, Санобар Умаровна биринчи бўлиб қўл ташлади. — Яхши, — деди Шаҳноза Алиевна унга қараб. Бир лаҳзадан сўнг яна бир марта «Яхши» деб такрорлади. Негадир унинг кайфияти кўтарилиб кетганди.

Нафиса бу «билағон» аёлни ёқтирмади. «Намунча очкўз бўлмаса!» деб қўйди ичида. У Шаҳноза Алиевнани ҳовли супуриб юрган кезлари кўп учратарди. Ёши қирқлар атрофида, озгин, оқ-сарикдан келган бу жувон ҳар доим бир хил кийинар, оёғидаги уриниб қолган туфлисини пахта ёғи шимдирилган латта билан артиб ялтилатиб юрарди. Орқаворатдан ўқувчилар уни «ёлка» деб аташлари ҳам бир-икки қулоғига чалингандай бўлувди. Рўзғорида етишмовчилиги кўпдир-да, деб ўйлаганди ўшанда. Ростга ўхшайди...

— Бечорани бешта боласи билан эри ташлаб кетган, — деди Нафисанинг ўйларини ўқиб тургандай Санобар опа Шаҳноза Алиевна чиқиб кетгандан сўнг секингина. — Иккита болани эрим икковимиз базўр боқаяпмиз, ҳалиям бу шўрлик «дод» девормайди.

— Нега ташлаб кетган?

— Нега бўларди, опа бир вақтлар коммунист бўлган, қирқ соатлаб дарс олган, уйга эри қатори, балки ундан ҳам кечроқ борган... Рўзғор ишлари ўлда-жўлда, қозон вақтида қайнамаган, яна ярим кечагача ўтириб дафтар текширади, дарсга тайёрланади, эрининг кўнглини олишга вақт йўқ... Бунга ҳафсала ҳам бўлмаган. Ўша вақтлари ўқитувчи одмироқ бўлиши керак деган қонунми, қоидами бўларди. Сиз биласизми-йўқми, ўқитувчи бечора ўқувчиларнинг кўзи очилмасин деб лабига помада ҳам суrolмасди. Хуллас, эри ўзи билан ишлайдиган бир аёлни севиб қолиб, ўшаникига кетиб қолади... Аммо лекин ўша пайтлари ўқитган ўқувчилари ҳалига довор келиб хабар олиб туришади. Бири бир қоп картишка, бир қоп гуруч дегандай ташлаб кетишади. Шаҳноза Алиевна собиқ ўқувчиларидан ўша картишка-пиёзни олгани учун жуда уялади. Шунинг учун ўзи кўпроқ пул топишга, болаларини ўзи боқишга ҳаракат қилади. Алимент ҳақида-ку, эшитгиси ҳам келмайди...

Нафиса ҳалигина шарт-шурт гапириб чиқиб кетган аёлни кўз олдига келтираркан, юраги туз қўйгандек ачишди...

* * *

Дарсдан кейин Матлуба Темировна уни ҳузурига чақиртирди.

— Нега исён кўтариб юрибсиз, Нафиса опа? — дея қарши олди у жувонни. — Комиссия келса шикоят қиламан дебсизми?

«Оббо... — энсаси қотган Нафисанинг яна кайфияти бузилди. — Буларга бир гап топилмасин экан!»

— Кеча Дилбар опам мани чақириб олиб анча уришдилар, — деди Матлуба Темировна жилмайиб. Овози бирам майин, ёқимли... Дилбар Юсуповнанинг бутунлай акси. — Янги ўқитувчингизга ёрдам керак экан, сиз беҳабарсиз, энди ишлаётганлар билан тез-тез суҳбат ўтказинг, маслаҳат беринг, дарс жараёнини кузатинг деб кўрсатма бердилар. Опагинам, сиз билан келишиб олсак, бундан бу ёғига бирор савол туғилса, аввал албатта менга учрашинг. Хўпми? Дилбар опам сиз ҳақингизда жуда яхши фикрдалар, фақат янги иш жойига кўниколмаяпти шекилли, ёрдам бериб туринг деб жуда қаттиқ тайинладилар...

Матлуба Темировна табиатан биров жиззаки эди. Уйда эри ё қайнонаси билан тез-тез айтишиб, ота-онасиникига неча марта кетиб, қайтиб келиб юрса-да, иш жараёнида жуда усталик билан

ўзини босиқ-меҳрибон тутар, шу қобилияти билан, кўпчиликнинг меҳрини ҳам қозонган эди. Ҳозир ҳам Дилбар Юсуповнанинг гапларини эҳтиётлик билан, у ёқ-бу ёғини «тарашлаб» Нафисага етказаркан, аёлнинг мунғайиб ерга қараб ўтиришини кузатаркан, негадир гаши келди: «Намунча лаллайган бу шўрлик!»

Аслида эса...

Ўша куни Нафиса мулзам бўлиб чиқиб кетган заҳоти Дилбар Юсуповна завучни чақиртирган ва у остонада кўриниши билан кўлини пахса қилиб ўшқирган эди.

— Ўқитувчи деб кимни бошлаб келдингиз менинг олдимга? Ғалчами, овсарми — одам билиб бўлмайди. Ҳовлини супуриб юравермасмиди?! Нега бошлаб келдингиз ўзи? Менда қасдингиз бормиди?

Директор узоқ вайсади. Матлуба Темировна пинак бузмай обдон охиригача эшитди. Дилбар Юсуповна ҳолдан тойиб, креслога чўккандан кейингина мулоҳим жилмайиб, меҳрибонлик билан деди.

— Дилбар опагон, шу арзимаган ишга ҳам асабингизни бузиб ўтирасизми? Кўйинг-э, ҳозир яна давленингиз кўтарилиб кетади. — Матлуба Темировна графиндан сув қуйиб узатди. — Ўзи ёмон эмас, саккиз йилдан бери уйда ўтирган хотин. Кўниколмаяпти шекилли.

— Бунақалар ёмон бўлади, — деди Дилбар Юсуповна ҳамон қовоғини очмай, — Ўзини овсарликка солиб юриб, тагинга сув қуяди.

— Йўғ-е.

— Ҳа, нечтасини кўрганман бунақаларнинг. Сизга маслаҳатим, умуман ходимларингизнинг бош кўтаришига имкон берманг. Ишга кўмиб ташланг, ҳеч қачон бирлашмасин улар. Собиқ дворникни мунтазам кузатиб боринг. Кунора дарсига кириб, камчиликларини айтиб турунг. Бирор ғаламисликни сезсангиз дарҳол етказинг, думини тугворамиз! Ҳалиги, бир гап бор-у, кучук болани кўзи очилмай туриб каттароғига талатсангиз ўша кучук сўлоқмондай бўлганида ҳам бировга «вов» дея олмайдиган бўлади. Тушундингизми?

Матлуба Темировна одоб юзасидан директорнинг гапларини маъқуллаб ўтирар, аммо айтилаётган фикрларга қўшила олмасди. Зеро, бу борада унинг ўз услуби, ўз қараши бор эди. Бироқ эҳтиёт шарт дегандек, Дилбар Юсуповнанинг «Дарсларига киринг, кузатинг» деган кўрсатмасини эслаб қолганди. Шунинг учунми, Нафиса билан хайрлашаётиб:

— Эртага дарсингизни кузатаман, тайёрланиб келинг, — деб огоҳлантирди.

Матлуба Темировна кунора бўлмаса-да, дафтада бир-икки марта дарсга кириб, кузатар, таҳлил этар экан, ҳар гал кўнгли тўлмай чиқаётганини яшириб ўтирмасди.

— Бўшсиз, жудаям бўшсиз, — дерди у. — Билимингиз бор, лекин шу билимни болаларга етказолмаяпсиз. Уларнинг эътиборини ўзингизга жалб қила олмапсиз. Бошқа ўқитувчиларнинг дарсига кириб, тажриба орттиринг.

Шундай қилиб, Нафисани кексароқ бир ўқитувчига «бириктириб» қўйишди. Энди Нафиса бўш вақтларини ўша ўқитувчининг дарсларини кузатишга сарфларди. Тажриба ўрганиш жараёнида у шунга амин бўлдики, бошқаларда ҳам аҳвол мақтанарли даражада эмас, муаллим шўрликлар ўқувчиларни тинчлантириб олгунча анча вақт ўтиб кетар, натижада дарснинг асосий қисмига фурсат тўла етмай қоларди. Ўқитувчиларнинг ҳаммаси, жисмоний тарбия муаллимидан ташқари, аёллар эди. Баъзиларининг бошида фақат рўзғор ташвиши, сийиш-ичиш, кийиниш, уйда қолган боласини эмизиб келиш учун пайт пойлаб юриш...

Дарс вақтида писта чақиб ўтирган, кроссовка билан савдо қилаётган, машқ дафтарига уят расмларни чизиб партадошига кўрсатаётган болаларни, қизларни кўриб Нафисанинг юраги орқасига тортиб кетарди. «Булар мени тириклайин ютиб юборишдан ҳам тойишмайди», — деган ваҳимати ўй хаёлини тарк этмасди. Бир неча марта ишдан бўшаб кетишга қарор қилди. Аммо оиласини ўйлаб... Асилбек ҳамон бекорчи эди... Тўғри, кейинги пайтларда собиқ ишхонасидан аллакимлар келиб, йўқлаб турадиган бўлишди, аммо Асилбек шошилмасди. Нафиса зрининг одатини яхши билади. Шу пайтгача жонини жабборга бериб ишлади, аммо аринмаган баҳона ҳаммасини бир пул қилиб ташлагани унга қаттиқ таъсир қилган, шу боис ҳамкасбларини ҳамон кечиролмасди...

Нафисанинг эзилиб юрганини сезгани:

— Азизим, юринг бизникига бориб бир пиёла чой ичиб келамиз, — дея таклиф қилиб қолди бир кунги Шаҳноза Алиевна.

Уй уч хонали экан. На бир тузукроқ жиҳоз бор, на мебель... Деворлардаги гулқоғозлар эскирганидан сарғайиб кетган, у ер-бу ерида йиртилган жойлари кўзга шундоқ ташланиб турибди.

— Сиз билан анчадан бери гаплашмоқчи бўлиб юрардим-у, ҳеч мавридини тополмасдим, — деди Шаҳноза Алиевна уни ошхонасига бошларкан. — Кеча кечқурун сомса қилгандим, ажойиб чиқибди. Бир мазза қиламиз. Гурунглашиб...

— Болаларингиз кўринмайдими?

— Маникилар ҳаммаси ўқишда, уйда қоладигани йўқ... Ху ўша машмашадан кейин опангиз билан келишолмаяпсиз шекилли, а? — Шаҳноза Алиевна маъноли қараб қўйди.

— Унчалик эмас-у, дарсимга киравериб безор қилиб юборишди.

— Киритманг. Ҳаққингиз бор бунга... Хўш, аввал тамадди қилиб олайлик-чи, кейин сизга баъзи бир сирларни ошкор қиламан...

Шу пайт телефон жиринглаб қолиб, суҳбат узилди.

Шаҳноза Алиевна сомсани столга қўйсола йўлак томон шошди. Йўл-йўлакай унинг:

— Нафисахон, сиз сомсадан олаверинг, совиб қолмасин, — дегани эшитилди.

«Ҳар тугул телефон бор экан-ку, — деб ўйлади Нафиса, — Бизда шуям йўқ...»

Йўлакдан Шаҳноза Алиевнанинг қаттиқ-қаттиқ гапиргани эшитилди:

— Жасур телефон қилибдими? Қачон? Ўлай агар беҳабарман... Хўп, хўп... кўчада қолмадингиз-ку ҳар қалай. Нима?... — Аёл йиғламсиради. — Ман ўргатганим йўқ. Нега ишонмайсиз?! Ўқитувчилигимга тил теккизманг! Ҳалиям қарз эмассиз... Уйни ташлаган бўлсангиз болаларингиз учун ташлагансиз... Бўлди, бас қилинг!... — Гўшакни отиб юборган Шаҳноза Алиевна деворга беҳол суяниб қолди. Нафиса чопқиллаб келиб тутиб қолмаганида йиқилиб тушиши аниқ эди. Аёлнинг юзи бўздек оқариб, кўзлари олайган, оғзидан кўпик чиқа бошлаганди...

— Кенжатоғим кеча дадасига телефон қилган экан, — деди хушига келгандан сўнг Шаҳноза Алиевна хирқироқ овозда. — Хабарингиз бордир... ажрашиб кетганмиз. Сан ўргатгансан деб манга ёпишяпти... Сандан қарзим йўқ, энди безовта қилма, уйни ташлаб чиқдим-ку санларга деб миннат қилавериб, еб қўйди бу одам мани. Имконим бўлса эди уй-пуйи билан қўшиб бетига урардим... Сизга айтмоқчи бўлганим, бу дунёнинг куйикларига куйманг, куйинманг...

Аёл пиқиллаб йиглаб юборди...

* * *

Чорак охирлай бошлади. Ўқитувчилар орасида ҳар хил миш-мишлар оралаб қолди. Кимдир «тест», кимдир «зачёт» олаётганмиш... Ахир буям ўқувчилар билимини оширишнинг бир йўлида, дея бир-бирларининг гапини маъқуллаб қолишарди улар.

Шундай кунларнинг бирида, дарс маҳали йўлакда шангиллаган овоз эшитилиб қолди. Нафиса эътибор бермасликка ҳаракат қилди. Аммо ўқувчиларнинг қулоқлари динг бўлганди. Бир-иккитаси аллақачон йўлакка мўралаб ҳам келишди.

— Драка бўлаяпти, — дейишди улар кулимсираб. — Анави «ёлка»ни биттасининг онаси дабдала қилаяпти.

Нафисанинг юраги шувиллаб кетди. Болаларга сир бермаслик учун доскага ўтирилиб алланималарни ёза бошлади. Худди шу пайт эшик бирдан очилиб, остонада Шаҳноза Алиевна кўринди.

Юзи қордек оппоқ...

— Мумкинми, Нафисахон, — аёлнинг овози базўр эшитилди.

Нафиса ялт этиб ўқувчиларга қаради. Улар диққат билан томоша қилиб туришарди.

— Нима гап, тинчликми? — Нафиса йўлакка чиқиб, эшикни қаттиқ ёпди. — Мазангиз йўқми?

Шаҳноза Алиевна синф томон ишора қилди-да, бу ёққа юринг, дегандек енгидан тортди.

Шаҳноза Алиевнанинг синфи олдида тўладан келган, басавлат аёл гердайиб турарди. Нафиса «драка»нинг маъносини тушунгандай бўлди.

— Кеча ўқувчилардан заҳёт олгандим, — дея тушунтира бошлади Шаҳноза Алиевна. Унинг овози борган сари бўғилиб борарди. — Буларнинг ўғиллари топширолмади. Сиз ҳам бор эдингиз-ку, — Шаҳноза Алиевна «бор эдингиз-ку» деган сўзни урғу билан айтди. — Нега ўғлимга баҳо қўймадинг деб тўполон қилаяптилар.

— Ўғлингиз жудаям бўш, билими ҳам саёз, биз қандай қилиб унга баҳо қўя оламиз, — дея олди Нафиса базўр. У сираям бунақа вазиятга тушмаган эди, довдираб қолди.

— Мен тўполон қилаётганим йўқ, ўргилай, — деди аёл зарда билан. — Талаб қилаяпман! Тўққиз йилдан буён синфдан синфга кўчиб юрган бола энди саводсиз бўлиб қолдимми? Баҳона қидирмай, очигини айтаверинглар, нима олиб берай? Бемалол айтаверинглар, кучим стади.

— Сиз мен ким деб ўйлаяпсиз? Оғзингизга қараб гапиринг!

Бироқ жанжалкаш аёл паст тушмади, аксинча, унинг кўзларида шундай бир совуқ ифода бор эди-ки, бамисоли баданни тешиб юборарди.

— Қўшнимизнинг ҳеч вақони билмайдиган қизига қўйиб берибсиз-ку! Арабский духи совға қилгани учун... Меникидан ҳазар қилиб қолдингизми?.. — Аёл яна бор овозда шанғиллашга ўтди. Бошқа синфлардан ҳам ўқитувчилар чиқиб кела бошлашди. — Сенга ўхшаганлар ўқитувчи деган улуғ номни булғаб юрибди. Садқани устоз кет! Тфу... — Аёлнинг балғам аралаш сарғиш тупи Шаҳноза Алиевнанинг юзига сачради.

Қолгани бир зумда рўй берди.

Шаддод аёл тарс-турс юриб кетди.

Шаҳноза Алиевна чап кўксини ушлаганча шилқ этиб йиқилди.

* * *

Шаҳноза Алиевнани эртаси куни чошгоҳда жойига қўйиб келишди. Шўрликнинг қариндош-уруғи ҳам йўқ ҳисоби экан. Барча оғирликни собиқ ўқувчилари кўтаришди. Мактаб ўқитувчилари икки юздан йиғишди.

— Шаҳноза Алиевна энг яхши ўқитувчиларимиздан эди, — деди Дилбар Юсуповна кўпчилик ичида. — Билимдон, меҳнатсевар, ўз ишининг устаси эди. Афсуски, умри қисқа экан, пешонамизга сиғади. Энди унинг табарруқ ишини ўқувчилари, ўғиллари, қизлари давом эттирсин...

Маросимдан кейин директор барча мактабнинг мажлислар залига тўплансин, деб буюрди. Шошилишч «педсовет» эмиш.

— Тавба қилдим деб айтай, — дея сўз бошлади Дилбар Юсуповна йиғилишда, — ер етказиб бормасин-у, очиғини айтадиган бўлсам, Шаҳноза Алиевна ўқитувчи деган юксак номга доғ туширди. Ахир шунчалик ҳам бўладими?! Нимангга етмаяпти? Мактаб берган маошга қаноат қилмасанг, ана, бозорга чиқ, савдо билан шуғуллан. Ўлган ўлиб кетди бошини олиб... Балога қолган биз бўламыз, аниқроғи мен. Ҳали бу иш учун РайОНОга бориб сўроқ бераман. Огоҳлантириш ҳам олсам керак. Айтгандек, — у ёнидаги завучга юзланди, — Шаҳноза Алиевнанинг қизи техникуми битирган эмиш. Мабодо иш сўраб келиб қолса менга рўбарў қилманг. Онасининг кўрсатган каромати ҳам етади менга.

Дилбар Юсуповна одатдагидек узоқ сўзлади. Аммо Нафиса бу ёғини эшитмади, эшитолмади. Шаҳноза Алиевнанинг рангпар чехраси кўз олдида келиб, ўпкаси тўлиб кетаверди.

Нафиса шу куни қоронғу тушгандагина уйига кириб келди. Ҳар ҳаёлга бориб, жони ҳалқумига келиб ўтирган Асилбек хотинини кўриши билан ўшқира кетди:

— Қаёқларда санғиб юрибсан? Ишлаяпман деб жа ўзингдан кетиб қолдинг! Уй, бола-чақа эсингда ҳам йўқдир. Агар шунақа қиладиган бўлсанг жавобингни бераман!

Нафиса шошмасдан кийимларини алмаштирди. Ваннада ювиниб, бир оз ўзига келгач, ошхонага ўтди. Асилбек ҳамон жаврар эди.

— Бўлдимми? — деди Нафиса эрига тик қараб. Унинг нигоҳи асабий-қаҳрли эди. Асилбек алланималар деб гўлдирай бошлади. Аммо Нафиса уни эшитиб ўтирмади. — Сиз бола боғча бўлиб уйда ўтиргандан кейин мен юраман-да кўчада. Энди орингиз келиб қолдимми? Жавобингни бераман эмиш! Қўлингиздан келганини қилмайсизми!.. Осмонни ушлаб турган бўлсангиз ташлаб юбора қолинг. Бир босиб қолсин...

Бўғзига тошдек бир нима тиқилган Нафиса ортиқ гапиролмай қолдию, ҳўнграб йиғлаб юборди... Болалар ҳайрон... Асилбек тек қотган...

Йиғлай-йиғлай сал кўнглини бўшатиб олгандай бўлди. Аммо бутун қалбини чирмаб олган қайғули ҳисдан қутула олмади.

Бир оздан кейин:

— Нима бўлди? Биров хафа қилдимми? — дея оҳиста сўради Асилбек. — Яна ўша можароми?

Нафиса киприк қоқмай эрига тикилиб ўтирди, ўтирди ва бирдан уйқудан уйғонгандек сесканиб кетди.

— Жавобингни бераман дедингизми? — дея сўради у ҳайрат билан. — Сиз-а? Мени кун кўролмайди деб ўйлаяпсизми? Ялинади, ёлворади дейсизми? Оввора бўласиз! Мен сизсиз ҳам яшай оламан, болаларимни боқа оламан...

— Сенга нима бўлди?

Нафиса юзини ўгириб олди...

Шу оқшом у тонггача киприк қоқмади. Асилбекни ҳам ҳолжонига қўймади: жавобимни бер, сенсиз ҳам яшай оламан, болаларимни боқа оламан, дерди у тинмай йиғламсираб...

«МУҲАББАТ — ҲИЖРОНДА!..»

Зарнигор ишхонадан чиқаётиб, йўлка четидаги қарағай соясида сигарет чекиб турган йигитни кўриб, юраги шув этди. «Яна келибди...» деган хаёл ўтди кўнглидан.

Йигит уни кўриши билан сигарет қолдигини бир четга улоқтириб, истиқболига юрди.

— Мени шарманда қилмоқчимисиз? — деди аёл зардали оҳангда.

Йигитнинг кулимсираган кўзлари бирдан маҳзунлашди. Боши қуйи эгилди. Бир оздан кейин ер остидан Зарнигорга тикиларкан:

— Бошқа иложим йўқ, — деди журъатсизлик билан.

— Ўзингизни ўйламасангиз, мени ўйласангиз-чи, Ботир ака! — деди Зарнигор аламли илтижо билан.

Ботир чуқур хўрсинди.

Зарнигорнинг йигитга раҳм ҳам келарди, ҳам аччиғи чиқарди. Бир йилдан буён аҳвол шу. Ботир унинг йўлини пойлайди. Аслида у эрининг ўртоғи, институтда бирга ўқишган. Бошқа-бошқа жойларда ишлашгани учун анча вақт кўришишмаган. Икки йил муқаддам тасодифан кўчада учрашиб қолишиб, борди-келдини бошлаб юборишганди. Байрамларда, туғилган кунларда улар оиласи билан бир-бирлариникига тез-тез бориб туришарди. Ўша меҳмондорчиликларда Ботир ўзини зимдан кузатишини Зарнигор пайқаб юрарди. Лекин бунчаликка боради деб ўйламаганди.

— Агар яна йўлимни тўсадиган бўлсангиз, бор гапни эримга айтиб бераман, — деди Зарнигор, унинг жаҳли чиқа бошлаганди.

Ботирнинг юзи докадек оқариб кетди. Аммо аёл олдида сир бой бергиси келмади.

— Унда мен ҳам Роҳатга бор гапни айтаман. Орани очиқ қиламан, — деди Ботир. Бир оздан кейин норозилик билан тўнғиллади: — Шунча қийналганим етар.

— Сиз фақат ўзингизни ўйлайсиз, — деди Зарнигор гинали оҳангда. Сўнг шарт бурилиб кетишга чоғланганда Ботир йўлини тўсди.

— Машинада обориб қўлман!

Аёл ўтган-кетганларнинг қизиқсиниб қарашганини сезиб, ноилож йигитга бўйсунди.

Машинада ҳам шу можаро давом этди. Кечкурун эри Турсунали ишдан келганида кечки овқат ҳали тайёр бўлмаган эди. Зарнигор шошилганидан гоҳ бармоғини, гоҳ билагини қизиби тур-

ган қозонга босиб олар, қаттиқ ҳаяжонга тушганидан бармоқлари, билаги ачишаётганини у сезмасди.

— Ишдан кеч келдингизми? — деб сўради Турсунали ошқозони ҳуштак чалаётган бўлса-да базўр ўзини босиб.

— Йўқ, унчаликмас, — деди Зарнигор эрининг кўзларига қарамасликка тиришиб.

— Кеч келдила ойим, — дея орага суқилди кичкина Сардор. — Мениям боғчадан ҳаммадан кейин олиб келдила.

— Шунақами, ҳаммадан кеч қолдингми? — Турсунали ўғлига гапиряпти-ю, икки кўзи хотинида эди. Зарнигор ялт этиб ўғлига қаради. Қарашларида бир олам гина бор эди.

— Шунча «дардинг» бор экан, ўзимга айтиб қўя қолмайсанми, ўғлим? — дея кулимсиради. Ниманидир яширмоқчи бўлди. Аммо эпложмади. Қизариб кетди.

— Акангни олдига бор-чи, ўғлим, — деди Турсунали ва ошхонадан чиқариб юборди-да, сўнг хотинига кўзланди: — Ишинг шунчалик кўпайиб кетдими? Кейинги вақтларда уйга кеч келяпсан?

— Мавжуда опа мажлисни чўзиб юборди-да, бўлмаса вақтли қайтардим, — аёл самимий гапиришга, шу йўл билан эрини ишонтиришга, кўнглида «туғун» қолдирмасликка ҳаракат қилди.

Турсунали унга синчковлик билан тикилиб турди-да, сўнг дағаллик билан дўқ урди:

— Агар ножўя қадам боссанг... ўлдираман!..

«... ўлдираман!» Сўнгги пайтларда Турсунали бу сўзни тез-тез ишлатадиган бўлиб қолди. Назарида хотини уни алдаётгандай... Айниқса, болаларидан: «Ойим бугун кеч келдилар», деган гапни эшитса, устидан совуқ сув қуйиб юборилгандай, аъзойибадани музлаб кетарди. Гумонсирагани билан қўлида далил-исботи бўлмагани учун, дўқ-пўписадан нарига ўтмасди. Шу йўл билан хотинининг кўзини қўрқитмоқчи.

Зарнигор эса...

Аёл икки ўт орасида қолганди. Ботирнинг бемаврид ташрифларини, ишдан чиқишини кутиб туришларини, илтижо билан севги изҳор қилишларини ўйлайвериб таҳликага тушар, юрагини ваҳм босар, боши қотиб, қўли ишга борма қоларди.

— Хотинимдан кўнглим совиб кетган, — деди бир куни Ботир машинани ярим йўлда тўхтатаркан, одатдагидек аллақандай қора тугмани «чиқ» этиб босиб қўйди. — Уйга боргим келмайди.

— Болаларингиз...

— Шуларни кўзим қиймайди. Бўлмаса аллақачон Роҳат билан ажрашиб кетардим, — деди у дардчил оҳангда.

Қорачадан келган, қарашлари тийрак бу йигит Зарнигорга бир оз ёқиб ҳам қолганди. Унинг ўйчанлиги, оғир-вазминлиги, айниқса, анчадан буён «севаман, сизсиз яшай олмайман», дея ялиниб-ёлвориб юргани билан ҳатто қўлини ушлашга-да уринмаётгани аёлни ҳам ҳайратга солар, ҳам қувонтирар эди.

Эри билан ораларидан ола мушук ўтиб қолганида (бунақа «воқса» тез-тез бўлиб турарди, сабаблари ҳам хилма-хил ва сероб эди!) у беихтиёр Ботирни эслаб қоларди. Унинг армон билан тикилишлари кўз олдида гадаланиб, чуқур хўрсиниб қўярди. Болаларининг қиқирлаб кулгани, эрининг дўрилдоқ овози эшитилса бирдан ҳушёр тортар, хонада ўзидан бошқа ҳеч ким бўлмаса-да, ўз-ўзидан уялиб кетар, нимадир ёдига тушарди...

— Агар Сиз мени десангиз ҳаммасидан воз кечардим!

Хаёлга толган Зарнигор Ботирнинг кескин овозидан чўчиб тушди.

— Бу гапни айтиш тугул хаёлингиздан ҳам чиқариб ташланг, — деди Зарнигор қатъийлик билан.

— Сиз менга ишонмаяпсиз-а? — Йигитнинг оғрингани овозидан сезилиб турарди.

— Мен кетишим керак...

Аёл тушиш учун машина эшигини очишга чоғланган эди, йигит у томон эгилиб чаққонлик билан тутқичдан маҳкам тутди.

— Аввал бир жавоб айтинг!..

Зарнигорнинг юраги ҳаприқиб кетди. Йигитнинг юзи юзига тегай-тегай деб турарди. Ҳозир нимадир содир бўлади, деб ўйлаган аёл қўрқиб кетди. Ҳар тугул Ботир вазминлик қилди. Эшикни маҳкамлаб ёпгач, қаддини ростлаб, аёлга умидвор тикилди.

— Бугун ҳам эримдан гап эшитаман, шекилли, — дея Зарнигор тоқатсизланди.

— Уришяптими? — Ботирнинг нигоҳида хавотир пайдо бўлди.

— Ҳа, — деди Зарнигор кескинлик билан. — Ҳатто урмоқчи ҳам бўлди.

Ботир рулга бағрини бериб, хаёлга толди. Сал фурсат ўтиб, бир қарорга келди шекилли, яна Зарнигор томон эгилиб, эшикни очди.

— Илтимос, энди йўлимга ғов бўлманг. Уят бўлади, — деди Зарнигор ва машинадан тушди.

Ботир индамади, аёл томонга қайрилиб ҳам қарамади. Зарнигор машинадан узоқлашаркан, кимдир кузатиб тургандек туюлиб, ён-верига хавфсираб қараб қўйди.

Унинг юраги безовта бўлганича бор эди. Йўлнинг нариги томонидаги гавжум бекатда эрининг укаси Аҳмад улардан кўз узмай турарди!

Ўша куни у ҳаммасига улгурди. Эри ишдан келганида очиқ чеҳра билан кутиб олди. Бироқ эртаси куни кечки маҳал ўша қайрағоч тагида турган Ботирни кўриб юраги қинидан чиқиб кетай деди. Негадир ўғиллари ёдига тушди. Ранг-кути ўчиб, аъзойибадани титраб турибди-ю, хаёлида болалари...

— Одам ҳам шунчалик безбет бўладими? — дея у илондай вишиллади чинакамига жаҳли чиқиб. — Мен сизга нима дегандим?!

— Зарнигор, аввал гапимни эшитинг...

— Қанақа гапингиз бўлса Роҳатга бориб айтинг!

Аёл шахд билан йигитнинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди, у билагидан тутиб машина томон бошлади. Зарнигор кўчада, ўтган-кетганнинг кўз олдиди Ботир билан жанжаллашиб, томоша кўрсатгандан кўра, тинчгина унинг йўриғига бўйсунишни афзал билди. Машина ўрнидан жилди. Бир оз ўтгач, уларнинг ортидан яна бир машина йўлга чиқди. Зарнигор ҳам, Ботир ҳам буни пайқамади. Улар ўз «муаммо»лари билан банд эди.

— Кеча Роҳат билан уришиб қолгандим. Эрталаб у Самарқандга, ота-онасининг олдига жўнаб кетди. Мен унга бошқа аёлни севиб қолганимни очиқ айтдим, — деди Ботир йўлдан кўз узмай бораркан.

Зарнигорнинг юзи докадек оқариб кетди.

— Эсингизни еб қўйибсиз. Қандай тилингиз борди?

— Сўнгги вақтларда унинг характери жуда оғир бўлиб боряпти, — дея дардини тўка бошлади йигит. — Авваллари, рўзгоримизда қийин кунлар, йўқчиликлар бўлганида бунақа эмасди. Уч-тўрт йилдан буён ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўйганимдан кейин ўз-ўзидан айниб қолди. Миясини еб қўйди. Битта гап етмайди, иккитаси ортиқча. Бунинг устига склероз бўлиб қолган.

— Йўқчиликда орттирган дардлари энди юзага чиқаётган-да, — деди Зарнигор зарда билан.

Ботир ялт этиб аёлга қаради. Ўсмоқчилаб сўради:

— Нима демоқчисиз бу билан, Роҳатнинг тарафини олмоқчимисиз?

— Албатта, — деди аёл қизғинлик билан. — Сиз Ботир бой-
вачча деган номни олгунигизча у бечора қандай азобларни бо-
шидан ўтказган. Эҳ, сиз, сизлар буни тушунармидингиз? Билар-
мидингиз? Фақат бегона хотин олдида ўз аёлингизни ёмонотлиқ
қилишни қойиллатиб бажарасизлар!

— Зарнигор!..

— Нима, Зарнигор?.. Ҳозир менга очиғини айтинг, фақат ро-
стини, ўша аёлга севиб уйланганмисиз? — деб сўради Зарнигор
йигитга қаттиқ тикилиб. У негадир жазавага тушган, юзи бўғри-
қиб кетганди.

Ботир унга ҳайрат аралаш ҳадик билан бир неча сония тики-
либ турди-да, сўнг жавоб берди:

— Ҳа. Бир вақтлар Лайли-Мажнун дейишарди... — хотира-
лар ёдига тушиб, йигитнинг юзига табассум ёйилди.

— Қани ўша севги?!

Аёвсиз берилган бу савол Ботирнинг юрагига наштадек бот-
ди. Ҳалигина юзида пайдо бўлган табассум ўрнини изтиробли
ифода эгаллади.

— Билмадим... — деди анчадан кейин ерга қараб у.

— Ана кўрдингизми? — деди Зарнигор бўғиқ овозда, унинг
томоғига тошдек нарса тикилиб, сўзлашга халақит берса-да, жон-
жаҳди билан гапиришга, анчадан буён хаёлини банд этган фикр-
ларини йигитга тушунтиришга уринди. — Сизнинг, Сизларнинг
севгингизни тирикчилик ташвишлари «еб» қўйган. Оила қурил-
дими, муҳаббат билан рўзғор икир-чикирлари ўртасида «жанг»
бошланади. Бу жангда муҳаббатнинг ғолиб чиқиши амри маҳол.
Охир-оқибат эса ўзингизга маълум: дилсиёҳлик, дардмандлик,
кўнгил совуши... Майли, мени севманг демайман. Севинг, яхши
кўринг, ардоқланг. Лекин бунинг эвазига мендан ҳеч нарса та-
лаб қилманг. Агар истасам, эрим билан ажрашиб, Сизнинг ёнин-
гизга келишим мумкин. Лекин бундан нима фойда? Нима зиён?
Яна битта Роҳатой пайдо бўлади, холос. Агар билсангиз... Йўқ,
аввал менга ваъда беринг. Гапларим эриш туюлиб, мазах қил-
масликка сўз беринг!

Шамдай қотиб қолган йигит сўз берди.

Шундан кейингина Зарнигор йигит интиқ кутаётган сўнгги
фикрини айтди:

— Менимча, муҳаббат — ҳижронда!.. Висол онлари ҳар қан-
дай муҳаббат оловини сўндиради.

Шу пайт орқадан келәтган машина бирдан тезликни ошириб, уларни қувиб ўтди-да, йўлга кўндаланг туриб олди. Кутилмаган вазиятдан шошиб қолган Ботир қаттиқ тормоз берди. Бехосдан мункиб кетган Зарнигор пешонасини пешойнага уриб олди.

Кўндаланг турган машинадан иккита эркак тушди-да, улар томон ўқдек отилишди. Қаттиқ зарбдан пешонаси ғурра бўлиб, кўз олди қоронғулашиб кетган Зарнигор ўзини ўнглаб олганида... Қаршисида эри билан унинг укаси Аҳмад турарди!

— Кўзимга чўп солдингми, қанжиқ?! — Турсунали хотинининг қип-қизариб кетган юзига тарсаки туширди. Аёлнинг юзи ловуллаб, кўзларидан ўт чақнаб кетгандек бўлди.

— Унда айб йўқ, — деди сал нарида турган Ботир уларга яқинлашаркан.

— Сен билан кейин ҳисоб-китоб қиламан, — деди Турсунали ва бор кучи билан ўртоғини итариб юборди. Бўшашиб турган Ботир кучли зарбадан қалқиб кетди. Гандираклай-гандираклай ерга ўтириб қолди.

— Мен сени огоҳлантиргандим-а, — деди кўзлари қонга тўлган Турсунали йиғлаётган аёлга юзланиб. — Ўлдираман, дегандим-а?! Лекин аввал бир жойга борамиз. Ўйнашинг билан бирга қип-яланғоч ҳолда ота-онангининг олдига ҳайдаб бораман!

Зарнигор бирдан йиғидан тўхтади. Кўзлари даҳшатдан чақчайиб кетди.

— Менинг айбим йўқ, — деди у дадиллик билан, кўз ёшларини сидириб тапшаркан.

— Алдаяпти, ака, мен уларни кеча ҳам худди шу ерда кўрган эдим, — дея орага суқилди Аҳмад. У шу пайтгача Ботир билан янғасига ошкора нафрат билан тикилганча, бир четда турарди.

— Айбим йўқ, — дея яна такрорлади аёл, қайниси томонга қайрилиб ҳам қарамади.

— Шунақами?.. — Турсунали таҳдид билан хотинига яқинлаша бошлади.

Зарнигор хавотир билан ортига тислана-тислана йўл четидаги бетон ариқ ёнига бориб қолди. Файри-шуурий равишда ортига ўгирилиб қарамоқчи бўлди, лекин... хотинини хиёнат устида тутиб олган эркаклардек соч толасидан тортиб, тирноғининг учигача ғазаб ва нафрат ботқоғига ботган Турсунали уни «қочиб кетмоқчи», деган хаёлга бориб, жон ҳолатда ўзини Зарнигор то-

мон отди. Аёл унга чап берди. Бироқ ёнгинасидаги бетон ариқчани кўрмади. Бехосдан оёғи ариқчага тушиб кетди ва мувозанатини сақлай олмай чалқанчасига йиқилди. На «дод», деди, на «вой».

Турсунали кўзларига ишонмаётгандек бир зум белидан юқориси бетон ариқ четида сулайиб ётган хотинига тикилиб турди-да, ниятига етган хўроздек қаддини керганча машинаси томон шитоб билан юриб кетди. Укаси унга эргашди...

Юраги қонга тўлган Ботир Зарнигорни касалхонага олиб борди. Афсуски, у аллақачон ўлиб бўлган экан. Чалқанчасига йиқилган заҳоти бўйин томири узилиб, жон таслим қилган экан. Ботир дўхтирларнинг гапига ишонмай, аёлнинг боши-ю, бўйин атрофларини кўздан кечирди. На бир томчи қон бор, на бирор белги...

Шундай қилиб ҳам одам ўладими?

Ботир маъсумгина бўлиб «ухлаб» ётган Зарнигорнинг юзларини силаркан, алам билан ўкириб юборди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, хотиним ўлди, дея аза очган Турсуналига ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги бола қоғозга ўралган алланарсани бериб кетди. Ҳадиксираб, минг хил хаёлга борган Турсунали охири қизиқиши устун келиб, қоғозни очди: оддийгина магнит тасмаси!

Нимадир кўнглига келган Турсунали шошилиб тасмани магнитофонга қўйди. Шяғ-шяғ этган овоздан кейин магнитофондан аввал эркак кишининг, сўнг аёл овози эшитила бошлади.

— «Сизни яхши кўриб қолдим, Зарнигор!»

— «Мени тинч қўйинг».

— «Сўнгги вақтларда фақат сизни ўйлаб ухлайман, сизни ўйлаб уйғонаман».

— «Мен эримга ҳиснат қилмайман!»

... ва ҳоказо, ҳоказолардан кейинги гап:

— «Менинг фикримча, муҳаббат — ҳижронда!»

Охирида эса Ботирнинг хаста, ҳам аламли овози эшитилди:

— «Ёлғиз қолганимда эшитиб туриш учун унинг овозини ёзиб олгандим...

НОМУС

Улар ўн икки йилдан буён ижарама-ижара кўчиб юришарди. Эрининг қўлида тайинли ҳунари йўқ, хотинининг зуғумидан қўрққанидан вокзалда юк туширувчи бўлиб ишларди. Мўмайроқ пул топган куни даромаднинг ярмини ичкиликка сарфлаб, уйига ғирт маст ҳолда борарди. Худо кўнглига соладими, хотини ўша куни эшик олдида қўлларини белига тираганча лаблари гезариб кутиб олади:

— Яна бўкиб ичиб олдингизми? Қачон болам-чақам дейсиз? Мени хонавайрон қиляпсиз-ку!

— Топаман-ичаман, — дейди Санжар гўлдираб йиқилиб тушмаслик учун эшик кесақисига суянаркан.

— Топмай ўл... — Аёлнинг пиқиллагани эшитилади. — Умиримизнинг охиригача бировларнинг уйида яшаб ўтамизми?

— Бор-е!.. — Санжар хотинини туртиб, ўзига йўл очди-да, алпонг-талпонг қилиб ичкарига кираркан, норозилик билан тўнғиллайди: — Шу топда ўйлаган нарсани қара...

— Шу топда ўйламай, қачон ўйлайман, ахир?.. — Нодира эрининг кетидан ётоқхонага кириб боради. — Сизам одамларга ўхшаб... — дея гап бошлаши билан Санжар уни итариб-итариб йўлакка чиқариб юборади, эшикни қарсиллатиб ёпаркан, қўпол сўзлар билан сўкинади:

— Шлюха!

Йўлакда турган Нодира ундан ҳам ошиб тушади:

— Ифлос! Сассиқ алкаш!.. Уйда қозонга солгулик ҳеч вақо йўғ-у, буни исқирт такадек кекириб юргани-чи!.. Илойим, еган-ичганинг ичингдан ириб-чириб тушсин! Болам бор демасанг, хотиним бор демасанг!..

Нодира жағи толгунча жаврайди. Оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Охирида аламини йиғидан олади, уйни бошига кўтариб дод-вой қилади.

Жилди эскиб, ҳилвираб қолган ёстиқ билан қулоқларини бекитиб ётган Санжар ҳаммасини эпитади. «Намунча, овозини кўтармаса, қўшнилари эпитади демайди-я, андишасиз!» дея ўзича орланади.

Можаро шу билан тугамайди. Эртаси куни катта куч-қувват тўпланган ҳолда давом этади:

— Сенга тегиб хор бўлдим, — дея чинқиради Нодира. — Бировларнинг уйида яшаб умрим ўтяди. Кун бўйи эшик тиқ этса юрак ҳовучлаб ўтираман. Уй эгаси келиб қолдими, деб.

— Сенламасдан гапир, нима, бешигимни тебратганмисан? — Боши ари уясидек гувиллаётган Санжар шундан бошқа тузукроқ баҳона тополмайди.

— Сизлашга арзимаёсан! Битта қизинг билан хотинингни эп-лаб боқолмайсан-ку, ўзингга ҳурмат талаб қилганингга ўлайми!

— Онангни!.. — Саяжар хотинининг юзига тарсаки тортиб юборади.

Нодира тап тортмайди. Ўн икки, йўғ-е... Шу беш-олти йилдан буён бунақа тарсакиларнинг таъмини тотиб кўравериб пишиб кетган. Қўққисдан тушган тарсаки ёки тепки уни баттар оловлантиради.

— Боқолмасинг, қўй, жавобимни бер. Манаман деганлар олади мени ҳали. Сенам эркакмисан!

Кейинги беш-олти йил ичида бундай жанжалларнинг боши-кети кўринмай қолди. Уйда ёғ тугаб қолса ҳам жанжал. Қизининг мактабидан пул сўрашса ҳам жанжал. Уй эгаси ижара пулини сўраб келган кун и нақ осмон узилиб, уларнинг бошига тушади. Ва ҳар қандай жанжалнинг охири: «Сенам эркакмисан?» деган даҳшатли таъна билан якунланади.

Санжарнинг ҳам одамларга ўхшаб тинчгина яшагиси келади. Уйим бўлса, қисиниб-қимтинмасдан бемалол кириб чиқсам, дейди. Кунда, кунора ижара пулини сўраб келувчи «ялмоғиз»дан азроилдан қўрққандай қўрқмасам дейди. Қўшни подьездда яшовчи уй бекасига кўринмаслик йўлини излайвериб, асаблари ниҳоятда толиққан Санжар кейинги вақтларда жуда баджаҳл бўлиб бораётганди. Хотинининг илон заҳридан ҳам ўткир таъналарини эшитишга тоқат қилолмас, муштини ишга солар, лекин барибир ўша илонни пўст ташлашга мажбур қиладиган сўзларни эшитар, чунки Нодира оғзи-бурни қонга бўялса ҳам, бошида мушт дўлайтириб турса-да, тап тортмасдан мағзавани унинг устига ағдаришдан чарчамасди: «Ҳаммасига Сен, Сен айбдорсан!» Бир вақтлар, бундан ўн-ўн икки йиллар муқаддам Санжар хотинига қўл кўтариш тугул сенлашга ҳам журъат қилолмасди. Қўнғироқ сочлари пешонасига тушган, қайрилма қош, шахло кўзларининг милкини қоплаган киприклари қуюқ ва қоп-қора, юзи сутга чайиб олингандек оппоқ Нодира учун у ҳар қандай қурбонликка тайёр эди. Елди-югурди, ишлади, топди, топганини хотинининг қўлига қўшқўллаб топширди, аммо... баракаси бўлмади. Қизчали

бўлишгач, харажатлари янада ортди. Санжар янада қаттиқроқ ишлади, лекин яхши яшаш учун ташлаган ҳар бир қадами олдга эмас, ортга қайтаверди. Нодира илк бора етишмовчиликдан гап очганида юзлари анордек қизарган ҳолда, қисиниб-қимтиниб, хижолатли овозда гапирганди:

— Қизингиз кечаси билан... яхши ухламади... Қорни... тўймади шекилли...

— Кўпроқ эмиз.

— Сутим кам... Кучли-кучли овқат ейишим керак экан, — Нодира бу гапни тўрт ойлик қизчасининг юзини юзига пана қилиб айтганди.

Санжар унинг нима демоқчи бўлганини тушунди. Аммо сир бой бергиси келмади, худди минг қўйли бойваччадай андак виқор билан:

— Томоқдан аямаслик керак. Нима егинг келяпти, айт, сен яхши сб-ичсанг, бола яхши ўсади.

Нодира кўнгли тусаганини эмас, дўхтирлар тайинлаган нарсаларни айтди. Санжар икки марта икки халтани тўлатиб егулик ташиди, учинчисига навбат келганда ўйланиб қолди. Чунки «тешик» ҳамён аллақачон соб бўлганди.

Бир оз ёлғон қўшиб ростини айтди хотинига:

— Озроқ сабр қиласан энди, уйда борини бир амаллаб тур, яқинда қўшимча яхшигина пул тушади.

Атай «пул тушадиган» муддатнинг кунини ҳам, ойини ҳам айтмади. Ҳали анча тажрибасиз Нодира ҳам «Қачон?» дея сўрамади. Бироқ кутди, зориқиб кутди ўша «пул тушадиган» кунни. Уйда борини «бир амаллаб» яшади. Лекин эри ваъда қилган катта пулдан ҳадесанда дарак бўлмади. Ана шундан кейин аввалига журъатсизлик билан бошланган мингир-мингирлар ҳақиқий ғишавага айланди. Санжарнинг уйга келишга юраги безилларди. Тўнғичлари Зебодан кейин бошқа фарзанд ҳам кўришмади. Хотинининг жаврашлари жонига тегиб кетганида ё юрагига ўқдек қадалаётган саволларга жавоб бергиси келмай қолганида у гап жиловини атай шу мавзуга буриб юборарди.

— Пулдан бошқа дардинг қолмабди ўзи. Ҳадеб чўнтагимни ковлаштиргунча бола туғсанг бўларди. Битта қиз билан ўтаврамизми?

Бу вақтга келиб хотинининг анча юзи қотган, ҳозиржавоб бўлиб қолганди.

— Бир ойда бир кило гўшт емаймиз-у бола қасқдан бўлсин! — деганди ўшанда кўзларидаги эри яхши кўрадиган мунгли ибони йўқотганини ўзи ҳам сезмай қолган Нодира.

Санжарнинг юраги зирқираб кетган, аммо чидаган, чидашга ўзида куч топа билган... Лекин кейинчалик ўша кучни топа олмай қолди. Иложсизлик жонидан ўтиб илк бор ичиб, маст бўлиб келганида хотини эшикни очмаган. Шовқин-сурон билан бир амаллаб уйга кириб олганидан кейин бутун қаҳр-ғазабини қўлига жамлаб Нодиранинг юзига чунонам тарсаки туширдики, бечора аёл кутмаган чоғи, «шилқ» этиб оёқлари остига йиқилди. Ўшанда бир ҳафтагача қўли оғриб юрган. Ярашиб олгунча ичини ит тирнаган. Бундай ваҳшийликни кутмаган Нодира бир ойгача ўзига келолмаган, тумтайиб, аразлаб, йиғлаб юриб иш қиларди, боласига қарарди. Санжар хотини билан ярашиб олиш учун нималар қилмаган. Бир сўм топса, «ўн сўм ишладим», деб хотинининг қўлига тутган. Аммо Нодира пулга қайрилиб ҳам қарамаган... Бировдан қарзга олинган ўша пул майда-чуйда нарсаларга ишлатилиб кетди.

Бугунга келиб, оиладаги муҳит шу қадар ўзгарганки, Санжар хотинининг юзига тарсаки туширмоқ тугул, оёқлари остига олиб тепкиласа ҳам суяги зирқирамайди. Нодира ҳам бурунгидек аразлаб юрмайди. Калтак еявериб, бўлка нондай шишиб кетса-да, орадан бир-икки соат ўтиб Санжар чўнтагини қаппайтириб келса, ҳеч нарса бўлмагандек ялтоқланиб кутиб олади.

Мана шуниси Санжарга қаттиқ тегеди. Негадир у хотинининг аввалгидек аразлашларини, хафа бўлиб гапирмай юришларини қўмсайди. Юзига чақалоқнинг юзини пана қилиб сўзланган келинчак ҳақида ўйлашга-да ботина олмайди.

Муносабатларидаги самимийлик йўқолиб, аллақандай шилимшиқ, ёқимсиз бир нарса илашгандек туюлади.

Бир кун Санжар «тушум»нинг мазаси бўлмаганидан тушкун кайфиятда уйга қайтаркан, йўл четидаги дўкончага кириб юз грамм вино ичиб, дадилланиб олиш учун чўнтагини кавлаштирди. Камбағалнинг чўнтаги катта бўлади, аммо ичида ҳеч вақо бўлмайди деган гап тўғри. Умид дунёсида тимирскаланаётган бармоқларига тўрт-беш танга-чақа илинганида азбаройи жаҳли чиққанидан овоз чиқариб қаттиқ сўкиниб юбориб пештахта ортида мўлтираб турган сотувчини ҳам ҳайрон қолдирди. Буниси камлик қилгандек ҳаммасига сотувчи айбдордай унга нафрат билан қараб, ерга «чирт» этказиб тупурди-да, чиқди-кетди.

Кўнгиروقни босганидан кейин ҳам уч-тўрт дақиқа ўтиб эшик-ни очган Нодиранинг икки юзига икки пайса қизил югурган, кўзлари ҳар кунгидек ғазабдор эмас, аллақандай мунгли жозиба билан сузилиб боқарди. Бундай кўнгилли ҳолга дуч келаман деб ўйламаган Санжар довдираб қолди. Бир зумда, остона ҳатлаб ичкарига киргунча, нелар ҳаёлидан ўтмади. Уятданми, хижолатданми, мунисгина бўлиб жилмайиб турган хотинига зимдан қараб қўяркан, сархуш бўлгандек боши айланиб кетди. Анчадан буён қўлга олинмаган «қал» телпакни нозик қўллар деворга қоқилган илгаклардан бирига илиб қўйди. Санжар туш кўряпман деб ўйлади. Агар шу чиндан туш бўлса ҳеч қачон уйғонмасам, деб ният қилди. Яна ўша нозик қўллар эғнидаги кир, яғир фуфайкани ечиб олиб, илгак томон интилди. Санжар лол эди. Анчадан буён уни эсидан чиқариб қўйган тақдир бугун уни бунчалар сийламаса!

«Пулсиз ҳам бахтиёр яшаса бўлар экан-ку!» деб юборгиси келди унинг. Шундай демоқчи бўлиб, шундай демоққа лаб жуфтлаб хотини томон шаҳд билан ўгирилган он ошхона томондан шанғиллаган овоз эшитилди:

— Ким у, Нодиричка? Нимага нафасинг чиқмай қолди?

Уй бекаси!

Устидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборилгандай Санжарнинг қизиб турган вужуди музлади-қолди.

— Ижара пулини сўраб келган экан, роса тўполон қилди, кейин... алдаб-сулдаб... зўрға овозини ўчирдим... вино қуйиб бердим... — Нодира пичирлаганча шоша-пиша изоҳ берди.

— Сенам ичдингми?..

— Ҳа, озгина... шу ялмоғизни овози ўчсин деб...

Санжар яшин ургандек бор гавдаси билан гандираклаб кетди.

— Нодиричка!.. — Беканинг зорлангани эшитилди.

— Ҳа, ҳозир... Сизам ўша ерда овқатлана қолинг. Юринг, Тамара опа билан би-ир ўтирамыз, — деди Нодира.

Санжар истар-истамай хотинига эргашди.

Кайфи тароқ бўлса-да, уни кўриши билан ранги ўчган Тамара опа бир қўзғалиб қўяркан, ниҳоят қўлга тушдинг-ку дегандек қувлик билан қаради.

Тўрт ойдан буён ундан қочиб юрганидан эмас, ижара пулини сўраб қолса нима қиламан, деган ваҳимадан юраги пўкиллаб турган Санжар беканинг қарашларидаги «маъно»ни аллақачон

тушунган бўлса-да, қўрққан олдин мушт кўтарар, деганларидай, ҳурпайиб олди.

Дастурхон ҳаминқадар, ўртада «ғўддайиб» турган шишагина унга кўрк бериб турарди.

— Қўрқма, бугун пул сўрамайман, — деди Тамара опа пиёлаларга вино қуяркан. — Бугун кайфиятим жойида...

«Бугун бўлмаса, эртага сўрайсан,» — дея ўйлади Санжар алам билан. Аммо билинар-билинимас титраётган лабларидан бутунлай бошқа сўзлар учди:

— Ҳа, энди сизга ишониб юрибмиз-да, Тамара опа. Сиз қўллаб турмаганингизда, эҳ-ҳе...

Битта-битта олишгач, кўнглидаги ғашлик тарқаб, ўзини хотиржам сеза бошлаган Санжар мақтовга зўр берди:

— Сиз зўрсиз, опа! Зўрсиз! «Зўр»лигингиз нимада биласизми, чунки сиз одамни тушунасиз.

Пиёлалар даврани яна бир айланиб чиққач Санжар тагин «опаси» шаънига ҳамду сано ўқий бошлади:

— Аёл киши бўлсангиз ҳам бир хил эркаклардан анча юқори турасиз. Чунки мардсиз, мард хотинсиз!..

— Мақта, мақтайвер, лекин шу ойнинг охирига уй пулини тўлаб қўйишни эсингдан чиқарма, — деди юмилиб бораётган кўзларини базўр очган Тамара опа.

Санжар четга қараб сўкিনিб қўйди.

Шишанинг таги кўриниб қолганини сезиб, ўзини четга тортган Нодира бекага мулозамат қилди.

— Яна озгина овқат солиб берай, косангизни беринг...

Тамара опа биққи қўллариини столга тираб ўрнидан тураркан бош чайқади.

— Раҳмат, тўйдим. Мазали овқат бўпти, гўшти бўлмасаям.

Нодира «эти» этиб эрига қаради. Санжар унинг нигоҳини ҳис этди, аммо овқатдан бош кўтармади. Асабийлик билан коса четига қошиқни бир-икки уриб қўйди. Қошиқ тутган қўллари титрарди унинг...

Орадан бир ҳафта ўтди.

Бир куни кечаси соат ўн бирлар атрофида эшик қўнғироғи асабийлик билан тўхтовсиз жириглади. Сарпойчан югуриб чиққан Санжар эшик олдида ҳамон бармоқларини қўнғироқ тугмачасига босиб турган Тамара опани кўриб кўрқиб кетди.

— Пулни қачон тўлайсиз, бойвачча?! — Тамара опанинг кўзларида ғазаб учқуни ёлқинланарди.

— Тўлайман, тўлайман дедим-ку сизга... — дейишдан нарига ўтолмади Санжар.

— Топ, ҳозир, қасрдан бўлсаям! Олти ой бўлди-я тўламаганингга! Олти ой!

— Свет пулини тўладим. Энди...

Тамара опа бобиллаб уни гапиртиргани қўймади.

— Чиқ, ҳозироқ чиқ уйимдан! Сенларга ўхшаш боқиманда керак эмас. Кимни лох қилмоқчисан? Чиқ, деяпман. Чиқ. Бўлмаса ҳозир мелиса чақираман. Босқинчилик қилиб уйимга кириб олишди дейман. Бева, эрсиз бир бечора хотинни алдаб-сулдаб... Кўрсатиб қўяман ҳали!..

— Яна бир ҳафта сабр қилинг, илтимос...

— Ҳо, аҳмоғинг йўқ, бир ҳафта ичида кўч-кўронингни ортиб қочиб қолсанг-чи. Ҳозир, ҳозироқ тўлайсан. Етар, шунча сабр қилганим.

— Пулим йўқ ҳозир, чинданам... — Санжар дир-дир титраётган қўллари билан пижамасини пайпаслай бошлади.

— Йўлни бўшат!.. — Аёл зўрлик билан ичкарига кириб, илгакда турган кийимларнинг чўнтақларини тинтиб кўра бошлади.

Санжар ҳайкал бўлиб қолди.

Ётоқхона эшиги ёнида ер ёрилса-ю ерга кириб кетсам деб уятдан адоёйи-тамом бўлган Нодира турарди. Кийимларни авра-астаригача ағдариб кўриб, сариқ чақа ҳам топа олмаган Тамара опа чексиз нафрат билан Санжарга тикилди.

— Топганингни ичиб, сасиб юравер, ярамас! — дея бақирди у томоғи йиртилгудек бўлиб. Ҳаммасини ичибсан-да, номард! Боя кўчада гандираклаб келаётганингдан билувдим ўзи. Ифлос! Агар эрталабгача пулни топиб қўймасанг...

Беканинг гапи чала қолди. Нодира уйқудан уйғонгандек бир сесканди-ю, Тамара опанинг қаршисида пайдо бўлди.

— Тамара опа, юринг, ошхонага юринг, сиз яхши кўрадиган карамли перашка қилганман. Илтимос, юринг, энди. Пулни берамиз, албатта берамиз. Қочиб кетмаймиз. Мен айтдимми, берамиз. Мени биласиз-ку. Юринг, юра қолинг, мени ҳурматим йўқми? — Нодира уни билагидан тутиб, ҳадеб ошхона томон бошламоқчи бўлар, элликларга кирган, хўппа семиз бека эса сира ўрнидан жилай демас, аксинча, силтаб билагини тортиб олмоқчи бўлар, аммо Нодиранинг «чангак» бармоқлари билагини қўйиб юбормасди.

Ниҳоят, бека таслим бўлди.

Нодиранинг сўзини ерда қолдиргиси келмаганлигини бир неча бор такрорлаганидан сўнггина истар-истамай ошхона томон йўналаркан, Санжарга еб юборгудек қарап қилди. Нодира эски, гир-гир қилавериб қулоқни қоматга келтирадиган музлатгичда борини, ҳатто тўрт дона арзон конфетни ҳам олиб столга қўйди. «Тамара опа яхши кўрадиган карамли перашка»сини мақтаб-мақтаб меҳмоннинг олдида қўяркан:

— Тамара опа, қиттай-қиттай оламизми? — деб сўради. Қўлларини кўксида чалиштирганча ўшшайиб ўтирган Тамара опа аввалига миқ этмади, аммо зум ўтмасдан зарда билан елкасини учириб қўйди.

Нодира отилиб балконга чиқди ва аллақасрларни титкилаб, тарақ-туруқ қилиб, сўнг бир шиша винони қўлтиғига қисганча кулимсираб қайтиб кирди.

Орадан чамаси, ўн дақиқа ўтгач, Нодиранинг қувноқ овози эшитилди.

— Дадаси, келинг сиз ҳам!..

Бир зумдан кейин Тамара опанинг аввал кулгани кейин зардали овози эшитилди.

— Келмайсанми энди, ноз қилавермай!.. Жиз-биз қилиб юбормайсанми келиб?!

Шайтоний сув ичларига кириб, таранг тортилган асаблар бўшагач яна апоқ-чапоқ бўлиб қолишди.

Ҳангома қизиди.

Санжар кечки пайт ҳам бўкиб ичган эмасми, бош оғриғига чидай олмасдан пиёгани тўлдириб қуйиб, ютоқиб-ютоқиб ичди. Тамара опа ҳам ундан қолишмасди. Нодира «тишининг ковагида» асраб юрган шиша бўшагач, Санжар уни «круглосуточно» ишлайдиган дўконга юборди. Шаштидан тушиб, анча мулойим бўлиб қолган Тамара опа қўйлагининг ёқасига қўлини тиқиб, «ичкари»дан бир тутам пул чиқариб, Нодира томон улоқтирди:

— Ичгандан кейин тўйиб ичиш керак!

Санжар уни қувватлагандек қийқириб кулди.

Нодира кечаси ёлғиз кўчага чиқишга қўрқиб қизини уйғотдида, уйқутираган қизини етаклаганча чиқиб кетди.

Иштаҳалари очилиб кетган эди.

Нодира уч шиша вино билан кириб келгунча, Санжар картошка қовурди.

Яна ичишди.

Бу сафар Нодира ҳам уларга қўшилди.

Улар нима ҳақда суҳбатлашмасин, барибир гап пул устига келиб тўхталаверарди.

Санжар «мастлик-ростлик» ҳолига тушиб қолганди.

— Умрим қора меҳнатда ўтяпти. Дам олиш нималигини билмайман, — дея зорланарди у. — Итдай ишласам ҳам ҳеч биримикки бўлмади. Одамлар яшаяпти-ку, уйи бор, мошинаси бор. Менда эса мана!.. — У бош бармоғини иккала бармоғи ўртасидан чиқариб кўрсатди.

— Хотининг ишласин, — дея гўлдиради Тамара опа.

Хона ичи исиб кетган. Санжар ҳам, Тамара опа ҳам мумдай зриб ўтиришарди.

— Э, ўқимаган, саккизинчини зўрға битирган, гўрига ишлайдими?

— Ҳа, аҳволинг чатоқ экан, — деб қўйди Тамара опа. Мулозаматни кутмасдан пиёласига қултиллашиб вино қуйиб олди-да, бир кутаришда сипқорди. Пиёлани тўқ этказиб столга қўяркан: — Шуюм ҳаётми? — дея бақариб юборди.

Санжар бирдан ҳушёр тортиб, бекага хавфсираб қаради. Ичкилик таъсирида хира тортган онгининг аллақайси пучмоқларида нимадир «йилт» этди, нимадир уйғонди. Бу кўрқув туйғуси эди. «Яна бошламасайди?..» деган ўйнинг инъикоси эди. Камбағал мастлигида ҳам «иштони йиртиқлиги»ни эсидан чиқара олмайди.

— Мен сенга эмас, хотинингга ичим ачийди, — дея давом этди Тамара опа ҳийла жимликдан сўнг. — Сенга нима, қорнинг тўйган кунни қарқарасан! Бу ёқда хотининг бечора... қара унга, қанчалар эзилиб кетган. Ўзи санамрастадайгина, ҳали ўттизга ҳам кирмагандир. Лекин хор бўлди. Увол, увол-а, шундай хотин...

Яримлаб қолган шипага тикилган Санжар миқ эта олмади.

— Сен йўғингда ҳам, борингда ҳам уйингга кираман, тузингни тотаман. Лекин бирор марта гўштли овқат еганимни эслай олмайман. Бу қанақаси?

— Жа, унчаликмас... — Санжар нафаси сиқилаётганини сезиб кўйлагини ёқасини бўшатди.

— Сенинг ўрнингга хотининг пул топиш учун кўчага чиққанида борми?... — Тамара опанинг кўзларида кибрли учқун сачради. — Аллақачон Санжар бойваччага айланардинг. Жилла қурса тўйиб гўштли овқат ердиларинг.

— Намунча гўштли овқатга ёпишиб қолдингиз? — Кайфи тарқаганини ҳам, тарқамаганини ҳам билмай, каловланиб қолган Санжар бекага синовчан тикилди.

— Хотинингга туғмайсан дер эмишсан?.. Бир ойда бир гўшт емагандан кейин... — Тамара опа ўқни нишонга урган эди.

Санжарнинг юзи ўзгарди.

— Гўшт сгилари кепти-да, — деди у истеҳзо билан хотинига нигоҳ ташларкан.

Нодира ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Тамара опани уйга олиб кирганига пушаймон бўла бошлади.

Санжар ўзига қуйиб ичди-да, сўнг Тамара опанинг пиёласига қуйди. «Олинг», деб қўйди хушламайгина.

Тамара опа пиёлани бир сипқоришда бўшатиб, «тўр» этказиб қўяркан, Санжарга иддао билан тикилди.

— Бировнинг пулига ичиш яхши-а?

— Менам пул бердим-ку, — деди у сочлари тикрайиб.

— Сен-чи, яхшиси, — Тамара опа унинг сўзларига парво қилмади. — Хотинингни ўз ҳолига қўй. Унга хўжайинлик қилма. Ана шунда, унинг пул топишини кўрасан.

— Тушунмадим... — деди Санжар тишлари орасидан чиқариб. Унинг юзи шу қадар ўзгариб кетгандики...

— Пул топади-да, нима, шуниям тушунмайсанми? — деди бека жеркиброқ. — Аёл киши эркаклардан кўп пул топади, агар билсанг. Бева бошим билан иккита уйни битимни сотиб олармидим!

— Ҳали сен... Ҳали сен... — Санжарнинг икки кўзи бўшай деб қолган шипага қадалди.

— Рост-да, нимасини яшираман? Сенам тан ол, боқолмадим, дегин-да, хотинингни ихтиёрига қўй. Ана шунда кўрасан!.. Ўзим топиб бераман. Зўридан! — Тамара опа Нодирага юзланди. Ширакайф кўзларини юмиб очди, очиб юмди, ниҳоят, кўз олдини қоплаган туман орасидан Нодиранинг сиймоси сузиб чиқиб, аниқ-таниқ кўрингач, галини давом эттирди: — Оғзингга сиққанини айтасан, тамом, «ест» қилади. Сен фақат яхши, яхши ич кийимлар, нафис ҳидли духилар олишинг керак. Ўткир ҳидлиси бўлмайди, эркакларга ёқмайди...

— Ифлос! Қанжиқ! — Санжар бор кучи билан столга муштлади. — Йўқол, кўзимга кўринма!

Тамара опа қилт этмади. Кайф таъсирида сузилган кўзларнинг беписанд боқишини кўрганмисиз? Бека Санжарга худди шу йўсинда қаради. Аммо ўрнидан туришни хаёлига ҳам келтирмади.

— Намунча бўкирасан? Бақироқ туя!
— Йўқол, дедим!
— Ўзинг йўқол! Уй меники! «Бў» дейсанми? Яхшилиқ ёқмаган. Тўғри йўлни кўрсатсам... ана, хотининг миқ этмапти-ку. Униям яхши яшагиси келади ахир. Кўзларига қара, уни, кўзларига!.. Ҳар қандай эркакни адо қилади...

Кўзларига қон қуйилиб, бирдан қутуриб кетган Санжар аввал бўшаган шишани, кейин дуч келган нарсани олиб беканинг юз-кўзи аралаш отди. Қўлига илинган сўнгги буюм ҳалигина ўзи ўтирган табуретка бўлди.

Табуретка ёнгоқ дарахтидан ясалган бўлиб, зилдай оғир эди. Қолаверса, ошхонадаги стол-табуреткалар Тамара опанинг ўзиники эди!

— Вой, ўлдим!..

Орадан аллақанча вақт ўтган, бошини чангаллаб ўтирган Санжарни Нодиранинг жон ҳолатда чинқириб юборган овози ўзига келтирди.

— Нима қилиб қўйдингиз?.. — Нодира эрига яқин келиб, уни силталаркан, ҳадеб: — Нима қилиб қўйдингиз? — дея изиллаб йиғларди.

Санжар ҳиссизлик билан атрофига аланглади.

Бир мунча фурсат олдин эшик ёнидаги курсида ўтирган Тамара опа филдек бўлиб чўзилиб ётар, остона қиррасига теккан чеккасидан тизиллаб қон отиларди.

Санжар нима қилиб қўйганини англади. Англади-ю, вужуди даҳшатдан эмас, аламли жазавадан қалтираб кетди: «Баттар бўлсин!» Кейин кўйлақларининг этакларигача қалтираётган Нодирага қараб ўшқирди:

— Сен нима қилиб турибсан? Йўқол!

Нодира чинқирганча ётоқхона томон отилди.

Ёлғиз қолган Санжар бир муддат беканинг филдек жуссасига тикилиб турди. Қон отилиши тўхтаган, Тамара опа мук тушиб ухлаб ётганга ўхшарди.

Чор-атрофга қон сачраганини айтмаса!..

Унинг ҳуши ўзида, кайфи ҳам тарқаб кетган, қандай воқеа юз берганини-да идрок этиб турарди. Аммо бир қадам ташлашга ҳам мадори йўқ эди. «Оёқларим қалтираяпти...» деб ўйлади у беихтиёр. Олазарак нигоҳи идиш-товоқ қўйиладиган қути устида турган шишага тушди. Нодира уч шиша опкесган экан-да, дея

Ўйлади у ўзининг хотиржам эканлигини ўзича исботлаш учун. Сўнг муз устида юраётгандек жуда эҳтиёткорлик билан қути томон қадам ташлади. Тиши билан шиша тиқинини очди ва... ва саҳрода сувсиз қолган сайёҳдек ютоқиб-ютоқиб винони ичди. Бирорта идишга қуйишга-да, сабри чидамади, шипаси билан кўтарди. Кейин жигилдонини қиздириб ўтган ичимлик томир-томирига ёйилишини кутиб, кўзларини чирт юмди. Ана шундан кейин атрофига журъат ва қатъият билан кўз югуртирди. Нигоҳлари ҳали мук тушиб ётган гавдага етмай туриб... «Балки ўлмагандир...» деган ўй ўтди хаёлидан. Шу умид уни илдам ҳаракат қилишга ундади. Тамара опанинг тепасига келиб энгашаркан, боши айланиб кўзи тинганидан гандираклаб кетди.

Ичкилик таъсири миясига урган, ҳаракатлари беўхшов, қўпол, аммо қатъиятли эди. Беканинг қулоғидан тутиб ёнламаси ётган бошини тўғрилаб қўяркан, аёлнинг косасидан отилиб чиққудай олайиб қолган кўзларига кўзи тушиб қаттиқ оссқанди. Кучли зарб билан йиқилганидан жағи тушиб қолганими, ияги осилиб, оғзи очиқ турарди унинг. Дафъатан хаёлига келган ўйдан кўрқиб кетди. Назарида бека тирик, сапчиб ўрнидан туради-ю, яна ҳақорату лаънат тўла қалпоқни унинг бошига кийгизади. У аёлнинг биқинига оёғининг учи билан ниқтаб туртди. Жасад бир қоп гўштдек бир чайқалди, аммо Санжар ўйлаганидай, сапчиб ўрнидан турмади. Шундан кейин Санжар уни судраб хона ўртасига олиб келди, ҳамон бақрайиб турган кўзларни ёпмоқчи бўлиб, қовоқлари устига бир-икки кафтини босди. Бироқ кўзлар ёпилмади. Худди тириклигидагидек бепишанд гикилиб тургандай туюлди. «Қолинг шу экан-ку, — дея заҳархандали илжайди Санжар. — Эндиям ҳақорат қилиб кўр-чи. Мана шу кўзларингми, менга кўчадаям, уйдаям тинчлик бермайдиган? Ҳозир... Ҳозир...»

* * *

Эртаси кун Санжарнинг ўзи милиция пунктига борди. Дастлабки терговдаёқ у барча қилмишларини айтиб берди. Терговчининг: «Адвокат оласизми?» деган саволига рад жавобини берди.

Икки ҳафтадан кейин суд ҳукми эълон қилинди: Санжарга ўн саккиз йиллик қамоқ жазоси берилди.

ЎЛИМГА ЕТАКЛОВЧИ «КАМПИРЛАР»

Носир амаки янги йил арафасида кенжа ўғилни ҳам уйлантириб қарзидан қутулди. Тўй ҳар доимгидек дангиллама бўлди. Онаси йўқлиги билинмасин деб, Носир амаки кенжатоғининг тўйига йиққан-терганининг ҳаммасини тўкди. Сарпо-суруққа ҳам аямасдан пул сарфлади. Келин тараф ҳам, куёв тараф ҳам хурсанд. Энди оёқни узатиб, бемалол дам олса бўлади. Тўй харажатидан ортиб қолган «танга-чақалар» қолган умрига бемалол етиб ортади. Фақат шу... шундай кунларда хотинининг ёнида бўлмагани сал кўнглини эзди-да. Қўғирчоқдек келинининг эгилиб салом бериб турганини кўрганида суюнганидан юраги ёрилармиди?..

Хаёлга толиб ўтирган Носир амакини эшикнинг гийқиллаб очилиши чўчитиб юборди.

— Ассалому алайкум... дада... — Келин қўлидаги патнисни хонтахта устига қўйиб, чойни қайтара бошлади.

— Зокир турдими?

— Ҳа, ҳозир келадилар.

Келин таъзим билан чойни узатди-да, «ҳозир...» деганча чиқиб кетди. Бир оз ўтгач, Зокир кирди хонага. Ота-бола ўтириб нонушта қилишди. Ўғли ишга кетгач, Носир амаки ҳам ҳовлига чиқди. Ҳали ёш бўлса-да, рўзғор юмушларини балодек эплаётган келинини зимдан кузатаркан, ич-ичидан суюнди...

Орадан уч ой ўтди.

Бир куни эрталаб Носир амаки нонушта олиб кирган келинининг қовоқлари қизариб кетганини кўриб, юраги «шув» этди. «Нима бало, уришиб қолишмадимикин? — Хаёлига келган ўй амакини хавотирга солди. — Эндигина уч ой бўлди-я».

— Зокирни чақир, тез олдимга келсин, — деди амаки Фарида-нинг қўлидан пиёлани оларкан.

— Хўп... — Келиннинг овози эшитилар-эшитилмас чиқди. «Ҳа», десангиз йиғлаб юборгудек.

Амаки бир пиёла чойни ичгунча Зокир ҳам келди.

— Ассалому алайкум, дада.

Носир амаки билинар-билинмас бош ирғаб қўйди. Пиёлада қолган бир ҳўшлам чойга тикилганча индамай ўтираверди.

— Ҳа, дада, тинчликми?

Носир амаки пиёлани дастурхон четига қўяркан, ўғлига хўмрайиб қараб қўйди.

— Келиџини нега хафа қилдинг?

Зокир туйқусдан берилган саволга нима деб жавоб беришни билмай бир оз доддиради.

— Нима, отанг олиб берган қиз ёқмаяптими? — Яна забтига олди Носир амаки.

— ...

— Қандай одамларнинг фарзанди эканлигини биласан-а? Шундай одамнинг фарзанди эшигингда чўридай хизматингни қилиб юргани...

— Э, дада, аввал гапни эшитинг, — ерга қараб ўтирган Зокир бирдан «портлади». — Уч-тўрт кундан буён ярим кечаси мени кимдир чақиряпти, деб ҳовлига чиқиб кетади. Хавотир олиб келинингиз билан бирга чиқаман. Ҳовлида одам тугул, ит ҳам йўқ бўлади. Бугун кечаси яна ҳовлига чиқмоқчи бўлган эди. Уришиб бердим. Ўзиям эрталабгача йиғлаб чиқди.

— Ҳм... Шунақа дегин... — Носир амакининг авзойи ўзгариб, ўйланиб қолди. Бир оздан кейин яна такрорлади: — Шунақа дегин?..

Зокир индамасдан бош ирғади.

— Бўпти, сен боравер, — дея рухсат берди ота ўғлига. — Айтмоқчи, йўл-йўлакай қайнонани айтиб юбор. Дадам бирровга келиб кетсин, деяпти дегин. Ваҳима қилмасдан, ҳовлиқтирмасдан айтгин.

... Ярим соат ўтар-ўтмас Фариданинг онаси кириб келди. Носир амаки ётиғи билан унга воқеани тушунтирди.

— Бу эскичадан бўлса керак. Эркак бошим билан мен бунақа нарсаларга тушунмайман. Фаридани опкетиб, ўзингиз ирим-сиримларини қилсангиз девдим, — деди у охирида.

— Фариданинг ўзи нима дейди? Бунақа касали йўқ эди-ку, — дея опа хавотирлана бошлади. — Ўзидан сўраб кўрай-чи.

— Майли, майли, — деди Носир амаки юмшоқлик билан. — Ана қизингиз...

Чиндан ҳам бу вақтда даҳлиз эшиги ёнида Фариди турарди. Она-бола айвонга чиқиб, нималарнидир гаплашишди. Бир оздан кейин қуда хола деразадан бош суқиб хайрлашди.

— Мен келинингизни опкетяпман. Худо хоҳласа, эртага эрглаб отдай бўлиб кириб келади уйингизга.

— Айтганингиз келсин... — Носир амаки фотиҳа қилди.

Чиндан ҳам эртасига эрглаб «отдай» бўлиб келган Фариди тўғрисида Зокир юқоридагига ўхшаш гапларни гапирмай қўйди.

Орадан бир йил ўтиб келин оғироёқ бўлди. Ой-куни яқин кунлар...

Бекорчиликдан зериккан Носир амаки қўрани тозалаётган эди. Қўранинг ёнида пичан ғарами, ундан кейин оғилхона бор эди. Оғилхонанинг рўпарасида, яъни ҳовлининг чап тарафида ошхона бўлиб, унинг ёнида чоғроққина қўлбола тандирхона жойлашганди. Ўша куни Фарида нон ёпмоқчи шекилли, тандирга олов ёқаётганди. Сўнгги кунларда қорни анча дўппайиб қолган келин ғозга ўхшаб лапанглаб юарди. Шу ҳолига ҳовлидаги юмшларнинг ҳаммасини ўзи бажарарди. Тушганига икки йил бўляптики, овсинларини ёрдамга чақирганини амаки эслай олмайди.

Носир амаки қўрани тозалаб бўлиб, гўнгни ғалтакка аравага ортаётганда Фариданинг оғилхона томонга ўтаётганини кўриб қолди. «Хўкиз тепиб юбормасайди. Оғилхонада нима бор экан унга?» Носир амакининг ўйи охирига етгунча Фарида шошиб яна тандир ёнига келиб, ишига андармон бўлди.

Носир амаки гўнгни ортиб бўлди ҳамки, Фарида яна оғилхона томонга шитоб билан ўтиб кетди. Носир амакининг негадир жаҳли чиқди. «Оғилхонага намунча гизиллайди?» Носир амаки куракни қўйиб, оғилхона томон юришга чоғланганда бирдан Фаридани у ердан чиқиб, тандир ёнига келди. Ён-верига қарамасдан саватдаги нонни олиб, ралида билан тандирга тез-тез ёпа бошлади. Носир амаки келинининг ҳаракатларини кузатаркан, ҳеч нарсага ақли етмай, ҳайрон бўларди. «Кампирнинг йўқлиги чатоқ бўлдида, — дея ўйланди у маҳзунлик билан. — Нима безовта қиялпти деб мен сўрай олмасам. Катта келинни чақиртирсаммикин? Балки бу бечорани дард тутаетгандир?...» Хаёлига келган ўйдан амаки шошиб қолди. Назарида, чақалоқ ҳозир туғилиб қолади-ю, у нима қилишини билмай довдираб қоладигандек туюлди. Йўл устида турган аравани четга суриб қўяркан ногоҳ Фариданинг яна оғилхона томонга ўтаётганига кўзи тушди: «Оббо!...»

Носир амаки энгил-бошини чала-чулпа қоқа-қоқа, шу томонга юрди. Уятниям йиғиштириб қўйиб, келинидан ҳол сўраш ниятида оғилхонага мўралади. Мўралади-ю... турган ерида қотиб қолди. Бино шифтида арқон-сиртмоқ осилиб турар, келини, унинг меҳнаткаш келини шу сиртмоққа тикилиб, ундан кўз узмай турарди. Оёқ остида иккита тоғора устма-уст тўнкарилиб қўйилганди. Носир амакининг мияси тормозлангандек қотиб қолди. Шу пайт қилт этмай турган келиндан садо чиқди:

— Вой, тандирда ноним бор эди-ку!

Фарида ортига бурилган асно Носир амаки ўзини четга олди. Амаки оғчл ёнига ўтиб олгандан кейин Фарида у ердан чиқди. Ва шошиб тандир ёнига ўтиб кетди. Хаёли қочганлиги, хушси ўзида эмаслиги шунчалик эдики, у деворга қапишиб турган қайнотасини пайқамади. Тандир олдида боргандан кейин ҳам ортига ўтирилиб қарамади. Носир амаки ниманидир фаҳмлагандек бўлди. У сассиз юриб ортига қайтди. Қўрадаги ўтган йилги кўзилардан чоғроғини даст кўтариб олди-ю, келинининг шошиб-пишиб нонга сув ураётганидан фойдаланиб, лип этиб оғилхонага ўзини урди...

Осиғлиқ турган сиртмоққа кўзини осиб қўйди-да, ичида аллақандай дуони ўқиганча шитоб билан оғилхонадан чиқди.

Орадан ярим соатдан зиёдроқ вақт ўтди. Айвон устунига суянганча, уйга киргиси келмай, келинининг қадам олишини кузатиб ўтирган Носир амакининг олдида бир маҳал келини ҳовлиқиб келди.

— Дада, анави ола-була қўйимиз бор эди-ку... ўшани иккита кампир оғилхонага осиб қўйибди. Ахир... ахир...

— Йўғ-е... — Носир амаки ҳайрон бўлгандек ирғиб ўрнидан турди. Оғилхона томонга юрди. Фарида лапанлаганча қайнотасининг ортидан эргашди.

— Ҳа, майли, бош-кўзларингдан садақа, — деди Носир амаки келинига синчковлик билан тикиларкан.

Фарида ўнғайсизлангандек туюлганди бошида Носир амакига, лекин синчиклаб қараб шуни англадики, келинининг нигоҳларида норозилик аломатлари туҳур этганди.

— Кампир дедингми? Қанақа кампир?.. — Носир амаки кўнглига ғулғула солиб қўйган сирли ҳодисанинг тағига етмоқчи эди.

— Кампир?.. — Фарида чўчиб уйқудан уйғонгандек бирдан хушёр тортди. Ҳатто кўзлари катта-катта бўлиб кетгандек эди. Ҳалигина «...ола-була қўйимизни иккита кампир осиб қўйди», деганча меровсиб турган келин дабдурустдан айтган сўздан тона бошлади. — Кампир?.. Кампир демадим. Мен... айтмоқчи эдимки... ҳаҳ, нимайди... Қўрқиб кетганимдан шундай девордим шекилли...

Фарида саросималангандек, нимадандир алағда бўлгандек, шошиб уйига кириб кетди. Шу кўйи у кечгача уйдан чиқмади.

Носир амакининг тоза бўлари бўлди. Бировга дардини айтолмайди. Ёш келинчакнинг «касалманд» экан деган ном олишини истамайди. Ваҳимага тушган юраги типирчилаб, кўксига сиғмай ураётган бўлса-да, тишини тишига қўйиб чидашга, ўзини босишга ҳаракат қиларди.

Тушлик маҳали яқинлашган бўлса-да, келини уйдан чиқмади. Носир амаки атай чойнак-пиёлаларни жаранг-журунг қилиб ўзига чой дамлади ҳамки, Фаридадан дарак бўлмади. Охири сабр косаси тўлган амаки очиқ турган дераза пардасини ҳиёл суриб, келинининг хонасига мўралади. Кун иссиқ бўлишига қарамай, Фарида катта ва қалин кўрпага ўранганча пишиллаб ухлаб ётарди. Унинг бир неча кундан буён аллақандай саросимали изтироб билан гезарган юзи тиниқлашгандек сокин эди. Кўнгли хотиржам тортган амаки секин ортига қайтди.

Кечқурун ўғли билан холи қолганида кундузи содир бўлган воқеани гапириб берди у. Зокирнинг юзи ўзгариб кетган, нигоҳлари босаранжом бўлиб, мадад кутгандек отасига термилиб турарди.

— Ўтган йили ҳам шунақа бўлиб қолганди, эсингиздами? Шунақа касали бор шекилли, вос-восми?..

— Вос-восмас, ос-ос деган касаллик бу, — деди амаки овозини бир парда пасайтириб. — Ўзим билганимча, бугун иримини қилдим. Худо хоҳласа, энди яхши бўлиб кетар. Ўзи гап очмаса, бу ҳақда сен индама. Эсига солма. Лекин кечаси ҳовлига ёлғиз чиқмасин. Кўз-қулоқ бўлиб тур. Эртага Тозагул янгангни чақирамиз. Кўзи ёригунча шу ерда бўлиб туради у.

— Кун бўйи ухлаган бўлса, иссиқ овқатдан қопсиз-да, — деди Зокир отасига раҳми келиб.

— Мен тамадди қилиб ўтирибман. Кечки овқатни ўзи қилди келин.

— Бўпти...

Зокир ҳардамхаёллиқ билан ўрнидан турди. У хонага кириб келганида Фарида пиқиллаб йиғлаб ўтирарди. Капалаги учган Зокир хотинининг ёнига гўёки учиб борди.

— Нима бўлди? — дея эҳтиётлик билан сўради у.

— Ҳеч нарса... — Фарида юзини кафти билан тўсганча ичидан сиқилиб йиғларди.

— Эт-бетинг оғрияптими?

Фарида бош чайқади. Зокир чорасиз қолган одамдек ерга чўк тушганча, бошини эгди. Бир оздан кейин Фариданинг йиғлам-сираган овози эшитилди:

— Сизларни ҳам қийнаб қўйдим...

— Бизни қўявер. Ўзинг, ўзинг қандайсан? Яна безовта.. бўляп-санми?

— Йўқ, — деди Фарида йиғи аралаш. — Безовта бўлганим йўқ. Бугун жуда яхшиман. Сиздан, дадамдан хижолатдаман. Бугун дадам қаровсиз қолдилар. Нима бўлганини айтиб бергандирлар...

Фарида ёшли кўзларини эрига тикди.

— Йўқ, — деб юборди Зокир беихтиёр. — Нима бўлди ўзи?

— Айтсам... Мендан чўчиб қолмайсизми?

— Нега чўчийман?

Фарида овози бўғилиб қолгандек бир-икки йўталиб қўйди.

— Эсингиздами, ўтган йили, янги келинлик пайтимда кечаси биров чақиряпти, деб ҳовлига чиқиб кетардим. Бу нарса ўшандан кейин бошланди. Чиндан ҳам ўша вақтларда кечаси кимдир мени чақираётгандек туюларди. Сиз пайқаб қолмасингиздан олдин икки марта кечаси ёлғиз ўзим ҳовлига чиқдим. Қанчалик ўзимга далда бермайин, айвондан нарига ўтолмасдим. Мени чақираётган овоз эса гоҳ ошхона, гоҳ оғилхона тарафдан эшитиларди. Ўша томонга боришга негадир юрагим бетламасди. Қўрқардим. Оёқ-қўлимдан мадор кетиб қоларди. Кейин... Сиз билиб қолдингиз. Онам уйга обориб, ўқитиб тапплаганларидан кейин анча вақт яхши бўлиб қолгандим. Ҳеч ким безовта қилмай қўйганди. Лекин ўша қўрқинчли лаҳзалар ҳаёлимдан чиқиб кетмаганди. Ўша овоз ҳам қулоғимга ўрнашиб қолгандек эди. Биласизми, ўша овоз аёл кишиники, аниқроғи, кампирникига ўхшарди. Тунда чақириб ҳеч ким мени безовта қилмаётган бўлса-да, кеч бўлганда ошхона ёки оғилхонага зарурат юзасидан кириб қолсам... аллақандай шарпа атрофимда айланиб юргандек туюларди. Бир неча марта ёнимда ҳеч ким бўлмаса-да, этагимни тортиб қўйгандек, елкамни оҳиста силаб қўйгандек ҳис этардим. Мен бу ҳолни қўрққанимдан шундай бўляпти деб ўйлардим. Ҳар хил бўлмағур нарсаларни ўйлашдан, кўз олдимга келтиришдан ўзимни тиярдим. Куч билан асабимни тинчлантиришга, бўшашмасликка уринардим. Бироқ... Яқинда... Ҳали бир ой ҳам бўлгани йўқ. Ярим кечаси иккаламиз ҳам ухлаб ётгандик. Кимдир деразани чертаётгандек туюлиб, бирдан уйғониб кетдим. Ишонасизми, дераза ортидан иккита, ҳа, ҳа, аниқ, улар иккита эди, кампир мулоиймлик билан тикилганча мени имлаб чақирарди.

Ўрнимдан қандай турганимни билмайман. Сизни уйғотиб юбормаслик учун эшикни овоз чиқармасдан очдим. Ҳовлига чиқдим. Не кўз билан кўрайки, дераза ёнида ҳалиги кампирлар йўқ эди. Ҳайрон бўлиб, нима қилишимни билмай турганимда оғилхона томондан овоз келди: «Фарида-а!..»

Беихтиёр ўша томонга юрдим. Негадир ҳеч нарсани, на қўрқув, на ҳадикни ҳис этмасдим. Қандайдир кўзга кўринмас куч мени ўша томонга бошлаб борарди. Ниҳоят, уларнинг ёнига етдим. Кампирлар гап-сўзсиз мени ичкарига, оғилхонага бошлашди. Кеча қоронғи эди. Лекин мен иккиқат бўлишимга қарамасдан, ҳеч қоқилмай қадам ташлардим.

— Арқонни ол! — деб буюрди биринчи кампир.

Мен нигоҳим билан арқон қидира бошладим.

— Ана, охурнинг ёнида турибди, — дея йўл кўрсатди иккинчи кампир.

Мен улар нимани буюрса ҳеч иккиланмай бажарардим. Охурда ётган ем тоғораларни устма-уст қўйиб шифтга дор ясадим.

— Энди ўзингни ос! — Кампирларнинг овози қатъият билан янгради.

Шу ерга келганда негадир оёқ-қўлларим титраётганини ҳис қилдим. Аммо мен уларнинг ҳукмини бажаришга маҳкум эдим. Тўнкарилган тоғоралар устига бир оёғимни қўйишимни билман, бирдан қорнимдаги болам шунақанги қаттиқ қимирладики, уйқудан уйғонгандек чўчиб, ўзимга келдим. Қоп-қоронғуда бошим узра осилиб турган дорни кўриб жон-поним чиқиб кетди. Оғилхонадан қандай югуриб чиққанганимни билмайман. Кампирлар бирдан ғойиб бўлишдики ёки ўша ерда қолиб кетишдики, эслолмайман. Ўшандан кейин оғилхонага кириш тугул ёнидан ўтишга-да чўчиб қолдим. Кундуз кунлари ҳам ўша тунги воқеани эсласам, сал хаёлим чалғиса кимдир мени оғилхона томонга имлаётгандек туюлиб, кўрқиб кетардим. Бировга, ҳатто сизга ҳам айтолмайман. Ҳар хил хаёлга бориш... боришингиз мумкин эди-да.

Кампирлар... Уларнинг кўринишини аниқ тасвирлаб бера олмайман. Мен учун улар оддий кампирлар эди тасаввуримда. Онгимда ҳам ўша «кампирлар» деган сўз ўрнашиб қолган.

Сўнгги бир ҳафта ичида кампирларнинг таъқиби кучайди. Уч кун олдин уйда ҳеч ким йўқ эди. Сиз ишда, дадам Қодир амаки-ниқига тўйга кетгандилар. Тушликда бир пас мизғиб олай деб

уйга кирибман-у, чарчаган эканман тошдек қотиб ухлаб қопман. Бир маҳал кимдир туртгандек бўлиб уйғониб кетдим. Не кўз билан кўрайки, ёнгинамда ўша кампирлардан бири менга қаттиқ тикилиб турарди. Нигоҳи шунчалик қатъиятли эдики, эътироз билдира олмадим.

Кампир мени оғилхона томонга бошлади. Яна ўша ҳолат такрорланди. Сиртмоқ тайёр бўлганда юрагимни, нафақат юрагим, балки бутун вужудимни қўрқув туйғуси қамраб олди. Хаёлимда қорнимдаги болам... Мен ўзимни оссам, болам нима бўлади?

— Йўқ, — дея олдим ўзимда аллақандай куч таъсирини сезиб.
— Йўқ, мен бундай қила олмаيمان...

— Қўрқма, — дея далда берди ҳалиги кампир. — Бу жуда осон...

— Йўқ... Йўқ... — Мен йиғламсираганча ортга тисландим.

— Бу жуда осон, — деди яна ўша кампир. Ва шеригига имо қилди-да, менга юзланаркан деди: — Қара, қандай ажойиб!..

Шеригидан ишора олган иккинчи кампир ҳеч иккиланмасдан тоғоралар устига чиқди ва... ва... худди шундай ҳеч иккиланмасдан, оддий юмушни бажараётгандек... сиртмоқни бўйнига солди. Кўз олдимда у ўзини ўзи осди! Ипюняпсиэми, у ўзини осди!

Кампирнинг ўша вақтдаги ҳолати кўз ўнгимда муҳрланиб қолди. Унинг юзи улуғ саодатга эришгандек мамнун ва сокин эди!

— Ахир... у ўлиб қолди-ку... — деб юбордим ҳаяжонимни яшира олмай ва қўрққанымдан кўзларимни юмиб олдим.

— У ўлгани йўқ, яхшироқ қара. Мана, ёнимизда турибди-ку.

Кампирнинг овозини эшитиб секин кўзимни очдим. Очдим-у, ҳайратдан ёқамни ушладим. Кампир бояги жойида ҳеч нарса бўлмагандек, қаққайиб турарди!

Ақлдан озичимга сал қолди.

— Бу жуда осон... — дея шивирларди қандайдир овоз.

— Бу жуда ажойиб... — дерди яна бир овоз.

Атроф, бутун борлиқ шивир-шивирга тўлиб кетгандек, ҳар томонимдан ўша овоз эшитиларди: «Бу жуда осон... Бу жуда осон... Бу... Бу... Бу...»

Таранг тортилган асабларим бўшашиб, вужудим аллақандай куч таъсирига тушиб қолганди. Мен иккинчи маротаба ўзим истамаган ҳолда, лекин шунга мажбурдек, тоғора устига чиқдим. Сиртмоққа қўл чўздим. Бир лаҳза иккиландим. Ва шу иккиланганим учун ҳали-ҳануз худога минг қатла шукр дейман. Ўша иккиланган чоғимда бегуноҳ гўдагим ўтган сафаргидек шунақанги қат-

тиқ тейдики қорнимга, сиртмоқ қўлимдан чиқиб кетди. Йиқилиб тушишимга сал қолди. Киндигимнинг пастиди кучли оғриқ сезиб, беихтиёр ғужанак бўлиб ўтириб қолдим. Менинг қаттиқ ларзага тушганим, руҳий ҳолатимдаги ўзгариш боламга таъсир қилганидан у безовта бўлиб, шунақа типирчилагандир. Ёки бошқа сабаби бормиди, билмайман. Ҳеч нарсани, ҳеч нимани билмайман.

Оғриқ босилгач, ён-веримга қараганимда ҳалиги кампирларни кўрмадим. Осмонга учдими, ерга кирдими... Энг даҳшатлиси, оғилхона шу қадар қоронғу эдики, бу ерга кўрқмасдан қандай кирганимга сира ақлим бовар қилмасди. Ҳалигина бу ёп-ёруғ бўлган ва мен ҳамма нарсани, дорни ҳам, шифт-у оғилхона деворларини ва ниҳоят ўша сирли кампирларни аниқ-таниқ кўрган эдим-ку!

Дарвоқе, дор ҳақида.

Ўрнимдан туриб, шифтга қарасам, оқиш дор ҳамон бошим узра чайқалиб турибди. Бир оз кўрқув ва ҳаяжон билан арқонни ечиб олдим. Ечиб олдим-у, ўйланиб қолдим. Арқонни йўқ қилсам, балки ўша кампирлар мени тинч қўйишар? Шу фикр жўяли туюлиб, арқонни олиб чиқдим-да, девор оша қўшнингнинг ҳовли-сига отиб юбордим. Ярим кечаси бундан ортиқ тузукроқ фикр хаёлимга келмади-да. Шундан кейин сал енгил тортгандек уйга кирдим. Қарасам, сиз пишиллаб ухлаб ётибсиз. Ҳеч нарсадан беҳабар... Ўша дақиқада сизни қанчалик яхши кўриб, меҳрим товланиб кетганини тасаввур ҳам қилолмайсиз...

Энди қутулдим, деб ўйлагандим.

Янглишган эканман. Бугун эрталабданоқ яна ғалати аҳволга туша бошладим. Ҳовли супураётганимда ҳам, ҳамир қораётганда ҳам ёнгинамда кимдир тургандек, мен билан изма-из юргандек бўлаверди. Яна ўша эски «қадрдонларим»микин деган хавотирда кўз қирим билан атрофимни кузатаман. Ҳеч ким кўзимга кўринмайди-ю, негадир ўша оғилхонага ҳадеб боргим келаверади. Ўша ерда нимадир бору, мен қуруқ қолаётгандек, юрагим ҳаприқади. Анув кунги сирли воқеалар ёдимдан кўтарилигани йўқ, лекин нимагадир юрагимда кўрқувдан асар ҳам йўқ. Аллақандай қудратли куч мени ўша томонга чорлайверади. Тандирга олов ёқпману, бутун фикри-зикрим ўша ёқда... «Нон ёпмаганимда эртароқ борармидим», деб ўйлайман.

Охири бўлмади. Тандирга тўлдириб ўтин солиб, гугурт чақдим-да, оғилхонага бордим.

Нимқоронғу хонада яна ўша манзара...

Қариб-чуриб қолган кампирлар ҳадеб мени ўзлари томонга имлашарди. Бир маҳал тандирга олов ёқаётганим эсимга тушиб қолди-ю, шартта ортимга қайтдим. Ҳаслимда «арқон йўғ-у, мен уни қўшнининг ҳовлисига отиб юбордим», дейман ўзимга ўзим. Косов билан тандир чўғини қовлаяпман-у, бутун фикри-зикрим арқонда... Ҳатто арқонни йўқотганим учун афсус ҳам қила бошлагандим. Бу орада оғилхонага яна бир марта бориб, ўз ихтиёрим билан бошқа бир арқонни топиб, дор ясадим. Тандирдаги нон оқиб тушиб, кул ошаб қолса нима бўлади, деган ўй менга тинчлик бермасди. Лалаглаб яна тандир бошига келдим.

Мен икки дунё орасидаги аросатда қолгандек эдим. Охири бўлмади. Яна бир оз кутсам, тандирдаги нон қизарган ва мен уни узиб олган бўлардим. Бироқ иродам етмади. Ҳаммасига қўл силтадим-у, оғилхонага йўналдим. Кўз ўнгимда осиглиқ турган сир-тмоқ шу қадар яхши кўринардик...

Дадам сезиб қолмаганларида, билмадим, ҳозир мени...

— Бўлди, гапирма, — деди Зокир титроқ овозда. Унинг нафақат овози, балки бутун вужудига қалтироқ кириб, ларзага тушганди. — Ҳозир... энди қандайсан, ўзингни яна бошқача ҳис этмаяпсанми?

— Ўша воқсадан кейин уйга кирибману, қотиб ухлабман, — деди Фарида кулимсираб. — Дадам бечора тушликсиз қолди-лар. Кечга яқин уйқудан қушдек енгил бўлиб турдим.

Зокир қувонганидан ўзини тутиб тура олмади. Хотинини қучоқлаб, бағрига босаркан ҳаяжон билан пичирлади:

— Худого шукр!..

Қайнотасининг шарофати билан омон қолган Фарида вақтисоати етиб фарзанд кўрди. Унинг кўзлари жуда чиройли, айна дамда жиддий боқарди. Болали бўлгандан кейин кампирлар келинчакни безовта қилмай қўйишди. Гўё, Фариданинг ҳимоячиси— ўғлидан қўрқишгандай...

РАШК

Овулнинг энг сулув қизи Хосият қўшни қишлоқлик Донабой чолнинг тўнғичи Шералига турмушга чиққанида ўн етти яшар навиҳол қизча эди. Келинчаклик либослари унинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб юборди... Аҳвол шу даражага бориб етдики, ҳам-қишлоқлар янги келинчакни кўриш учун келавериб Донабой чолнинг безорини чиқариб юборишди. Бунинг устига куёвтура адабиёт ўқитувчиси эмасми, ота-онасини юз-хотир қилиб ўтирмасдан хотини атрофида парвона бўлар, ширин сўзларини аямас, иложини топса, унинг қўлини совуқ сувга урдирмасам дерди. Бу қилиқ, айниқса, онага ёқмас, ғаш келар, баъзан-баъзан жуда энсаси қотиб кетган маҳаллари чолига қараб: «Шу боламиз тозагина чуччи чиқди-ёв», деб қўярди.

Аmmo...

Кетма-кет туғилган уч бола Хосиятни ўзгартириб юборди. Хосият келин озиб кетди, ёноқ суяклари туртиб чиқди, юзига ажин тушди, негадир чакка сочлари эрта оқара бошлади. Аввалги назокатларидан-ку, асар ҳам қолмагандек. Ўзиям эрта-кеч тинмайди-да. Бош келин эмасми, рўзгорининг бутун оғирлиги унинг елкасида. Қайинилари ҳали ёш, қайинсингиллар эса эрга тегиб кетишган. Эрталабки соат тўртдан юмуш бошланарди: сигир соғиш, ҳовли супуриш, нон ёпиш, уй тозалаш, тушлик овқат, кечки овқат, молларнинг тагини тозалаш, тезагини йиғиб таппи қилиш... Хосият келин ўзига енгилроқ бўлсин дея аввалига фақат сигирларнинг тезагини таппи қилар эди. Бир куни қайнонаси таҳорат олишга ўтаётиб, қўйларнинг қийи қўшиб қилинса, таппи яхши чиқишини писанда қилиб қолди...

Донабой чолнинг қорамоли кўп эди. Кўз-қулоқ бўлиб туради деб, оғилхонанинг орқа тарафига катта қопағон бир итни боғлаб қўйганди. Янги келинлик даврида ит Хосият келинни кўрди дегунча, ипини узгудай вовуларди. Кейинчалик ювинди-чайинди бериб ўзига ўргатиб олди.

Катта рўзгорининг ташвиши ҳам катта бўларкан. Хосият келин бир пас чўзилиб дам олишга зор эди.

Бир куни эри дабдурустдан унга:

— Хоси, сая ўзингга қараб юрсанг бўлмайдами? — деди.

— Энди мени келин қилишармиди? — деди Хосият келин бер-парво оҳангда.

Шерали унга ғалати-ғалати қараб қўйди.

Яна бир куни Шерали унга:

— Тузукроқ кўйлагинг йўқми? Эгнингдагининг ранг-рўйи қолмабди-ку, — деди.

Бу сафар овози баландроқ, жеркиброқ чиқди.

Хосият келин бир зум кулимсираб турди-да сўнг:

— Атлас кўйлак кийиб, мол тагини тозалайманми? — деди.

Эри миқ этолмай қолди. Кўзларини олиб қочди. Хосият келин ўзича: «Боппладим, — дея ўйлади. — Иккинчи менга бу ҳақда гапирмайдиган бўлди».

Бироқ кўп ўтмай яна шу ҳақда гап очилди.

Ўша куни эрининг бироз кайфи бор эди. «Қўлингдан таппининг ҳиди келаяпти, бор, яхшилаб ювиб кел», — деб кечаси хотинини ҳовлига чиқариб юборди. Хосият келин кир совун билан учтўрт марта ювса ҳам қўлидан ҳид кетай демасди. Охири чорбоғдан ўтадиган ариқ бўйига бориб, қўлларига лой чаплади. Анча вақт шу кўйи ўтирди. Сўнг ювиб ташлаб, ортига қайтаркан, хўрлиги келиб кўзларига ёш тўлди. Келин бўлиб тушганидан бери биринчи марта йиғлаши эди. Олма дарахтига суяниб ўксиб-ўксиб, узоқ йиғлади. Ўзини босиб, юзини ариқда оқаётган лойқа сувга чайиб, уйга кирганда эри аллақачон ухлаб қолганди.

Эртасига эрталаб у: «У ёқ-бу ёққа чиққанда киярман» деб сандиққа солиб қўйган оҳорли кўйлакларидан бирини кийиб, пардоз-андозини ўринлатиб ҳовлига чиқди. Бостирма тарафдан таҳорат олиб қайтаётган қайнотаси ҳайрон бўлиб келинига қараб қўйди. Хосият келин бунга сизди ва ўнғайсизланганидан югуриб ошхонага кириб кетди.

Донабой чол уйга кириб, кампирга шипшиди:

— Туриб хабар ол, келининг қаёққадир отланаяпти?

Тўладан келган Рисолат кампир лорсиллаб ҳовлига чиқди. Ошхонанинг очиқ деразасидан келиннинг хамир қораётганини кўриб, секин ортига қайтди.

— Орқасидан пойлаб юраманми, ўзи айтар-да керак бўлса, — дея ўзича гудранди.

Хамир юқи қўлини ювиш учун чиққанида ҳовлида ўйнаб юрган қайн укалари югуриб келишди.

— Янга, қаерга борасиз? Бозор бормоқчимисиз? — дея чувиллашди.

Хосият келин жуда ноқулай аҳволда қолди. Ўзини меҳмонда юргандай ҳис қилди. Ҳеч бир ишига укуви келмасди. Шу куни

ёпган қони тагини бермай, парча-парча бўлиб чиқди. Тушликда шилпилдоқ сузаман деб, қайнонасининг Хитой чиннисидан ясалган лаганини синдириб қўйди. Лаган Рисолат кампирнинг келинлигидан қолган эсдалик эди. Роса жиғи-бийрони чиқди.

— Сен, — деди у келинга қўлини бигиз қилиб, — қош-кўзингни бўягунча ишингта пишиқ бўл!

Хосият келиннинг юзидан олов чиқиб кетди. «Лип» этиб уйига кирди-ю, кийимларини ечиб, ҳар ёққа ота бошлади.

Бир неча кун ўтгач, Хосият келин кичкина қизини эмизиб ўтирган чокда эри дабдурустдан унга шундай деди:

— Хоси, анави музқаймоқчи хотин бор-ку, магазиннинг ёнидан дўконча очиб олган, ўша жувонга қараб туриб, ҳайрон қоламан-да. Тонг саҳардан шаҳардан етиб келади. Кун бўйи қўли-қўлига тегмай савдо қилади. Қош қорайганда яна шаҳарга жўнайди. У ёқдаям уй ипи бўлса керак. Шундаям ҳеч ўзини олдирмаган. Жаа олифта бўлиб юради. Қанаққиб улгураркин-а ўзига қарашга?..

Хосият келин жавоб бермади. Лабини тишлаб, бўғзига тикилган ўкирикни базур қайтарди. Шерали хотинининг ҳолатини сезмади. У аллақандай ёқимли кайфият оғушида маст эди.

Кунлар ўтган сайин Хосият келин эридан торгинадиган бўлиб қолди. Шерали уйда вақти ёнида ўтиргиси келмас, рўзғор юмушлари билан ўзини чалғитиб, ҳовлида ивирсиб юрарди. Аёлнинг ҳеч кимга айтмаган бирдан-бир орзуси бор эди. Упа-эликни, атир тақинчоқларни эри олиб келишини жуда-жуда хоҳларди. Духилари шу қадар кўп бўлишини истардики, ҳеч қачон адо бўлмаса. Ўзидан таппи эмас, атиргул ҳиди анқиб турса, ёнимдан ўтган кишининг мастликдан бошлари айланиб кетса, дея ўйларди.

Аёл киши минг қилгандаям, тежамкор бўлади. Шу арзмаган духига ҳам фалон сўм тўлайманми, деб кўзи қиймайди. Рўзғорида бирон камчилик сезилса, дарҳол ўзига нисбатан сахийлик қилиб юборганидан пушаймон қилади. Эркакларнинг йўриғи бошқа, улар шартта кўзни юмади-ю, олади-қўяди. Кейин ҳеч қачон пушаймон қилишмаса керак. Тагинам ким билади? Эри ундан гўзаллик талаб қилади-ю, бироқ... Кўнғизда ҳам кўнгил борлиги эсига келмайди.

Хосият келин ўзини тортган сари эри ҳам ундан узоқлашиб борарди. Мактабда дарси тугагандан кейин ҳам аллақасқларда санғиб юрар, уйга кеч қайтар, баъзан овқатлангиси ҳам келмай, ухлаб қоларди.

Кузда, кунлар энди салқия бўлиб қолди, қизимни кўкракдан чиқараман, деб юрган кунларнинг бирида Шерали уйга ҳовлиқиб келди:

— Бўлди, Хоси, ўқитувчиликни ташлайман, — деди у. — Шунча йил ишлаб, бирим икки бўлмади. Савдо билан шуғулланаман.

— Ўқитувчилик яхши эмасми, тинчгина...

— Э, ғирт бош оғриқ десанг-чи. Кечга тузукроқ овқат қилиб қўй. Меҳмонлар келишади. Эр-хотин. Боғдаги олмаларга харидор топдим.

— Ие, нима деярсиз, — ҳуши бошидан учди келиннинг. — Отам рухсат бермайди.

— Отам билан ўзим гаплашаман. Сен айтганимни қилавергин.

Уфқ қизариб, қуёш ботай деганда кўча эшик олдида яп-янги «жигули» келиб тўхтади. Ундаги эшикдан эр-хотин эмас, уч киши, икки аёл, бир эркак тушишди. Хосият келин меҳмонларнинг бири «музқаймоқчи хотин» эканлигини дарҳол англади. Аммо нохуш ўйларга бормади. Елиб-югуриб хизмат қилди. Шерали негадир безовта эди. Меҳмонлар олдида ўтиролмай, ҳали уни, ҳали буни баҳона қилиб, туриб кетарди. Меҳмондорчиликдан сўнг меҳмонлар чорбоққа ўтишди. Шерали ҳам уларга эргашди. Оғилхона ёнидаги боғлоқлик ит бегона кишиларни кўриб, ҳуравериб, қулоқларини қоматга келтирди.

Хосият келин қозон-товоқларни ювиб олгач, сигир соғиш учун оғилхона тарафга ўтди. У сигирларнинг олдида, кундуз тайёрлаб қўйган емларни қўйди-да, еливини сийпалаб, ийдира бошлади. Шу пайт оғилхонанинг тўридан, туйнук очилган тарафидан эркак кишининг зардали овози эшитилди. Хосият келин овоз эгаси эри эканлигини сезд. «Савдоси келишмаяпти-ёв», деб қўйди ўзича. Бир оздан сўнг аёл кишининг «Нима қипти? Нима қипти келсам?» дегани эшитилди. Хосият келин қизиқиши устун келиб, соғишни бас қилди, челақни сигирдан узоқроқ ерга қўйиб, туйнук томон юрди. Ташқаридан кўриб қолмасликлари учун энгашиб, деворга яқин ўтирди.

— Одамни ноқулай аҳволга солдингиз, фақат иккаласи боради дегандингиз-ку, — дерди Шерали ўпкалаб.

— Нега ноқулай бўларкан, — аёлнинг қувноқ овози эшитилди. — Хотинингиз қанақалигини билмоқчи эдим, холос.

— Ниятингизга етдингизми?

— Ҳа, лекин ёқмади, жуда-а... тупой экан. Эрини бегона аёллар сўраб келганини кўриб, рашк ҳам қилмади-я...

— Сизни меҳмон деб ўйлапти-да. Юринг, анавиларнинг ёнига борайлик-чи.

— Сиз қўрқманг, улар айтган нархингизга олишади. Фақат... эссиз, шундай йигит хотинга ёлчимаган экансиз. Эрим мени ташлаб кетгандан кейин, роса уч йил иккинчи хотинини «шантаж» қилганман. «Музқаймоқ» дўконини очиб бериб, қутилди шўрлик.

Аёлнинг ҳиринглаб кулгани эшитилди.

Хосият келиннинг оёқ-қўлидан жон кетиб, деворга суяниб қолганди. Хаёлида, «Эримни йўлдан ураяпти», — деган ўй чир айланаиб, ҳеч қўним топмасди...

Келин сут челагини кўтариб оғилхонадан чиққанида, шом туша бошлаганди. Меҳмонлар ҳали чорбоғда айланиб юришар, қопағон ит баттар авжига чиқан, акиллайвериш, ҳамманинг жонига текканди. Пешайвондаги сўрида чорбоғдан кўз узмай ўтирган Рисолат кампир ҳам ниманидир сезгандай бўлди. «Ит акилламаганда меҳмонларнинг гап-сўзларини эшитиб олардим», — деб ўйлаб хуноб бўлиб ўтирарди. Келиннинг сўлжайиб опшона томонга ўтаётганини кўриб, секин имлаб чақирди.

— Анави овозинг ўчгурни сал кўздан панароққа бойлаб қўй, — деди зорланиб.

— Хўп, — деди Хосият келин эшитилар-эшитилмас қилиб. Унинг ҳуши ўзида эмасди. Бутуи вужудини гап-лик қамраб олганди. Юрагида музқаймоқчи аёлга нисбатан ҳали ўзи ҳам тўла тушуниб етмаган адоват пайдо бўлганди. «У мени эримга ёмонлаб, уни тортиб олмоқчи... Мени тупой деди-я? Э, худо, энди нима қиламан? Қандай кунларга қолдим? Дардимни кимга айтаман?» Хосият итнинг олдида етгунча титраб-қақшаб борди. Қопағон уня кўриб тинчлангандай бўлди-ю, аммо тортинишини қўймасди. Аёл занжирни ечиш учун қозиқ ёнига ўтираркан, зимдан олмазор тарафга қараб қўйди. Эр-хотин меҳмонлар ҳовли томонга қайтишадиган эди. Эри эса музқаймоқчи хотинга олмаларни кўрсатиб, аллланималарни вайсар, бироқ аёлнинг иккала кўзи Хосият келинда эди. У қандайдир мазахомуз қараб тургандек туюлди Хосият келинга. Итни чорбоғдан ташқарига олиб чиқиб, боғламоқчи эди, ўтаётиб яна бир маротаба қаради, қалбида алам ва нафрат туйғуси қоришиб кетди, кўзларида қасос ўти аланга олди. Ва «бехос»дан қўлидан занжир тушиб кетди. Ҳамон жазавага тушиб, ҳураётган ит «ошиқ-маъшук» томон югуриб кетди. Бир лаҳза ўтар-ўтмас аёл кишининг жон ҳолатда қичқиргани эшитилди...

ЛАТОФАТ ХОНИМ

Ниҳоят, икки йиллик мусофирчиликдаги оворагарчилигу текшир-текширлардан сўнг Латофат хонимга уйга қайтишига рухсат берилди. Ўша кунёқ Масковдан Тошкентга учиб келишди. Эрининг гапига қараганда, Тошкент дўхтирлари янглишипти, ҳеч қандай рақ эмас, шунчаки ўпка яллиғланиши холос. Фақат сал ўтказиб юборилган... Ўрис дўхтирлар берган қоғозда ҳам шундай деб ёзилган.

Латофат хонимнинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Икки йил бадалида тушкунликка тушиб, чироқ ёқса ёришмай юрган кўнгли бирдан кўтарилиб, ўзини қушдек енгил сеза бошлади. Энди маъза қилиб яшайман, ҳар бир дақиқанинг қадрига етаман, дея ўзига-ўзи сўз берди у.

Музейдай ясатилган, бироқ одамсиз ҳувиллаб ётган уйи кўзига бутунлай бошқача кўринди. Ўзини эркин, энг муҳими — бутунлай соғлом одамдек ҳис эта бошлади. Бегона юртда, бегона одамлар орасида бир оғиз илиқ сўз эшитармикинман, деб яшаш нақадар оғир! «Сиз рақ эмассиз!» деган одамга у бутун бойлигини беришга тайёр эди. Икки йил давомида у ёмон хаёлларга боравериб, бутунлай руҳи тушиб кетган, ёлғиз қолди дегунча, бармоқларига, билакларига тикилиб, «Наҳотки, мана шу қўлларим чириб, тунроққа қоришиб кетса?» дея тинимсиз ўйлайдиган бўлиб қолганди. Ахир рақ дегани муқаррар ўлим-ку!

У шу қадар тушкунликка берилган эдики, ҳатто кўчага ҳам чиққиси келмасди. Соғлом, бахтиёр кишиларни, айтиқса арзимаган нарсаларни баҳона қилиб, бир кунда икки-уч марта олдига чиқадиган қўшниси Санобарни умуман кўргиси келмай қолганди. Нега ейиш-ичишининг тайини бўлмаса ҳам улар соппа-соғу, мен ўлимга маҳкум бўлиб қолдим, деган худбин бир ўй хаёлини банд этган эди. Ҳатто кўчадан ўтаётган аёлларнинг туфлиларини тақтуқ этган товушларини ҳам эшитишни хоҳламасди. Ётоқхонасидаги деразаларни қалин пардалар билан тўсиб тапплаганди.

Эридан «Рақ эмас экансан, жавоб берипди» деган гапни эшитган заҳоти у бутунлай ўзгариб кетди. Асабларини кемириб, итфеъл қилиб қўйган ўйлардан бир зумда халос бўлди-қолди. Уйига келиб болаларини бир лаҳза ҳам ёнидан жилдирмади. Улар ялиниб-ёлвориб мактабга бориш учун рухсат олиб кетишганда, йилнинг тўрт фасига мослаб ясатилган хоналарини унсиз айланиб юрди. Девор-

га осилган гиламларига юзини босиб, силаб-сийпалади, буюмларининг ўзи қандай қўйган бўлса, шундайлигича турганини кўриб, кўнгли янада хотиржам бўлди. «Шукуров яхши одам. У ҳеч қачон хиёнат қилмайди», — деган қатъий қарорга келди яна бир бор.

Ўртоқ Шукуров (Латофат хоним эрини шундай аташни хуш кўрарди) жамиятда ўз ўрнини топган эркаклардан эди. У анча иззатталаб, ўзига бино қўйган шахс эди. Одамови, меҳмондорчиликни, қариндош-уруғлар билан борди-келди қилишни ёқтирмас, бирортасиникига тўй-маъракаларга ҳам яхшигина совғасаломлар билан машинада Латофат хонимни ёлғиз ўзини юборарди. Эрининг қариндошлар учун қусур ҳисобланган бу одатини у камсуқумликка йўярди.

Шундай буюк одам икки йилдан буён хотини билан шаҳармашаҳар, касалхонама-касалхона овораи сарсон. Тўғри, ҳар куни бориб турмаса-да, ҳар қалай тез-тез хабар олиб турди. Бирон марта бўлсин сиқилганини билдирмади. Қачон қарамасин, ўша-ўша сипо, хотиржам, қоп-қора кўзлари мулойим боқиб турарди. У ҳеч қачон хотинига зулм қилмаган, шу билан бирга кўнглини ёриб, сирлашмаган ҳам.

Илк бор тошкентлик дўхтирлар Латофат хонимга «фраю» деб тапхис қўйишганида ҳам Шукуров ўта хотиржамлик билан эшитганди. Латофат хоним қўшроватли ётоқхонасида шифтга тикилиб ётаркан, хаёлига дафъатан: «Мен йўғимда жилла қурса «уф» тортиб сиқилмасмикин?» деган ўй келиб, совқотгандек, аъзойи-бадани жунжикиб кетди. Оёқ учида ётган кўрпани устига тортди.

Бир оздан сўнг ўзидан-ўзи домангир бўла бошлади: «Ўла, яхшилиқни билмаган хотин... Сотқин... Қарамасдан ташлаб кетганида қўлингдан нима келарди?» Ким бўлди ўзи бу... Латофат хоним деганлари? Ўқимаган, ишламаган... Мактабни битирган йили Шукуров билан топишиб қолди-ю, икки ой ўтар-ўтмас тўйлар бўлган. Шу-шу уй бекаси деган шарафли номга мушарраф. Эрининг топганини еб ётган боқиманда. Ёши етмишга яқинлашиб қолган онаси-ю, ичкиликка муккасидан кетган омадсиз акаси-дан бўлак ҳеч кими йўқ.

Уйдаги анжомларнинг асосий қисми Шукуровнинг пуллари эвазига келган. Латофат хонимнинг айтарли сепи ҳам йўқ эди. Онасининг кўнглида кўп ниятлари бор эди, аммо ҳамён кўтармаган. «Бахтли бўлсанг, бас, қизим, мол-дунё топилади» деганди онаси ўшанда йиғлаб. Бу ноиложликдан айтилган гап эди. Одам-

зод ночорлик, иложсизлик туфайли бойликдан ҳазар қилади. Бахт бойликда эмас, деб ўзини ишонтиришга ҳаракат қилади. Турмуши сал ўнглана бошладими, бу телба-тескари дунёда бойликнинг ҳам ўз ўрни бор, деб фикрлашни ўрганади.

Билъакс, эрининг обрўси, пули бўлмаганда, масковлик ўрис дўхтирлар унга қарашармиди? Бу — тақдир инъоми. Уни асраш лозим. Шукуровга йўлиқмай, ўзига ўхшаган бева-бечорага текканида нима бўларди? Аллақачон кўкариб чиққан бўлмасмиди?..

Шукуровнинг хотиржамлигига келсак... унда ишонч бор. Мол-дунёси бор одам ўзини кучли, ҳар ишга қодирман деб ўйлайди. Хуллас, Латофат хоним... айтгандай Латофатнинг Латофат хоним бўлиб танилишига ҳам, катта-катта давраларнинг туридан жой олишига ҳам Шукуровнинг мавқеи сабаб эмасми? Шундай экан, эрининг юриш-туришини таҳлил этишни сизга ким кўйибди, хоним? Сиз... фақат... унинг кўзларини севинг. Қандай чиройли кўзлари бор унинг! Ўзини кеккайганроқ тутса ҳам барибир кўзлари бошқача боқади одамга. Сеҳр борми? Меҳр борми? Балки... балки Латофат хоним уни севиб яшагани учун шундай туюлар. Аслида бошқача... жуда бошқача... ўлик кўздир.

Латофат хоним яна ноўрин хаёлларга бораётганини сезиб, шартта кўрпа билан бошини ўраб олиб, кўзларини чирт юмди: «Ухлайман!»

Вўнғир-Вўнғир овоздан Латофат хоним уйғониб кетди. У боягига қараганда бироз оғирлашиб ўрнидан турди. Меҳмонхона томон секин, сассиз юриб бораркан, онасининг ҳаяжонли овозини эшитиб, бирдан сергак тортди.

— Ўша савилни ҳар қандай касалга даво деб эшитиб, югуриб келавердим, — дерди онаси ташвишли оҳангда.

Бир неча сониядан кейин эрининг овози эшитилди:

— Билмадим, мен унақа эскичага кўпам ишонавермайман.

— Эскича эмас-у, ҳар эҳтимолга қарши чучварами, мантими қилиб, озгина едириб кўрсак. Чиқмаган жондан умид... Гулдай болам хазон бўлиб кетаверадими?.. — Онасининг пиқиллаган овози эшитилди. — Тағинам ўзингиз биласиз... Латофат сизнинг хотинингиз...

— Мен суриштириб кўрай, чиндан даво бўлса, топтирамиз. Қолганини ўзингиз эшласиз.

— Айни саратон чилласида кучга тўлган бўларкан. Жуда кичкинаси ҳам бўлмасин, униям эркаги, аёли бўлади. Аёл кишига эркак кўлвор эм бўлармиш.

Латофат хонимнинг бутун вужуди музлаб кетди. Юрак уриши тезлашиб, турган ерида қалтирай бошлади. Қулоқлари чиппа битиб, ҳеч нарсани идрок этолмай қолди... Кечга яқин ўзига келди. Тепасида онаси ўтирганини ҳис қилди, бироқ кўзини очгиси келмади. Касаллик нуқси уриб, сарғайиб кетган юзининг мурданикидан фарқи йўқ эди. Онаси йиғламсираб деди:

— Латофат, қизим, кўзингни оч!..

Латофат хонимнинг қовоқлари киртайиб, ичига ботиб кетган кўзларидан йирик-йирик икки томчи ёш икки чаккасига оқиб тушиб, гажак сочлари орасига ёйилиб кетди.

— Мени кўрқитма, болам, — кўзларидан дувиллаб ёш оқаётган кампир қизининг қўлларидан тортқилай бошлади. — Тур, болам, тур, ҳеч бўлмаса кўзингни оч... Менга бир қара... Сенга келган дардга мен балоғардон бўлай... Жон керак бўлса менинг жонимни олсин худо... тур, қизим, кўзингни оч...

Кампирнинг ҳуши бошидан учган, нима қилаётганини, нима деётганини англамас, ҳадеб қизининг қўлидан тортқиларди. Она учун қизининг касали эмас, айни дақиқада, соғми, носоғми, нима бўлганда ҳам тирик эканлигини ўз кўзи билан кўриш, ҳис этиш муҳим эди.

— Ойи, — деди Латофат хоним айтарли пичирлаб. — Бу адолатсизлик ахир. Ҳали ниманиям кўрдим. Улар одам бўлмайди, деб қайтаришган экан-да... Энди нима қиламан, ойи?... Ўлимдан жуда кўрқаман... Кўрқаман! Болаларим ҳали ёш. Шўрликлар ўгай она қўлида қоладими? Э, Худо! У болаларимни уради. Мен биламан, уради...

— Оғир бўл, болам, — деди кампир ҳиқиллаб. — Ҳали кўрмагандай бўлиб кетасан. Ҳалигини... ҳамма дардга даво дейишганди... Шунга...

— Йўқ. Йўқ!

Латофат хонимнинг нафаси сиқа бошлади. Қўрққанидан жон ҳолатда ўрнидан турди.

— Ҳеч нарса керакмас... ея олмайман унақа совуқ нарсани... — деди у ҳансираб.

— Унинг ёмон ери йўқ. Ўзимизнинг гўштли мантидан фарқи йўқ.

— Йўқ, дедимми, йўқ. Мени зўрламанг, ойи. Ҳозирданоқ кўнглим айниб кетаяпти.

Шу пайт Латофат хонимнинг қўшниси Санобар чиқиб қолди. Кампир куйиб-пишиб унга аҳволни тушунтирди.

Санобар оддий инженернинг хотини бўлиб, топган-тутганлари сийиш-ичишларидан ортмас, чақа ҳисоблаб рўзгор тебратадиган аёл эди.

У ўзини кўринишидан очиқ кўнгил, хушчақчақ, турмушнинг икир-чикирлари бўйсундира олмайдиган, иродали аёл қилиб кўрсатса-да, Латофат хоним уйига янги мебелми, гиламми олган куни эри билан қирпичоқ бўлиб жанжаллашар, тўрт боласини етаклаб «кетаман»га тушар, эри уларни бекатданми ёки биронта кўшнининг уйида бекиниб ўтиргандами топиб олиб чиқиб кетар, уч-тўрт кун ўтгач яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишарди.

Етишмовчилик қанчалик жонидан ўтиб кетган бўлмасин, Санобархон ҳеч қачон Латофат хонимга сир берган эмас. Қачон қараманг, оғзини тўлдириб мақтангани-мақтанган: ҳар йили бир марта чет элга бориб келишади.

Санобархон кўшнисининг бедаво дардга чалинганини аввалроқ эшитган ва эшитган заҳоти кўнглида аллақандай бир ёруғлик пайдо бўлганди...

— Кўпда ҳизр бор дейишади. Ҳадеб дўхтир деявермай, қариларнинг ҳам айтганини қилиб кўриш керак-да, — деди Санобархон кўшнисининг юзига, кўзларига синчковлик билан назар соларкан.

Иккала аёл ўртага олиб, Латофат хоним у деса, бу дейишди, хуллас, манти эмас, шўрва қилиб беришларига ~~номис~~ рози бўлди.

Латофат хоним эрининг «топиб келаман» деган гапига ишониб, шу уч-тўрт кун ичида қилиб беришса керак, дея кута бошлади. Орадан бир ой ўтиб кетди. Латофат хоним аллақандай ҳадик билан онаси олиб келган овқатларни, қуюқми-сууюқми, ҳидлаб кўриб, кейин ичадиган одат чиқарди.

У эрининг қўлвор илон олиб келмаслигини чин кўнгилдан истаётган бўлмасин, нега олиб келмаяпти, деган нохуш ўй ҳам тинчлик бермасди. «Олиб келди ҳам дейлик, — дерди у ўзига-ўзи. — Кейин нима бўлади? Илон шўрва дардимга даво бўладими, ё...» Латофат хоним ўзини ярим аёл, ярим илон қиёфасида тасаввур этиб, кўрқиб кетди. Аммо яшашга бўлган иштиёқ уни эридан сўрашга мажбур этди.

Шукуров бир лаҳза лол бўлиб қолди-ю, кейин кулимсираб пешонасига шапатилади:

— Эсим қурсин... эртага албатта олиб келишади, — деди у ва хотинининг яноғидан секингина ўпиб қўйди.

Аёл ғалати бўлиб кетди. Шу пайтгача у менинг касалим эримнинг дарду-дунёсини қоронғу қилиб юборган, деган хаёл билан юрар-

ди. Наҳотки, у шунчалик лоқайд бўлса? Латофат хоним яна нохуш хаёлларга бораётганини ҳис қилиб, дарҳол ўзини қўлга олди: «Ҳаққинг йўқ, ҳаққинг йўқ», — дея ўзига-ўзи танбеҳ бера бошлади.

Уч кун ўтиб онаси ўша илон шўрвани пишириб келди.

— Бунн ичганингдан кейин, қалин кўрпага ўраниб ётасан. Билч-билч терласанг яхши бўлади, — деди онаси. Овозидан, ёшига ярашмаган енгил ҳаракатларидан унинг бахтиёрлиги сезилиб турарди. Латофат хоним пахта гулли косани олдига суриб, қошиқ билан ковайла бошлади. Оддий шўрвадан фарқли, ўта ёғли ва аллақандай қорамтир рангли эди. Хаёлига онасининг «Яхшилаб терлашинг керак» деган гапи ўрнашиб қолди. Бир вақтлар учинчи ўғлини туғиб, туғруқхонада ётганида, ҳамхонаси илон гўштини роса мақтаган, ҳар қандай дардга даво, деган ва охирида «Лекин илон гўштини еб терлаган одамдан аллақандай бадбўй ҳид анқиб тураркан» деганди.

Латофат хоним энгашиб косадаги шўрвани ҳидлаб кўрди. Ҳақиқатан ҳам димоғига аллақандай ёқимсиз ҳид урилди. Аёл секин косани нари суриб, ўрнидан турди. Қизининг хатти-ҳаракатини ажабсиниб кузатиб ўтирган онанинг киртайган, киприксиз кўзларида ёш айланди.

— Ёш бола эмассан-ку, болам, — деди у бир сиқим бўлиб. — Ўзингни ўйламасанг, мени ўйлагин-да.

— Йўқ, бўлмайди, ойи, — деди Латофат хоним ва сассиз юриб ётоқхонасига кириб кетди. Ортидан эшикнинг «ширқ» этиб қулфлангани эшитилди. Бир оздан сўнг йўлакдан Санобархоннинг овози эшитилди:

— Латофат, эшикни очинг. Жиннимисиз? Онангиз бечора юзингизга қарайвериб, адойи тамом бўлди-ку! Жилла курса ярим коса ичинг!.. Бир қошиққина ҳўпланг...

Ичкаридан тиқ этган овоз эшитилмади. Санобархон ярим соатча вайсади. Натижа чиқмагач, ноилож опхонага, кампирнинг олдига қайтиб келди.

— Унингиз барибир ичмайди. Кўнгли ёмон экан, — деди у ҳафсаласи пир бўлиб.

— Вой, шунча шўрвани нима қиламан энди, — деди кампир. — Куёвим бечора аллақасқлардан топиб келганди-я...

— Агар... керак бўлмаса бизга бера қолинг. Кўлвор тугул, кобра бўлсам ютворамиз.

Шу кун Санобархон ярим қозон шўрвани олиб кетди. Икки кун ўтиб у ғалати хушхабар билан билан келди. Эмишки, типра-

тикан ҳам даво эмиш. Латофат хоним бурнини жийирганини кўриб, яна бир янгиликни айтишга шошилди.

— Ўзимизнинг ўсма бор-ку, эзиб қошимизга қўядиган, ўшандан бир-икки томчи ичсаям, ҳар қандай касалга даво эмиш. Ўсма жудаям ўткир бўларкан. Рақми, бошқами, ишқилиб қандай дард бўлмасин, айнан илдизини, ўзагини қури таркан. Ўсимтаси қуригандан кейин, ҳар қандай дард ҳам тузалади-да!

Бу хабар Латофат хонимни бироз қизиқтириб қўйди. У қўшни-сидан ўсмани қачон, қанчадан ичиш лозимлигини суриштирди. Ҳатто бир боғлам ўсма олиб келиб беришни илтимос қилди. Санобархон: «Агар хоҳласангиз, эзиб бераман», деган эди, кўнмади.

— Ҳар эҳтимолга қарши, олиб қўйяпман, — деди у ўта жиддий тарзда.

Санобархон беминнат хизмат қилишни хуш кўрадиганлар тоифасидан эди. У ўша кунидек бир боғлам кўм-кўк ўсмани келтириб берди. Латофат хоним бир муддат ўсмага тикилиб турди-да, сўнг музлатгичга солиб қўйди. Уйда ҳеч ким йўғида бир томчи ичиб кўришга қарор қилди. Музлатгич томон бораркан хаёлидан: «Бир томчисиям ичимни куйдириб юборса-я», — деган ўй ўтди-ю, титраб кетди. Шартта ортига қайтди.

«Ичмайман, — деди у қатъий қилиб. — Ўлсам ўларман. Шукуров яхши одам, болаларимни хор қилмайди. Мендан кейин уйланишиниям худо билади. Шунча обрў-эътибори бўла туриб, шу пайтгача бирорта бегона хотинга ёмон кўз билан қараганини сезмадим. Ўйнаш тутишининг ҳам ўзига яраша муаммолари борлигини жуда яхши тушунади. Янги хотин масаласи... Ўғай она, ўғай болалар... Уларни келишгираман деб... Шукуров хотиржамликни севадиган одам. У ҳеч қачон бу ишга қўл урмайди! Ҳеч қачон!»

Бу ўйлардан Латофат хонимнинг кўнгли кўтарилди. Бевақт ўлим ваҳимаси ҳам йироқ кетиб, ўзини енгил ҳис эта бошлади...

Кечки маҳал бегона кишиларнинг овозини эшитиб, у ҳовлига чиқди. Кўча эшик олдида нотаниш енгил машина турар, ҳайдовчи билан бир мўйловли йигит юкхонадан алланималарни тушираётгандилар.

— Акам тайинлагандилар, — деди мўйловли йигит Латофат хонимнинг олдига келиб. — Бу икки қоп гуруч, анави ёғ, сурп, яна ул-бул ҳали келганича йўқ.

Худди шу пайт хизмат машинасида Шукуров келиб қолди. Ранги бўъдай оқарган қолда шув этиб машинадан тушди-ю, хотинининг олдига келиб:

— Сен ичкарига киравер, — деди.

Ич-ичидан титроқ туриб, қалтирай бошлаган аёл базур ортига қайтди.

— Салла деса, каллани олиб келасанлар — дея вишиллади Шукуров. — Мен ҳар эҳтимолга қарши тайёр турсин дегандим.

Йигитлар қовун туширганликларини сезиб, қаттиқ ўсал бўлишди. Қайта-қайта кечирим сўраб, жўнаб кетишди.

Шу оқшом Латофат хоним фақат йиғлади, йиғлади, тонггача йиғлади. Кўзларидан шашқатор ёш қуйилиб келаверди, келаверди, келаверди.

Шукуров илж бор қанчалик ялиниб-ёлвормасин, зшикни очмади.

Эртаси кун и у ранг-рўйи бир ҳолатда Санобарникига чиқди. Қўлида бир сиқим пул...

— Менга... ўсма... олиб келиб беринг, — дея олди у тўрға. Кўзларига ёш тўлиб кетганидан қўшнисининг юзига қарай олмади.

— Бунча пулни бериб... нима қиласиз? — деди Санобархон таажжубланиб. — Ахир кўп-ку?

Латофат хоним беҳолгина қўл силтаб, ортига қайтди.

Тушга яқин Санобархон етти яшар ўғлидан икки боғлам ўсма бериб юборди.

Латофат хоним ўзи яхши кўрадиган пахта гулли пиёгани стол устига қўйиб, кўм-кўк ўсмадан бир сиқим олиб, кафтлари орасида сиқа бошлади. Ҳосил бўлган ям-яшил суюқликка бир неча сония тикилиб турди. Сўнг ботинмайгина бир ҳўплади. Заҳардай аччиқ суюқлик аввал лабларини, тилини, танглайини куйдириб ўтди-ю, ошқозонга етиб таққа тўхтади.

«Бир ҳўплам яхши таъсир қилмади, шекилли, — дея ўйлади у суюқликка тикилиб. У ҳаддан ортиқ асабий ҳолатда эди. Худди биров келиб, тортиб олиб қўядигандек, титроқ қўллари билан маҳкам пиёлага ёпишди. — Ҳаммасини ичаман, ҳаммасини... Ўша бедаво дардни ўзак-пўзаги билан қуришиб юборсин! Бутунлай!»

Аёл чўлда сувсиз қолган одамдай ташналик билан ютоқиб-ютоқиб ича бошлади.

ҲАВОГА СОВРИЛГАН УМР

Аёл кейинги кунларини таҳлика остида ўтказарди. Айниқса, кеч тушишини юрак ҳовучлаб кутарди. Сир бой бермаслик мақсадида, ўзини баджаҳл қилиб кўрсатишга уринар, қошларини чимириб, ўшшайиб юрар, аммо юраги гурс-гурс уриб, така-пука бўлаверарди. Аёл хавотир билан эрининг бирдан ўзгариб қолганини ҳис этар, мўмин-қобил эрининг сўнгги пайтлардаги юриш-туришини, гап сўзларини бот-бот кўз олдига келтиравериб, эслайвериб, таҳлил қилишга урина-урина, асаблари ишдан чиқар, ҳолдан тойиб, тиқ этган товуш ёқмасдан қоларди.

Ўша кунни ҳам алағда кўнгли нохуш воқеа содир бўлишини сезгандек, ғаш бўлиб, қўли ишга бормай, аламини болалардан олганча, бирини уриб, бирини қарғаб ўтирганида эри кириб келди. Мухторқул сўнгги пайтларда индамасликни одат қилиб олганди. Индамай ечинди, ювинди. Дастурхон тепасида ҳам миқ этмади. Манзура чой, заранг косани тўлдириб шўрва олиб келди. Мухторқул бўёғи учиб кетган ёғоч қошиқда косани бир-икки кавлади-да, кўнгил учун тузини ҳам тотиб кўрмади, косани нари сурди.

Манзуранинг ранг-қути ўчди.

— Ҳа, битта-яримтаси тўйдириб юбордим?

Мухторқул чағир кўзларини хотинига еб юборгудек важоҳатда тикди:

— Ичмайман. На жир бор бу овқатингда, на маза-матра... Йигирма йиллик хотинсан-у, дурустроқ овқат қилишни билмайсан.

Манзура ғазабдан дағ-дағ титраб, бўғриқиб:

— Вой, вой тавба! — деди-ю, кутилмаганда кулиб юборди. Жуда асабий тарзда кулди. Сўнг бирдан жим бўлди, беписанд нигоҳини эрига қадаганча жаврашга ўтди:

— Мазали овқат егингиз келган бўлса, масаллигини тайёрлаб қўйинг эди! Йигирма йил дейсиз! Йигирма йилдан бери бирим икки бўлдимиз? Ҳар итдан бир суяк қарз бўлиб яшаймиз! Вой тавба, мен ноз қилиш ўрнига бу кишим... Яхшиям одамларнинг эрига ўхшаб тоғни урса талқон қиладиганмас...

Мухторқул хезланиб ўрнидан турди.

— Эй, овозингни ўчирасанми-йўқми? Мен гап эшитаман деб келганим йўқ уйга!

Эрининг чигиртканинг эржагидай озгин гавдасига қараб хотиннинг яна кулгиси қистади. Бироқ бу гал ўзини босди-да, қўлингдан келганини қил, дегандай Мухторқулга тик қараб тураверди. Аввал бир-икки шапалоқ туширмоққа чоғланган эр хотинининг тап тортмай турганини кўргач, шахдидан тушди. Лекин барибир тишлари газабдан гижирлаб кетди.

— Бор, йўқол! Қайтиб кўзимга кўринма!

— Кетаман! Кўчада қолганим йўқ! — Манзура даҳлизга чиқиб, болаларини қидирди: — Шаҳбоз! Шаҳнигор!

Ота-она жанжалидан юрак олдириб қўйган болалар эски телевизор турган стол тагига кириб кетишган экан. Манзура уларни уриб-сўкиб олиб чиқди. Болалар бараварига «Кетмаймиз! Энамникига бормаймиз!» деб чирқираб йиғлай бошлашди. Илгарилари Мухторқул бундай вазиятда чидаб туролмас, югуриб бориб хотинининг қўлидан болаларни тортиб олар ва уларни етаклаб бошқа хонага кириб кетарди. Манзура эса жаврай-жаврай охири тинчиб қоларди. Аммо хотин ҳафта-ўн кун аразлаб, миқ этмай юраверар, қачонки Мухторқул ёш болани алдагандай силаб-сийпаб, сувидан кириб, ўтидан чиққандан кейингина сал қовоғини очарди.

Бу гал Мухторқул болаларнинг қий-чувига парво қилмагандай миқ этмасдан ўтираверди. Манзура уларни кийинтиролмай фигони фалакка чиқар, лекин қарғанишини ҳам қўймасди:

— Одамларнинг отасига ўхшаган мард оталаринг бўлсайкан, шунча куйиб-пишганларингга яраша! Шаҳбоз, туфлингни кий!.. Уялмайдиам бола-чақасини кўчага ҳайдаб солгани. Ўл, эркак бўлмай, ўл бу кунингдан!..

Ниҳоят Манзура болаларини олдига солиб ҳайдаб чиқиб кетди. Уй ҳувиллаб қолди. Ўрганилмаган жимжитликдан Мухторқулнинг юраги сиқилди.

Эртаси кун кечга яқин қайнонаси кириб келди. Мухторқул ҳар доимгидек кампирнинг оғзидан боди кириб, шоди чиқишини кутган, шунга яраша ўзини «безбет куёв» қиёфасига солиб, тай-ёр ҳам турганди. Бироқ юзи жаҳлдан бўғриқиб, қорайиб турса-да, қайнона бу сафар бошқача йўл тутди: гўё орада ҳеч нарса бўлмагандай, куёв билан илиқ сўрашди, ҳатто ўтириб бир пиёла чой ичди.

— Мен сени тушунган одам деб юрардим, — дея ниҳоят мақсадга кўчди кампир. «Тушунган одам» деган ибора Мухторқул-

нинг гашига тегди. Негадир ўзини яна ҳақоратлангандай ҳис қилди. — Сенга не бўлди ўзи?! Ойдай яшаётгандиларнинг-ку... Болаларга ичинг ачимайдими? Қизимди оппоҳ демайман. Ҳамма боло асли хотин зотидан чиқади. Сен тушунган одамсан, сал оғирроқ бўлсанг девдим, — кампир куёвига мўлтираб қаради. — Менгаям осон тутма. Тўрт келин билан ҳовлида турамиз. Уруғингга қирғин келгурлар кунда бир чўқишмаса ҳисобмас. Уларнинг ўртасига тушавериб чарчадим. Бу ёқдан ҳафта ўтмай сенинг болаларинг етиб бориб туради. Мен ўзимди ўйлаётганим йўқ. Ҳузур-ҳаловатда яшамасам ўлмасман. Аммо-лекин болалар қийналиб кетди. Катта ўғлимнинг қизлари мен йўғимда «Боринглар, уйларингга кетинглар» деб сиқувга оларкан болаларингни...

Мухторқул қайнонасидан кўзини олиб қочиб, уй ичига разм солди. Деворлари ярмигача зах босиб кетган икки хонадан иборат уй ичида кўзга кўринарли ҳеч вақо йўқ эди ҳисоб. Тўрдаги эски, ранглари ўнгиб кетган қўпол сандиқ устида етти-саккиз кўрпа-тўшак йиғилган, унинг ёнида бир томонига сал оғиб қолган эски шифонер, ичида нима борлигича маълум: Манзура неча йиллардан буён авайлаб-асраб келаётган уч-тўрт кўйлак-лозим. Зах ўтмасин учун ерга похол солиниб, устига ҳар йили ювила-верганидан ранги ўнгиб кетган шолча тўшалган. Иккинчи хона меҳмонхона вазифасини ўтарди. Шунинг учунми, хонада ерга тўшалган шолча ва деразага осилган пардалар ҳали анча оҳорли. У хонага болалар у ёқда турсин, ҳатто эр-хотиннинг ўзи ҳам фақат меҳмон келганда ўтишарди.

Турган-биттани қашшоқликдан дарак бериб турган бу хонадоннинг ҳеч қандай жозибаси йўқдай туюлса-да, у болаларига эркинлик бахш этишга қодирлигини Мухторқул шу пайтгача ҳаёлига ҳам келтирмаган экан-да. «Менинг уйим — менинг қалъам» деганлари балки шудир.

Қайнона эса ҳамон минғирлаб «тарбиявий соат»ни давом эттирмоқдайди:

— Манзуранинг ўзи ҳам...

— Хўп, майли, эна, айб биздан ўтибди, — деди Мухторқул яна қайнонасининг кўзига тик қарамасликка ҳаракат қилиб, дастурхон устида юрган майда сариқ чумолиларни битталаб териб ташларкан.

— Келаверсинми ё ўзинг борасанми? — сўради кампир.

— Ўзлари келаверишсин... Мен бирров устахонага ўтиб келишим керак.

Кейинги кунларини Мухторкул ямоқчилик устахонасида ўтказиб бошлади. Бу ер тинч, осуда, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ. Эрталабки соат тўққиздан кеч беш-олтиларгача устахонадан жилмай ямоқчилик қилади. Бировнинг ботинкаси, бировнинг этиги дегандай... Кейинги вақтларда миждозлар ҳам устахонага серкатнов бўлиб қолишди. Ҳатто эрталаблари Мухторкулнинг эшик очишини кутиб турадиган, косиб сал кечикиб қолса, тепа сочи тикка бўладиганлари ҳам чиқиб қолишди.

Кеч кириши билан Мухторкул энгил нафас оларди. Эшикни ичкаридан қулфлаб, дераза вазифасини ўтовчи туйнук олдиға қўйилган курсига ўтирганча бироз тамадди қилган бўлади.

Устахонанинг орқа тарафида нақшинкор, миллий услубда қурилган чойхона бор. Афтидан, бу кошонанинг мухлислари ҳам тобора кўпайиб бормоқда эди. Мухторкул туйнукдан чойхонани кузатиб ўтиришни хуш кўрарди. Жимир-жимир нур таратиб, кўзни қамаштирадиган қандиллар, нақшинкор устунлар бир тараф, бу ерга даярли ҳар куни келишнинг иложини қиладиган одамларнинг мўллиги ямоқчини ҳайрон қолдирарди. Ҳа, бу дунёи кўтирда беташвиш-беғам янаётган, пуллари бемалол чойхона оши-ю, турли ичимликларга бебилиска сарфлай оладиган кишилар ҳам бор. Мухторкул уларга ҳавас қиларди. Ўзининг миждозлари билан чойхона миждозлари ўртасида жуда ка-атта фарқ борлигини ҳам ич-ичидан ҳис этиб турарди.

Куз кириши билан ямоқчининг миждозлари янада кўпайди. Мухторкул худо берган бу имкониятдан унумли фойдаланиб қолишга қарор қилди. Чунки қишлоқда уникидан бошқа устахона йўқ. Шаҳарга бориш учун эса саккиз чақирим йўл босиш керак. Битта эски этик ёки туфлини ямаиш учун ким ҳам шаҳарга борарди? Ҳадеб янгисини олаверишга эса унча-мунча одамнинг қурби етавермайди. Хуллас, ҳамма томонни обдон ўйлаб, тарозиға солиб кўрган Мухторкул «қўл ҳақи»ни аста-секинлик билан, лекин мунтазам равишда ошира борди. Айни пайтда, буюртмаларни ўз вақтида адо этиш учун устахонасида тунаб қоладиган бўлди.

Бу орада ўғли икки марта яширинча келиб кетди. Мухторкул уни кузатиб қўяркан, муҳим бир гапни шивирлаб икки марта такрорлади:

— Ойингга айтиб қўй, тойчоқ, даданг яқинда бойиб кетади.

Кейинги кунларда Мухторқул тўйиб овқатланишни ҳам бас қилди. Бир бурда нону бир чойнак суюққина қайноқ чой кифоя. Бора-бора тансиқ, мазали таомларни кўнгли ҳам тусамай қўйди.

Мухторқул даромадини ўта ҳасислик билан сарфларди. Эски, йиртиқ пулларни сийиш-ичиш учун ажратар, сал оҳорлироқ ёки яп-янги, шитирлаган пулларни ўзи доимо ўтирадиган қўлбола ўриндиқ устига тўшалган қуроқ кўрпача ичига яшириб қўярди. Энди у илгаригидай чойхонага келиб кетувчи бойваччаларни кузатиб ўтиришга вақт тополмас, тўғриси, бундай истак ҳам унда пайдо бўлмасди. Қандай қилиб бўлсаям кўпроқ пул топиш истасанг ямоқчининг ўй-хаёлини шу қадар банд этган эдики, кун бўйи қўли қўлига тегмай ишлаётганида ҳам, кечалари хира чироқ ёруғида кўзи ёшланиб пойабзалларни таъмирлашда давом этаётганида ҳам тушадиган ақчаларни дилида қайта-қайта ҳисоб қилишдан чарчамасди.

Бир куни ҳасисроқ мижозлардан бири у ўтирган ўриндиққа қараб-қараб қўйгандек туюлди. Мижоз кетиши билан Мухторқул эшикни шартта тамбалади-ю, рўмолчага тугилган пулларни кўрпача ичидан олиб, хонанинг одамлар кўзи тушавермайдиган қоронғи бурчагидаги майда-чуйдалар солинган қутича ичига яшириб қўйди. Шундан кейингина кўнгли сал хотиржам тортиб, эшикни очди... Тўғри, кўп ўтмай у ўзи қўйган пулларни тополмай роса гаранг бўлди. Излайвериб-излайвериб устахонанинг тит-питини чиқарди, жинни бўлиб қолишига сал қолди. Кўзлари чақчайган, башараси қийшайган аҳволда қуроқ кўрпачани қайта-қайта ғижимлаб, юлқиб, қоқиб ҳам кўрди. Ниҳоят бошини маҳкам чангаллаб ўтира-ўтира, ахийри, бойлигини олиб қасрга яширганини эслади... Мухторқул пул тугилган рўмолчани бағрига босиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Пул топилганининг шукронасигами, ўша куни устахона эшиги қайта очилмади.

Ямоқчи эртаси куни узоқ хаёлларга толди. «Манзурага обориб берсаммикин?... Рўзғорнинг кам-кўстига деб барини ишлатиб юборса... Йўқ! У отдан тушсаям эгардан тушмайдиганлардан... Юриб-юриб топганинг шу бўлдимидеса... — Мухторқул игна санчилаверганидан яра-чақа бўлиб кетган бармоқларига қаради. — Эркакмисан, эпласанг, бола-чақа қил, дейди. Яна бироз тўплай. Уйга кўринарли шкафми, тўшамчими оламан. Ана ўшанда ўзинг зипиллаб келасан, хотин...»

Сиртдан қараганда, у тарки дунё қилган одамдек эди. Сочсоқол ўсиб кетган, озиб, қоқсуяк бўлиб қолган, елкалари букчайган, киртайган кўзлари тез-тез ёшланиб турарди. Эғнидаги куйлагиги кир босиб, сасиб кетган. Умуман, ямоқчининг устахонасидан ҳам, ўзидан ҳам ёқимсиз бир ис анқиб турадиган бўлганди. Айниқса, унинг бармоқларига қараб бўлмасди. Улар худди... чумчуқ чўқиб ташлагандек, яра-чақа бўлиб кетганди. Аммо Мухторкул жонини жабборга бериб ишлашда давом этар, кўнгилда эса бири-биридан ширин орзулар мавж урарди.

Ташқи дунё билан алоқа бутунлай узилганди ҳисоб. Мухторкул мижозлардан биронтаси таниш ёхуд қариндош чиқиб қолса, «хизмат ҳақи»ни камроқ айтиши мумкинлигидан чўчиб, улар билан тузукроқ гаплашмас ҳам эди. Авваллари ўғли мактабдан чиққандан кейин қочиб-пусиб келиб турарди, кейинги пайтларда унинг ҳам қораси ўчди. Бироқ ямоқчи бу ҳолатга эътибор бериб ўтирадиган аҳволда эмасди.

Шундай кунларнинг бирида устахонага қишлоқ оқсоқоли кириб келди. Мухторкул уни хушламайроқ қарши олди.

Оқсоқолнинг Мухторкулга ота томондан узоқроқ қариндошлик жойи бор эди. Томир тортиб келган бўлса керак-да. Оқсоқол ўзига тўқ одам. Яна ким билади дейсиз. Бола-бақраси кўп бўлса, бир қоп эски-туски пойабзални текинга тикдириш учун келгандир-да. Бировлар бойлиги ачиб ётган бўлса ҳам, бир сўмнинг бетига қарайди. Бунинг устига, ишдан қолдиргани ортиқча.

Ёқимсиз ис димоғига урилган оқсоқол бурнини жийириб у ёқ-бу ёққа қараркан, туйнук ёнидаги ўриндиққа омонатгина чўкди.

— Нима гап, тинчликми? — деб сўради оқсоқол.

— Тинчлик, нима, бир гап бўлди деб эшитгдингизми, тоға? — ўз навбатида савол берди Мухторкул.

— Кун икка эшитиб қолдим. Бола-чақанг у ёқда, ўзинг бу ёқда, сарсон бўлиб юрганмишсанлар.

— Нега сарсон бўларканмиз? — тўнғиллади Мухторкул. — Бола-чақанинг бошпанаси бор, кўчада қолгани йўқ.

Оқсоқол мулоимлик билан жиянининг қўйнига қўл солиб кўришга ҳаракат қилди:

— Уларни қўя тур. Ўзинг-чи, ўзингнинг аҳволинг қандай?

— Мен ишлайман, ўша бола-чақани боқиш учун. Менга нима бўпти? Қизиқ гапларни гапирасиза, тоға. Ё Манзура шикоят қилиб бордимми?

Оқсоқол пастаккина, қурум босган шифтга қараб олди.

— Демак, борган. Тавба, бу хотинларга ҳайронсан. Бошида-ги савдони ҳаммага овоза қилиш шартмикан?!

— Йўқ, жиян, сен аввал гапни эшит. Гап деб ҳамма нарсани гапираверасанми? Келинни анчадан буён кўрганам йўқ. Овул-жамоатдан шундай гаплар эшитиб, жияндан бир ҳол сўрай деб келиб турганим.

— Одамлар... — пича ҳовуридан тушган Мухторқул ўйланиб қолди. — Тоға, биласиз, отадан ёлғиз йигитман. Шунга яраша қариндош-уруғнинг ҳам тайини йўқ. Биттаси сиз бўлсангиз, тўрт уй нарида туриб, рўзғор қилганимдан бери бир марта атайлаб эшигимни тақиллатиб келмагансиз. Ўзи зўрға кунини кўради, нима қиламан ташвишга қўйиб, деб алдаб қўясиз-да ўзингизни. Бу билан менга хайрихоҳлик кўрсатиб, раҳм қилаётгандай бўласиз, ўзингизча. Аслида эса, мени ҳақорат қилаётганлигингизни, ўзингизга ҳеч тенг кўрмаётганингизни ўйлаб кўрганмисиз? Яна ўзингизнинг жонингиз ҳузурини ҳам ўйлагансиз, чунки уйимда шароит йўқ, зах ўтиб, эски бод касалингиз кўзиб қолиши мумкин, ахир! Сиз шундан чўчигансиз... Мабодо мен ўзига тўқроқ, бадавлатроқ яшаганимда, ё ўзим бирон катгароқ ишда ишлаганимда борми, билмадим, ойига неча марта келиб кетган бўлардингиз уйимга... Бугун ҳам одамлардан эшитганингиз учун эмас, Манзура бориб шикоят қилгани учун келгансиз бу ерга. Одамзод ўзи шунақа...

— Тўхта! — оқсоқол ўнг қўлини кўтариб, ҳавода бир сермаб олди. Хотиржам чеҳраси бирдан шиддатли тус олди. — Нега сен гапни дарров ўзингга буриб олаверасан, а?

— Камбағалнинг кўнгли шунақа нозик бўлади, — деди Мухторқул ачитиб.

— Сен бир нарсани яхшилаб тушуниб олишинг керак. Хотин зотига бас келиб бўлмайди. Айниқса, ўртада рўзғор тебратиш масаласи турса.

— Нима қилай, тоға, нима қилай! — Мухторқул бақриб юборишдан ўзини аранг тийди. — Мени рўзғорини ташлаб қўйган эркаклардан деб ўйласангиз хато қиласиз. Шу хотиннинг кўнглини олай деб қилмаган ишим қолмади-ку. Қўли калталик менга она сути билан кирган шекилли. Ҳеч омадим юришмади-юришмади-да. Сиз менинг яримжонлигимни ҳатто билмасангиз ҳам керак. Ўпканинг энг оғир формаси билан касалланганлигим ту-

файли илгаридан касалхонада кўп ётардим. Бола-чақали бўлгандан кейин эса касалхонага чақиришсаям бормай қўйдим. Чунки у ерда ётишнинг ўзи бўлмайди-да. Болаларимнинг насибасини қирқиб, дўхтирларга харажат қиламанми деб ўйладим. Бировлар ўпкага кўлвор илон фойда, деди. Шунақа илонни туттириб келиб, Манзурага шўрва қилдириб ичдим. Янги туғилган кучук боласи даво деб эшитиб, қулоқларини қитирлатиб кучукча едим. Шулар туфайлими, худога шукр, ўз гавдамни ўзим кўтариб юрибман. Аммо мени бир тайинли ишга олишмагани ёмон. Қишлоқда иш тополмай шаҳаргаям бордим, ғишт заводига, пахта заводига, фабрика, мактаб дегандай... Лекин ҳамма жойга соғлом одамлар керак экан. Менга эса оғир, чангли ишлар мумкин эмас... Болалар бор ерга-ку, умуман қадам босмаслигим керак экан, чунки касаллигим юқумли бўлиши ҳам мумкин экан. Юриб-юриб, охири Манзуранинг акаси ёрдамида оҳак заводига ишга киргандим. Фалокат босиб, оёғимга қайнаб турган оҳак тўкилиб кетди. Икки ой касалхонада ётдим. Ана шундан кейин бошланди ғиш-ғиша гаплар...

Манзура... мени писанд қилмай қўйди. Баъзан сиқилиб кетиб, болаларга сал қаттиқроқ гапириб юборсам ҳам уйда катта жанжал кўтарадиган бўлди. Ҳалиям оёқда туриб, бир ишнинг бошини тутганим, ҳатто шундан кейин ҳам Манзура онасиникидан ул-бул ташиб рўзгорни тебратиб турди. Ичимдан зил кетсам ҳам билдирмасдим. Бунини Манзура безбетликка йўярди... Ҳар нарсани баҳона қилиб жанжал кўтарарди. Жуда тўлиб кетган пайтлари қариндошларини чақириб келиб мени ер билан битта қиларди... — бирдан Мухторқулнинг нафаси ичига тушиб кетди. Сўнг у қув-қувлаб узоқ йўталди.

— Бўлди-е! — деди оқсоқол жиянини жеркиб. — Гапирма-е! Бўлди, тушундим.

— Йўқ, энди гапираман, тоға, — деди Мухторқул ҳансираб. — Энди гапирмасам бўлмайди. Ким билади, шу билан қачон кўришамиз?! Кўришамизми ҳали... — ранги қув ўчган Мухторқулнинг қўллари титрай бошлади. — Сафар яқинлашиб қолган, тоға... Агар манави еримни ёриб кўрсангиз, — Мухторқул чап кўксига ниқтади, — у ердан юракни эмас, бир бўлак кўмирни топган бўлардингиз. Дардмандлик, йўқчилик, азоб, ҳақоратлар мени шу қадар эзиб ташлаганки, ўзимни одам деб ҳис қилолмай қолганман... Лекин яқиндан бери мен бир йўл тутдим. Мен ўзим-

га ўзимдан қалқон ясаб олдим. — Мухторқул гапдан тўхтаб, анграйиб қолган оқсоқолга синчков кўз ташлади. — Гапимга тушунмадингиз-а? — ямоқчининг ажин босган юзига табассум шарпаси соя солиб ўтгандай бўлди. — Энди мен хотинимнинг ўтидан кириб, сувидан чиқмай қўйдим. Бир амаллаб шу устахонани очиб олгандан кейин эса обдон ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келдим-да, хотин сўроққа тутди дегунча гапни ҳужумдан бошлайдиган бўлдим. Биринчи куниёқ Манзуранинг аҳволини кўрсангиз эди, нақ оёғи куйган товуқ дейсиз. Қайнона, қайноғалар келганда ҳам аҳвол шу. Ўртада улар ҳам ҳайрон. Илгарилари эртамикечми юзинг-кўзинг демай бостириб келаверадиганлар бирдан оёқларини тийиб қолишди. Хўш, хотинимнинг қариндошлари мени камситиб, оёқ ости қилиб нимага эришишди? А, нимага? — кўзлари чақчайган Мухторқул оқсоқолга бир муддат саволомуз тикилиб қолди. Оқсоқол лом-мим деёлмади. — Ёвузликка! — деди ниҳоят ямоқчи тантанали равишда. — Фақат ёвузликка! Мен табиатан ўта кўнгли бўш, хокисор одам эдим. Иложини топсам, Манзура оғирроқ юк ҳам кўтармаса дердим. Уни жуда илоҳийлаштириб юборгандим. Болаларни-ку, ер-кўкка ишонмасдим. Афсус... Хом сут эмган бандалар бундай мукофотга муносиб бўлолмас эканлар. Уйланмасимдан олдин орзу қилардим, хотиним шундай мўъжиза бўлсаки, касаллигимни юзимга солмаса деб. Афсус...

Бу билан сиз жияним бола-чақасини ташлаб кетишга қарор қилибди-да, деган хаёлга борманг. Аксинча. Мен энди қандай йўл билан бўлмасин, кўпроқ пул топишга ҳаракат қилаяпман. Мен пулнинг жодусига учдим. Ёвузлик деганда эса мен виждонни — ҳилвираб пишган қуйруқни лиқ этиб ютиб юборишни кўзда тутгандим... Мен энди одамларни алдайман. Бир сўмлик иш қилсам ўн сўм оламан, ўн сўмлик иш қилсам, йигирма сўм! Тўғри, бу катта ўғриликка ўхшамайди. Аммо мендай хокисор одам учун бу катта, жуда катта гуноҳ! Мана буларни кўряпсизми! — Мухторқул гандираклаб бориб хонанинг қоронғи бурчагидаги қутичадан рўмолчага тугилган пулларини олиб келиб оқсоқол олди-га қўяркан, қалт-қалт титраётган бармоқларига бир муддат меровсираб тикилиб қолди. — Негадир бўшашиб, ҳолсизланиб кетаяпман... Хўш... Тоға, тўғри, бу — катта бойлик эмас. Манави бир сўмлик кўчада ётса, эҳтимол, сиз бефарқ ўтиб кетарсиз. Лекин мен бундай қилолмайман. Чунки мен ана шундай бир сўмни ҳам

не машаққатлар билан топаман! Мабодо кутилмаганда, катта бойликка эга бўлиб қолсам, юрагим ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас...

Мухторқул туйқусдан жимиб қолди. Анча вақтгача чолдан ҳам садо чиқмади.

Мухторқул бир гапириб, кўнглини бўшатиб олмоқчи, сал енгил тортмоқчи бўлганди. Аммо жуда муҳим, азиз бир нимадан ажралгандай кўнгли бўм-бўш бўлиб, ҳувиллаб қолди; жисмидаги титроқ эса, борган сайин кучаяверди.

Ниҳоят, тамом каловланиб қолган оқсоқол: «Хўп, мен бораёй эмаса» дея мингирлаб ўрнидан тураётган эди, чопони бари тегиб кетдими, рўмолча ерга тушиб, ичидаги пуллар сочилиб кетди.

Буни кўрган Мухторқул ўрнидан отилиб туриб кетди. Сўнг гуноҳкорона тарзда бўйнини қисиб, қимтинибгина турган оқсоқолга эътибор ҳам бермасдан, жон ҳаллида чўк тушганча қалтироқ қўлларини аранг иродасига бўйсундириб, сочилган пулларни очкўзлик билан ҳансираб-пишқириб тера бошлади.

Оқсоқол чидаб туролмади — бемаврид ташрифининг асл сабабини айтишнинг унутган кўйи ўзини эшикка урди. Ваҳоланки, у Мухторқулнинг қайнонаси илтимосига кўра келган, яъни, куёв Манзуранинг талоқ хатини тезроқ бериши лозимлигини, шусиз ҳам яқин-йироқдан совчилар келиб-кегиб туришганини айтиши керак эди.

Орадан уч кун ўтиб, Мухторқул ямоқчи ўз устахонасида қон туфлаб, жон таслим қилди. Ямоқчи рўмолчага ўраб йиққан пуллар унинг маъракасига етди ҳисоб...

ЎВУЗЛИК ФАРИШТАСИ

Куз кунларининг бирида бўлажак фан доктори Фулом Сайид бошчилик қилаётган бўлимга ёшгина аспирант қиз ишга қабул қилинди. Фулом Сайид ёши қирқ-қирқ беш ёшлар атрофида, қома-ти барваста, бутун вужудидан куч ёғилиб турган, сочлари жингалак, бироқ негадир оқ оралаган, қош-киприклари эса қоп-қора киши эди. Кузлари... унинг кузлари жуда чиройли эди. Ҳа, ҳа, худди шундай: жудаям чиройли! Қиз ишга қабул қилинган кунидеҳ уни кўриб, юраги қинидан чиқиб кетай деган. Ҳаяжонланиб, буни сездириб қўйишига сал қолди. Фулом Сайид эса ўта босиқ, ўйчан, ҳатто анча совуққон эди. Бошқа ходимлар сингари Камолага ҳам эътибор бермаётгандек, ўзини жуда сипо тутди, фақат иш юзасидан савол-жавоб қилди-ю, бўлди тамом, шу билан бир кунлик иш вақти тугади, Фулом Сайид ўз уйига, Камола ўз манзилига кетди, эртасига эрталаб яна ўшандай салом-аляк, савол-жавоб...

Қиз орқаваротдан суриштириб, унинг хотини, ники ўғли борлигини билиб олди. Айниқса, хотини тўғрисидаги «сал қаримсиқ кўринади» деган гаплар миясига ўрнашиб қолди. Шундан кейин у беихтиёр ўзини тез-тез кўзгуга соладиган одат чиқарди. Қоматини янада сириб, чиройли кўрсатадиган кийимлар таялади, сочини ҳар куни ҳар хил турмаклашга эътибор берди. Кўзгуга қараб чиройли жилмайишни ўрганди. Аммо назарида барча ҳаракатлари зое кетаётгандек эди. Фулом Сайид ҳамон ўша-ўша, унга қис ҳам боқмасди. У ўз ўйи, ўз хаёли билан банддек эди.

* * *

Аслида... аслида Фулом Сайид бу қадар бераҳм ва бефаҳм эмасди. Бу мафтункор қиз ишга келган кунидеҳ унинг эътиборини тортган. Айниқса, буюрилган ҳар бир ишни тез илғаб олиши ва пухта бажариши уни, Фулом Сайидни, ниҳоят даражада ажаблантирган, қизиқишини орттирган эди. Қизнинг бу қадар истеъдодли эканлигини у хаёлига ҳам келтирмаганди. Шунча йил ишлаб, ишхонадан бирорта ҳамфикр, уни гапирмай туриб тушунадиган бир дўст тополмаганди.

Бир куни қиз у билан янада яқинлашиш мақсадидаи ё чин кўнгилдан ўйлаган нияти эдими, ҳар қалай иш вақтида дабдуруstdан унга илмий иш қилиш орзуси борлигини айтиб қолди. Шунда Фуломнинг хаёлига уни шогирдликка олиш режаси келиб қол-

ди ва бу ҳақда қиз билан суҳбатлашганида у хурсандлигидан чапак чалиб юборди. Шу нарса сабаб бўлди-ю, улар бир-бирига боғланиб қолганини ўзлари ҳам сезмай қолишди.

Камола ҳар куни ишга ҳаяжон билан кириб келаркан, юраги гурс-гурс уриб, кўзлари чақнаб кетар, тезроқ уни кўришга шошилар, рўпара келганда ўзини йўқотиб, галидан адашиб кетар, Фулом Сайиднинг ҳамон ўша «совуқ» муомаласидан кейингича ҳуши ўзига келиб, сипо тортиб қолар, алами келганидан йиғлаб юборай дерди. «Э, Худо, бу аҳвол қачонгача давом этади? — дерди у тепасига «Лаборатория» деб ёзилган хонага кириб, эшикни қарсиллатиб ёпаркан. — Домлам бўлса нима қипти? Олим бўлса ўзига. Бола-чақаси ҳам мени қизиқтирмайди, — дерди у ўжарлик билан. — Менга ундан бошқа ҳеч ким керак эмас!» Қизнинг кўзларига ғилтиллаб ёш келар, ортига қайтиб, эшикни секин, ғийқиллатмасдан очиб, йўлакнинг нариги бетида тепасига «Доц. Фулом Сайид» деб ёзилган эшикка ўшшайиб қараркан, хонаси ҳамон очилмаганини кўриб, хаёлида: «Қасққа кетиб қолдйкин?» деган ўй тинимсиз чарх ура бошларди. Қиз бу ишларнинг оқибатини ўйламасди, ўйлайдиган аҳволда эмасди.

Аммо Фулом Сайид ўйлайвериб, ўйининг тагига етмасди. Қўли ишга бормаи қолган вақтлари ҳам бўляпти-да, ахир. Охири бир қарорга келолмай, бу ишни тақдирнинг измига ташлаб қўйди.

* * *

Қиз эса таъқибни баттар кучайтирди. Ҳар хил баҳоналар билан хонасига кириб келишлари кўпайди. Деярли ҳар куни лаборатория эшигини очиқ қолдирар, чунки хонанинг у ёғидан бу ёғига, албатта, иш билан ўтганида рўпарасидаги хонада ўтирган Фулом Сайидни бемалол кўриш мумкин эди. Энг муҳими, сиртдан қараган киши қиз бу ишларни атай қилаётганини умуман сезмасди.

Фулом Сайид қанчалик эҳтиёткор бўлмасин, барибир сири фош бўлиб қолди. Лаборатория ишини бажараётганда беҳосдан қизнинг қўли қўлига тегиб кетди. Камола эътибор бермади, аммо Фулом Сайиднинг бутун вужуди зириллаб кетган эди. Овози ҳам ўз-ўзидан титраб чиқди ўша онда. Яна бир куни қизнинг либоси ўзига жуда ярашиб турганидан таъсирланиб, тикилиб турганида беихтиёр кўзлари тўқнашиб қолди-ю, Фулом Сайид сири фош бўлиб қолгандек қип-қизариб кетди. Бу вақтга келиб Камола

аёлларга хос сезгирлик билан унинг ҳам бефарқ эмаслигини биллиб олганди.

«Агар у менга устозлик меҳри билан қараётган бўлса, бир умр ундан нафратланиб ўтаман», — дерди у ўзига-ўзи кўнглини гумон кемирган пайтларда. Камола бир неча кун ишга келмай қолган кунлари Фулом Сайид ўзини қўярга жой тополмасди. Анча вақтгача ўзича ундан гумонсираб, аразлаб юрарди. Унинг бу қилиғи қизнинг эътиборидан четда қолмасди, албатта. Бирор ишни баҳона қилиб, гап орасида ишга келмай қолиш сабабини қистириб ўтар, шундан кейингина йигитнинг чиройи очилиб, ўзига келиб қоларди.

Фулом Сайид ҳеч кутилмаганда тақдир инъом этган бахтдан маст бўлиб, қизнинг сўнгги бир-икки ой ичида бироз гарангсиб юрганини сезмай қолди.

Бир куни қиз кўлида аллақандай конверт билан унинг хонасига кириб келди. Ғамгин, кўзлари қизарган... Фулом Сайид ҳайрон бўлиб, қизга бир қараб қўйди-да, индамай конвертни очди: муқовасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган таклифнома!

Юраги қинидан чиққудай бўлиб, гурс-гурс уриб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Тўйми? — деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Қиз қизариб ерга қаради, лабини тишлади.

— Камола... — у илк бор қизни исми билан атади.

Қиз илкис бош кўтариб қаради. Кўзларида бир олам гина...

— Ота-онам қўйишмаяпти... Мен ҳар томонлама ўйлаб кўрдим... Бошқа... иложимиз йўқ, — деди ва яна боши қуйи солинди.

Фулом Сайид гангиб қолди. У нима деярини, нима қиларини билмай ўртанарди. Икки ўт орасида қолганди. Шундагина у қизнинг сўнгги пайтларда ранг-рўйи бир аҳволда юргани сабабини англади. Англади-ю, ўзини-ўзи лаънатлай бошлади. Бўлажак фан доктори, ёши қирқни уриб қўйган, ҳаётнинг анча-мунча аччиқ-чучугини тотган одам уч йилдан буён юрагининг энг тубига яшириб қўйган гавҳари бир кунмас-бир кун бошқа бировнинг қўлига ўтиб кетиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмабди.

Камола ерга қараган қуйи, индамай кета бошлади.

— Камола!

Қиз таққа тўхтаб ўтирилди. Кўзларида недир умид учқуни порлагандек бўлди. Рангпар чеҳраси жозибали тус олди. Илк бор

йигитнинг кўнглида рашк туйғуси ғаласн қилди. Илк бор қиз олдида совуққон ўктамлигини йўқотиб, асл қиёфасига қайтгандек бўлди.

— Кетманг... илтимос... — деди у деярли пичирлаб. Камола қулоқларига ишонмади. «Йўқ, у эмас, бу бошқа одам, — дея ўйлади у изтироб билан. — Менга шундай туюляпти. Сароб бу... Шайтон йўлдан уряпти. Шайтон... у эмас...»

Довдираб қолган йигит ўзи томон яқинлашаётганини ҳис этиб, уйқудан уйғонгандек сесканиб, ортига тисарилди.

— Мен сизга анчадан бери шуни айтмоқчи эдимки... — йигит очиқ гапиролмай қийналарди. — Бирданига бунақа иш... албатта сизда айб йўқ. Сиз... демоқчиманки, сиз кетсангиз, менинг аҳволим не кечади?..

— Сиз?! — Камола унинг сўзларини: «Ёрдамчисиз қолдим, энди нима қиламан?», деган маънода тушуниб, бирдан чимирилиб, чарс-чурс гапира бошлади:

— Бир ойлик отпускаи олмоқчиман. Керакли ҳужжатлар, қўлёзмаларни тахт қилиб, тортмангизга солиб қўйдим. Индинга... ўтарсиз... — охириги сўзни пичирлаб айтди у, — уйдагилар билан, — деб қўшиб қўйди бироздан кейин.

Камола «уйдагилар» деганида хотини Шоирани назарда тутганини йигит тушуниб, беихтиёр кўзларини олиб қочди.

Қиз ғамгин кўзлари билан сал кулимсирагандек бўлди-ю, шарт бурилиб чиқиб кетди. Бироздан кейин йўлакда унинг ким биландир гаплашаётгани эшитилди.

Камола кетиб, йигитнинг кўнгли ҳувиллаб қолди. Қўли ишга бормади. Иш столи кўзига бало-қазодек кўрина бошлади. Қуёш ботиб, борлиқни чулғаётган зимистон унинг қалбига ҳам оқиб кираётгандек эди. Кўнгли шу пайтгача ўзи тан олиб, олмай, ўзи тушуниб, тушуниб етмай келган ғалати бир ҳис билан тўлиб борарди.

Шу куни илк бор унинг уйга боргиси келмади. Камоланинг маҳзун чеҳраси кўз олдидан нари кетмади. «Мен адолатсизлик қилдим, — дея ўйлади у алам билан. — Энди у бир умр бахтсиз бўлади...»

Шу пайт телефон жиринглади. Ички бир сезги билан хотини телефон қилаётганини сезиб, афти бужмайди. Дарвоқе, Шоира...

* * *

Шоира синчков аёл эди. Эридаги ҳар бир ўзгаришни дарров пайқаб оларди. Аммо: «Ўзи ёрилиб қолар, сабр қилиб турай-чи»,

дейдиган аёллардан эмасди. Кўнглига келган гапни шартта айтади-қўяди.

— Намунча қовоғингиздан қор ёғмаса? — деди у бир кун и эрига. — Шогирдчангиз эрга тегиб, ҳаммасқни азага айлантйриб кетдимй?

Фулом унга «Жиннимисан?» деган маънода қараб қўйди, лекин индамади. Жавоб қайтарса оқибати нима бўлишини яхши билади. Сабаби, салкам бир йилдан буён Шоира эрини ўша «шогирдча»сидан рашк қилиб юрарди. Бир-икки марта ишхонасига пойлаб бориб, эрининг ўша «шогирдча»си билан гаплашиб турганини ўз кўзи билан кўриб қолганидан бери пичинг қилавериб, бечоранинг кўзини очирмасди. Ҳар гал Фулом: «Ҳали ёш болаку у. Мени бировнинг ёш қизини йўлдан урадиган ифлос деб ўйла-япсанми? Фақат иш юзасидан гаплашаман у билан» деган чучмал сўзлар билан қутуларди. Бироқ ўзи ёлғиз қолди дегунча, ўша «бировнинг ёш қизини» ўйламаса туролмайдиган бўлиб қолганди. Баъзан ихтиёрсиз равишда Шоира билан Камолани солишти-ра бошларди.

Хотини яқин-яқингача ип-йигирув фабрикасида ишларди. Бироз новча бўлса-да, қош-кўзи попуқдек эди. Камоланинг юз тузилиши, қарашлари унга айнан ўша вақтларни, хотинининг ёшлигини эслатгандек ҳам бўларди. Рўзгорни сал тиклаб олишгандан кейин бутунлай ишламай қўйди. Уй туттишни, бола боқишни жойига қўяр, эрининг уст-боши ҳар доим ювилган, дазмолланган, ўзига қарашга ҳам улгурарди. Сўнгги вақтларда ёшликда ўтган қийинчиликлар, рўзгор, бола-чақа ташвиши ортда қолиб, бироз тўлишиб, салобатли аёлга айланиб бораётган эди, фалокат оёқ остида деганларидек, бирданига унинг тишлари тўкила бошлади. Омон қолганларини ҳам қурт ёб оғритар, совуқ нарса ея олмас, жағи оғриб, шишиб кетишидан қўрқиб, тишларини ювмай қўйганидан оғзидан бадбўй ҳид анқийдиган бўлиб қолганди. Шу боис, эр-хотин анчадан буён бегона эдилар...

Фулом Сайид қурби етганича хотинининг тишларини даволатишга ҳаракат қилди. Афсус, ўзгариш бўлмади. Шоира: «Пул топиб, тишла тиш солдирасиз» деб ғингшиб юрган кунларнинг бирида эрининг «эўр» шогирдчаси борлигини эшитиб қолди. Шу кундан бошлаб аёлнинг эрига ишончи йўқолди, кўнглига шайтон уя қура бошлади. Уч марта эрига билдирмай ишхонасига бориб, таниш аёллардан сўраб суриштйрди. Камоланинг қобилиятли қиз

бўлгани учун Ғулом Сайидга шогирдликка берилганини эшитиб сал ҳовури пасайди. «Тўғри қизга ўхшайди-ку» дея ўзига ўзи тасалли берса-да, шайтон қурғур кўнглига ғулгула солаверарди. Шунинг учун «пуф саосиқ» бўлиб қолган эканман-да, деб ўйлаши билан аёлнинг дарди азобга айланар, ўзини кераксиз матоҳга ўхшаб қолгандек ҳис этаркан, дунё кўзига тор кўриниб, ўлимни афзал билиб қоларди. Шунда ўғилларини кўз олдига келтириб, яна фикридан қайтарди. «Мен бўлмасам эрим анави шогирдчасига уйланади-қўяди. Ўғилларим ўгай онанинг қўлида қоладими? Ўгай онанинг қош-қовоғига қараб, кўнгли ярим бўлиб ўсадими? Йўқ, болаларим учун ҳам яшашим керак», деб ўзини ўзи кўнглини кўтарар, ёмон ҳаёлларни қувишга ҳаракат қиларди.

Аёл олий маълумотта эга бўлмаса-да, эрининг ишларига умуман тушунмаса-да, унинг келажаги порлоқ олимлардан эканлигига ақли етарди. Чунки эридан илмий мақолалар сўраб, ҳали Ленинграддан, ҳали Туркиядан хатлар келиб турарди. Ҳатто Франциядан мактуб келганида бутунлай лол бўлиб қолган эди. Наҳотки, шу оддийгина, битта костюм-шимни беш-олти йиллаб киядиган, хотинининг заҳар-заққум (айниқса, пул масаласида) гапларини жим туриб эшитадиган мўмин-қобил кишини Францияда ҳам танишса?! Ҳалиги гап чиққунга довор, у эрини бош кўтармай ишлайди, деб ўйларди, мана энди кимга ишонишни билмай боши гаранг. Бироқ ҳозир қилаётган илмий иш эрига олам жаҳон шуҳрат келтиришига юз фоиз ишонарди. Чунки Ғулом Сайид илмий ишини ҳеч кимга (анави қизга ҳам!) ишонмай уйда сақлар, иш хонасига ўзи тугул болаларини ҳам йўлатмасди. Аёл азбаройи қизиққанидан эри уйда йўқ пайтида ўша илмий ишни варақлаб кўрган, аммо ҳеч вақога тушунмаган эди. Алламбало формулалар...

Қамола турмушга чиқмасидан бир неча кун аввал кечки овқат маҳали телефон жиринглаб қолди. Аёл чаққонлик билан эридан олдин трубкани олди: «Эрим уйда йўқ» деди-ю, шартта гўшакни жойига қўйди. Ўрнидан тураётган эрига юзланиб қичқирди:

— Ўтиринг жойингизга! Ишхонада гаплашганингиз етмайдими?

— Иш юзасидан гаплашмоқчиман... — деди Ғулом икки кўзи телефонда бўлиб.

— Менга қаранг, — деди Шоира зардаси қайнаб. Унинг ранг-рўйи ўчиб, лаблари пириллай бошлаганди. — Агар ўша қиз билан дон олишадиган бўлсангиз, болаларимни бағримга босаман-у, ўзимга ҳам, уйга ҳам керосин сепиб, ёқвораман!

Ғуломнинг эти жимирлаб кетди. Юрак ютиб, лом-мим демади. Азбаройи хотинига раҳми келганидан, унинг аҳволини тупшунганидан эмас, аксинча: «Уйда ўтирган хотин ваҳшийлашиб кетади деганлари рост экан» деб ўйлагани учун оғиз очмай қўя қолди.

* * *

Шу воқсадан кўп ўтмай, Камоланинг турмушга чиқиб кетганини эшитган Шоира хурсанд бўлиб кетди. Боши боғланса, ҳартугул қутуламан, деб ўйлади у соддалик билан. Эри ҳам ҳардам хаёл бўлиб юриб-юриб, охири тақдирга тан берган шекилли, боши билан ишга шўнғиб кетди. Докторлик ишини тайёрлаш жараёнида бироз моддий томондан қийналиб юрганини сезган аёл «тилла тиш» учун йиғиб юрган пулларини эрининг чўнтагига солиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Докторлик иши тайёр бўлган кун тақдир Ғуломга яна бир хушнудлик бахш этди. Хонасига Камола кириб келди! Аёл шу қадар очилиб кетгандики, Ғуломнинг ҳуши бошидан учиб, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Хонасида нафис атиргул ҳиди уфуриб кетди.

— Бугундан ишга қайтдим, — дея аввал сўз бошлади Камола. Йигит лол бўлиб қолганини ҳис этиб, қалби қувончга тўлганди унинг. — Ишлар йиғилиб қолгандир.

— А, ҳа, э, йўқ, — дея довиради Ғулом. — Т-тажрибаларни ўзим ўтказдим. Бир амаллаб... сиз.. сиз...

— Менга иш қолмабди-да, — жилмайди Камола. Кўзлари маънос боқаетгандек туюлди йигитга.

— Ўтиринг, Камола.

— Мен бироз ишласам дегандим.

— Иш бўлса қочмас, ўтиринг.

Камола йигитнинг қаршисидаги стулга омонатгина ўтирди. У Ғуломнинг кўзига қарамаслик учун стол устидаги қоғозни беихтиёр ғижимлай бошлади. Ғулом ўзини босишга ҳарчанд уринмасин, ҳаяжони ортиб борар, бутун вужудини аллақандай ёқимли ҳис қамраб олаётгандек эди. «Э, Худо, — дея нола қилди у илк бор. — Уни шу қадар севаманки, бу севги мени адойи-тамом қилмаса деб қўрқаман. Ахир энди унинг оиласи бор... Ўртамиздаги жарлик шу қадар чуқурлашиб кетдики, энди унга кўприк қўйишнинг асло иложи йўқ. У энди бировнинг хотини...» Шу ўй

хаёлига келиши билан йигит бирдан ҳушёр тортди. Ҳиссиётга берилиб, титраб турган вужуди базўр унинг амрига бўйсуниб, сипо тортиб қолди.

— Ҳозирча тажрибаларни тўхтатиб турибман, — деди Фулом. Овози дағалроқ чиқди шекилли, Камола ялт этиб унга қаради. — Агар хоҳласангиз, уч-тўрт кун дам олишингиз мумкин.

Аёлнинг жонни ўртаб юборовчи қоп-қора кўзлари жонсарақлик билан шундай боқдики, беихтиёр йигитнинг аъзойи-бадани жимирлаб кетди.

— Мен сизга енгилроқ бўлсин дегандим. Энди... ҳам давлат иши, ҳам рўзғор ташвиши дегандай... — дея шошилиб ксчирым сўрай бошлади у.

Аёлнинг ўпкаси тўлиб, миждаларига ёш қалқди:

— Бу ерга келишдан мени маҳрум қилманг, илтимос, — деди-ю, юзини қўллари билан тўсганча югуриб хонадан чиқиб кетди.

Фуломнинг кўнгли ғаш тортиб, боши лўқиллай бошлади. Яхшилиқ қиламан деб қовун тушуриб қўйганидан изтиробга тушиб, ўзини ўзи ёмон кўриб кетди.

Кунлар шу зайлда ўтаверди.

Камола бир куни хурсанд бўлиб келса, эртасига хафа бўлиб уйдан чиққани шундоққина юз-кўздан билиниб турар, баъзи кунлари ишхонада йиғлаб олса ҳам керак, кўзлари қизариб юарди. Сўнгги кунларда бир-икки кун ишга келмайдиган одат чиқарди.

Ниҳоят Фулом юрак ютиб, аёлдан кўнгил сўрашга жазм этганда, у ўзини тутолмай ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Нима бўляпти ўзи, тинчликми? — деди Фулом юраги тошиб. Камола юзига дастрўмолини босиб, баттар йиғлай бошлади. Шу пайтгача у аёлга қўлини ҳам теккизмаган эди. Ўша куни ботинмайгина аёлнинг қўлларида тутиб, авайлаб кўз ёшини артди. Аллақачонлардан буён вужудини ларзага солиб юрган таниш ҳис тагин ғалаён қилди.

— Эрталаб... ишга келиш олдидан уришиб қолдим, — дея хўрсиниб гапира бошлади аёл. — Нимага ҳадеб қовоқ солаверасан, дейди. Бошқа аёлларга ўхшаб кулиб юрмайсанми, кулиб кутиб олмайсанми, дейди. Кунда, кунора шу можаро... Мени кузатгани- кузатган. Уйга боришга юрагим безиллайди. Худди айбим бор-у, бир кунмас-бир кун фош бўлиб қоладигандек, юрагимни ҳовучлаб яшайман. Ўзиям, ўша бир хонали уйи ҳам сиқиб

юборди одамни. Мени бахтиёр хотин бўлиб юришимни талаб қилади. Бу иш қўлимдан келмаса нима қилай? Уни алдашни хоҳламайман.

— Ўзи қанақа одам? — дея эҳтиёткорлик билан сўради Фулом.

— Ҳамма эрлар қатори битта одам. Ишга борса, маош олса, қорни тўйса бўлди. Кирлари ювилган... дазмолланган...

Шу пайт йўлақдан эҳтиётлик билан босилган қадам товушлари эшитилгандек бўлиб, иккаласи ҳам беихтиёр ўрниларидан туриб кетишди. Камола хавотирли нигоҳ билан йигитга қаради-ю, шошиб эшик томон йўналди ва тўсатдан остонада Шоира билан тўқнаш келди. Ҳатто бир-бирларига урилиб кетишларига сал қолди. Уни кўриб Шоиранинг кўзлари хонасидан чиқиб кетай деди. Аммо миқ этмади. Камола эшитилар-эшитилмас салом бериб, хонасига кириб кетди.

— Ҳа, намунача рангингиз оқариб кетди? — деди Шоира таклифни ҳам кутмасдан ҳалигина Камола ўтирган стулга чўқаркан.

— Нима гап? Тинчликми? — саволга савол билан жавоб берди Фулом. — Болалар тинчми?

— Тинчлик. Тиш дўхтирига бораётгандим, — дея баҳона қилди Шоира, эшик томон ўқрайиб қараб қўйди. — Пойлаб келди деб кўрқиб кетдингизми?

— Қўйсанг-чи, шунақа тузсиз гапларни, — деди Фулом энсаси қотиб. — Борадиган бўлсанг, эртароқ бор.

— Қанжиқчангиз яна олдингизга кеволибди-ку, — деди аёл ич-ичидан кўтарилиб келаётган ғалаённи базўр босиб. Фулом эшитмасликка олди. Хотинининг жанжал бошлаш учун баҳона қидираётганини сезиб, атай тилини тийди. Нариги хонада юрак ҳовучлаб ўтирган Камолани аяди. Ишлаётган кишидек китоб варақлай бошлади. Шоира эрининг бепарво хатти-ҳаракатини кузатаркан, хўрлиги келди, унинг йиғлагиси, хонани бошига кўтариб бақиргиси келди. Бироқ эри бу қилмиши учун бир умр кечирмаслигини эслаб, бошқа баҳона қидирди.

— Пул керак, — деди у кутилмаганда. Бу гапи билан эрининг жон еридан тутганига амин эди.

— Ёнингда борини ишлатиб тургин, — Фулом бироз овозини пасайтириб, мулойимроқ гапиришга уринаётганини сезган аёл аламли кулимсираб қўйди.

— Етмайди, — деди у ўжарлик қилиб. — Тилла тиш қўйдираман дегандим-ку сизга.

— Хўп, хўп, — баттар овози пасайди Фуломнинг. — Топиб бераман. Сен бориб келавер-чи, ҳали дўхтиринг нима дейди.

— Ана шунақа-да, ўлиб-тирилиб йиққан пулларимни берганимда, индамайгина ишлатгандингиз. Менга қолганда пули йўқ эмиш. Яна оғзи сассиқ деб ноз қилганига ўлайми?

— Бўлди. Учир овозингни. Пулинг бўлмаса ҳеч қасерга борма. Кечкурун олиб бораман.

Шоирага негадир алам қилиб кетаётганди. «Ўйнаш орттирганидан бери тили ҳам чиқиб қолибди, — деган ўй келди хаёлига, — ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик қилмоқчи шекилли. Овора бўласан!»

Шоира мижжаларига қалққан ёшни дастрўмоли билан авайлаб артиб, ўзини елпиди. Сўнг силганиб ўрнидан турди. Унинг кўз қарашидан тортиб, ўзини тутуши-ю, қадам олишигача эрига нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб билан тўлиб турарди. Айниқса, унинг қарашлари кўрқинчли эди. Жаҳли чиққан вақтларида Фулом унинг кўзларидан кўрқиб кетарди. Қаҳр-ғазабдан ташқари аллақандай ваҳшийликми, ёвузликми яшириниб ётгандай эди унинг кўзларида.

Фулом ишдан кейин танишларидан қарз сўраб олгандан кейингина энгил тортиб уйига йўл олди.

Шоира ҳамон ўшшайиб ўтирарди. Эри стол устига қўйган пулни олди-ю, индамай ётоқхонага кириб кетди. Бироздан кейин ишхонадаги воқеанинг тагига етмоқчи бўлиб қайтиб чиққанида, эри меҳмонхонада аллақачон ухлаб қолганини кўриб, баттар зардаси қайнади ва эртагаёқ онаси яшайдиган маҳаллада «Оппоқ ойи» деб ном чиқарган фолбинникига боришга аҳд қилиб, ётоғига кириб кетди.

* * *

Эрталаб у эрини ишга жўнатиб, у ёқ-бу ёқни йиғиштирган бўлди-ю, апил-тапил кийиниб арман фолбинникига йўл олди. Одамларнинг айтганича бор экан, фолбиннинг «клиентлари» шунчалик кўп эканки, эрталаб борган кишига кечки соат бешда навбат келса бўладими. Шоиранинг бунақа жойларга биринчи марта келиши эди, бироз довдираб, ҳаяжонланиб кириб борди. Фолбинни «Оппоқ ойи» деганлари рост экан. У баланд бўйли, тўладан келган, сочидан тортиб қош-кипригигача оппоқ оқариб кетганди.

«Арман фолбинлар кучли бўлади деб эшитардим, ростга ўхшайди», — деб ўйлади Шоира фолбиннинг қаршисига ўтираётиб. Оппоқ ойи унинг юзига қарамади ҳам. «Келинг» деди, холос.

— Оилам сал нотинч эди. Шунга...

Оппоқ ойи кўли билан «бўлди» дегандек ишора қилди. Сўнг тасбеҳини олиб, кўзларини чирт юмганча, ичида аллақандай дуони ўқий бошлади. Шоира юрагини ҳовучлаб, аёлнинг оғзига тикилиб ўтирди. Бирмунча фурсат ўтиб, фолбин тилга кирди.

— Эринг илмли киши экан, қизим. Сани ҳурмат қила. Аммо яна бир аёл кўрина. Иккаласи бир-бирига талпиниб турарлар. Севги бор ораларинда...

— Тўшақда бўлганми? — дея шошиб сўради Шоира.

— Йўқ. Тўшақ йўқ. Аммо муҳаббат бор...

— Ўша аёлдан эримни совитиб бероласизми? Қанча харажати бўлса майли...

— Йўқ, — аёл қатъийлик билан бошини сарак-сарак қилди. — Ман фол очаман, ром кўраман, касал бўлсанг ўқийман. Худонинг буюргани шу менга. Аммо бунақа ишни қилмайман. Бу энг оғир гуноҳ...

Аёл тасбеҳни йиғиштириб, ўрнидан тураркан, яна бир марта «гуноҳ» деб қўйди пичирлаб.

Ўйлаган режасининг асосий қисми битмай қолгани учун кўнгли ғаш бўлса-да, аёл руҳан тетик эди. «Қар қалай эрим менга хиёнат қилмаган экан-ку. Энди нима бўлсаям ўша хотинни кўзига ёмон кўрсатиб қўйиш керак, — деган ўй кечди хаёлидан. — Аммо нима?.. Нимадир қилиш керак... нимадир... Токи ўша аёл кўзига бало-қазодек кўринсин. У дунё-ю бу дунё унинг отини атамайдиган бўлсин!» Шоира уйга етиб келгунча ҳам, ошхонада идиш-товоқларни ювиб-тозалаб юрганида ҳам фақат шу ҳақида ўйлади. Ўзини-ўзи ёлғонни ўз ўрнида, ишонарли қилиб ишлатишга-да тайёрлаб бориш мумкинлигини ҳам унутмади.

* * *

Бир куни кечки овқат маҳали у биринчи зарбани беришга чоғланди:

— Бугун ишда бўлдингизми? — сўради у ўта хотиржамлик билан.

— Ҳа, нимайди?

— Ҳалиги шогирдчангиз... — аёл нафрат билан «қанжиқчангиз» демоқчи бўлди-ю, базўр тилини тийди. — Исми нима эди? Камолами, ўша кўнғироқ қилиб сизни сўраганди.

— Камола? Қай маҳал эди?

— Тушдан кейин... соат, — Шоира ошхона деворидаги осма соатга қараб қўйди. — Икки ярим-уч эди-ёв.

— Кун бўйи ишхонадан чиқмадим-ку... — эри секин косани суриб қўйгани Шоиранинг эътиборидан четда қолмади.

— Билмадим. Балки бошқа қиздир. Ўйнашингиз кўп-у, — киноя билан узиб олди у.

— Айнимасдан тўғрилиқча гапир, — деди асаби бузилган Фулом ўрнидан туриб музлатгич устида турган сигарет қутисини оларкан. — Ўшамиди ё бошқа?

— Вой, мен қасқдан билай, ўшам, бошқам? Телефонда башарасини кўриб бўлмайди-ку, — дея шанғиллай бошлади Шоира. — Бу одамга салом берган одам товонга қолади. Тавба қилдим.

Кейинги кунларда эр-хотин асабийлашиб, гап кўтармас бўлиб кетишадиганини иккаласи ҳам ҳис этишарди-ю, тан олгилари келмасди.

Шоира жаҳл билан ўрнидан туриб, атай меҳмонхонага кириб кетди. Фулом идиш-товоқларни йиғиштириб, ювиб қўйди. «Тегиб қолди шекилли, энди бир ҳафта қовоғини очмай куйдиради. Камолага ҳам ҳайронман, нега телефон қилади? Бошқа ким ҳам бўлиши мумкин? — дея ўйланиб ўтирди Фулом. — Шоирани ёқтирмаслигиния билади, атай жигига тегिश учун телефон қилдимикин?»

Фулом эрталабгача ўйлаб ўтиргани билан бу жумбоқни ёлғиз ўзи ечолмаслигини ҳис этди. Ва музлатгичдан ярми ичилган ароқни олиб, майдалаб ўтирди. Бироз ўтгач, таранг тортилган асаблари бўшашиб, ўзини енгил ҳис эта бошлади. Кўз олдига мунгайиб турган Камола келаверди, келаверди...

Секин ўрнидан туриб гандираклаганча кўча эшик томон йўл олди. «Ҳозир бораман-у, масалани кўндаланг қўяман: ё мени де, ё уни. Мен сени дедим. Ҳаммасидан воз кечдим, ҳаммасидан...» Унинг ўзича гўлдирашини, эшик зулфининг пиқирлашини эшитиб Шоира йўлакка югуриб чиқди.

— Ҳа, кеч кирганда йўл бўлсин?

— Кетаман. Қачонгача... нима мен... — Фулом мастлик билан кўнглидаги гапларни, сирларини тўкиб солаётганини ўзи ҳам

сезмай қолди. — Бола-чақа деб ўзимни-ўзим... Кетаман... масалани кўндаланг қўяман... У мени деб яшайпти... мени деб...

Шоиранинг бошидан бир чалак совуқ сув қуйиб юборгандек қотиб қолди. У эрини ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаганди. Хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Оёқ ости қилиш, ҳақорат, хўрлик бундан ортиқ бўлмас. Аёлнинг юзи ғазабдан қорайиб кетди. Бор кучини тўплаб:

— Кетаверинг, ана катта кўча. Аммо болам бор деб, қайтиб келганинингизни кўрмай, — дея қичқирди у йиғи аралаш. Қараса, эри эшикни очиб, чиндан ҳам чиқиб кетаяпти. Ортидан югуриб, йўлини тўсди.

— Ярим кечаси қасққа борасиз? Одамлар нима дейди? Уни... эри уриб ўлдириб қўяди-ю сизни. Қайтинг, эртага ишхонада гапласиз.

Шоира алдаб-сулдаб эрини уйга киргизди. Эртасига ишга ҳам боролмади. Кайфи тарқаб, ўзига келгач, оқшомги қилиғи эсига тушиб, ўзини-ўзи лаънатлади. Хотинининг кўзига қарашга уялиб, ёстиққа бошини буркаганча, то ўғиллари мактабдан келиб, уй-ғотмагунча ётаверди.

Нонушта қилиш учун ўғиллари етовида ишхонага ўтганида Шоирага дуч келди. Аёлнинг қовоқлари шишиб, кўзлари қизариб кетганди. Ғуломнинг ичидан қиринди ўтди. Негадир хотинига раҳми келиб кетди. Оёқларига йиқилиб кечирим сўрашга ҳам тайёр эди, агар Шоира гина қилганида. Афсуски, у «тунги томоша» ҳақида миқ этмади. Тарс-турс қилиб ишини қилиб юраверди. Эрининг юзига қарамади ҳам.

* * *

Индинига у ишхонада Камоладан телефон ҳақида сўраган эди, аёл ҳайратдан ёқа ушлади.

— Балки қариндош-уруғлардан биридир. Шоира сизнинг овозингизга ўхшатибди. Мен шунчаки сўрадим, — дея тугила-тутила гапирди Ғулом. — Сизга бирор гап бўлдим деб қўрқиб кетдим, очиги.

Ранги оппоқ оқариб, лаби пир-пир учаётган Камола титроқ овозда деди:

— Мени шунчаликка боради деб ўйладингизми?

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Арзимаган гап-у... Тўғри тушунинг... Камола... азизим...

— Йўқ, тўғри тушунмайман, — деди аёл бирдан жазаваси тутиб. — Тушунини ҳам истамайман. Бу хотиннингиз ўйлаб топган сафсата. Мени ёмонотлиқ қилиш учун атайлабдан ўйлаб топган. Мен бундай пасткашлик қилолмайман. Қолаверса, — шаҳд билан Фуломга қаради. Шу туришда у Шоирага жуда-жуда ўхшаб кетарди. Кўзлари ғазабдан чақчайиб кетганди. — Қолаверса, менинг зрим бор. Кўча хотини эмасман!

Камола югуриб хонадан чиқиб кетди. Лаҳза ўтмай лаборатория эшигининг қарсиллаб ёпилгани эшитилди. Фулом хонада у ёқдан-бу ёққа бемақсад бориб келаркан, аччиқланганидан аъзойи-бадани титраб, орқа мияси лўқиллаб оғрий бошлади. Аламдан ўзини босолмай деворни муштлаган эди, қўл учидан тортиб тирсагигача зириллаб кетди. Ўнг тирсагини ушлаб, анча вақтгача қимирлай олмади. Оғриқ сал ўзига келтирди шекилли, бироздан кейин кўзига балодек кўринаётган иш столига ўтириб, хаёлга толди. Уйда хотини олдида юзи шувит, бу ерда Камолани хафа қилиб қўйди, Телефон воқеасини айтмай қўяқолса ҳам бўларди-ку. Ўл-а.

Шу кун у ўзига жаҳл қилиб, уйига бормади. Хонасида ётиб қолишга аҳд қилди. Камола ҳам ишдан вақтли кетиб қолди. «Кетяпман» деб ҳар доимгидек хайрлашмади ҳам. Ҳаммасидан алам қилгани шу эди. «Камола менидан юз ўтиради эди», — деган ўй миясини пармалай бошлади. Орқа миясидаги оғриқ кучайгандек эди...

* * *

Шу оқшом Шоира тонггача мижжа қоқмади. Дадам нега келмаяптилар, деб ҳали эшикдан, ҳали деразадан мўралаётган болаларига қараб туриб хўрлиги келди. Бу бечораларда нима айб? Агар эр-хотин ажралиб кетишса, буларнинг аҳволи нима бўлади? Онасидан ҳам кўра улар отасини кўпроқ яхши кўришади, ишдан келишини пойлаб туришади. Шоира уларни кўпроқ тергайди, уришади, ишга солади, шунинг учунми ундан ҳайинқиб туришади. Ажралишиб кетган тақдирда ҳам болалар бир кунмас-бир кун кўникишади, тақдирларига тан беришади-ю, аммо кўнгли ярим бўлиб ўсишади, катта бўлишади. Шоира болаларига ана шу «кўнгли ярим»ликни ҳеч қачон раво кўрмасди.

Болалари кута-кута бири ошхонада, бири меҳмонхонада ётиб ухлаб қолишди. Ёлғиз қолган Шоиранинг хаёлига ҳар хил ёмон

ўйлар келиб, исканжага ола бошлади. Эрини машина-пошина уриб кетган бўлса-я. Бир жойларда қонга беланиб ётганини тасаввур қилиб, юраги ҳаққирди. Овоз чиқармай йиғлаб ҳам олди. Вақт ўтган сайин хунук хабар бўлса аллақачон етиб келган бўларди, деб ўзини-ўзи ишонтирган аёлнинг кўнглини рашк ўти куйдира бошлади. «Анави қанжиқчаси билан ишхонада етиб қолган бўлса-я», деди-ю, аъзойи-баданидан ўт чиқиб кетгандек бўлди. Телефон олдига қандай етиб борганини сезмай қолди. Қўллари қалтираб номер тера бошлади. У ёқдан узундан-узун гудок эшитилди. Трубкани олса бўлди, иккаласининг ҳам кулини кўкка совураман, дея ният қилганди, афсуски, бу орзуси ушалмай, ҳафсаласи пир бўлди. Эртасига эрталаб у болаларини мактабга жўнатиб, эри ишлайдиган институтга йўл олди.

* * *

Худди шу вақтда Камола Фуломнинг хонасида ўтирарди. Аёлни кўришдан бутунлай умидини узиб қўйган Фулом уни кўриши билан ўзини йўқотиб қўйган, ҳаяжонланганидан тили калимага келмай, лол бўлиб турарди.

— Кеча жаҳлим чиқиб, сизга анча қаттиқ... гапириб юборибман, — дерди аёл овози титраб. — Кечаси билан ухлолмадим... Мен аҳмоқ хотинман. Мени кечиринг... Энди мендан юз ўтиради, деб ўйлайвериб кечаси билан ўзимни-ўзим еб қўйдим.

Фулом ҳеч нарса дея олмади, дея олмасди...

Аёлнинг қўлларини кафтлари орасига олиб, юзига босди. Кўзларини юмди. Камола хавотирланиб, эшик томонга қараб қўйди. Чунки эшик қия очиқ турар, йўлакдан ўтган одам бемалол уларни кўриши мумкин эди.

— Камола... — дея пичирлади Фулом. У бутунлай ташқи оламни унутиб қўйганди. — Шу оқшом мен кўп... жуда кўп нарсани ўйладим ва кўп нарсадан... воз кечдим. Агар сиз хоҳласангиз... мен ҳаммасига тайёрман.

Камола ҳуддан айрилиб, титраб-қақшаётган йигитнинг сўзларидан мумдай эриб, юм-юм кўз ёш тўкаётган бўлса-да, аёллик сезгиси уйғоқ эди. Остонада биров қараб тургандек ора-чора эшик томонга қараб қўярди.

Чиндан ҳам бу пайт эшик ортида деворга ёпишиб Шоира турарди. У эрини қўлга тушириш учун сездирмасдан келган ва ўзи тахмин қилганидек, «хиёнат»нинг устидан чиқиб, ўзини қаёққа

уришини билмай каловланиб қолганди. Аввалига юраги уришдан тўхтаб қолгандек, бутун вужуди — оёғининг учигача музлаб кетди. Беҳол бўлиб деворга суяниб қолди. Ичкаридан пичир-пичир элас-элас қулоғига чалиниб, бирдан ҳушёр тортди. Қачонлардан буён қалбида заҳар бойлаб ётган ғазаб ўти жунбушга келиб, қаҳр билан силтаниб, ўзини четга олди. Уйдан чиқаётганида ўзига-ўзи Камолани юмма талаб, шармандасини чиқараман, деб сўз берганди, бироқ негадир юраги бетламади. Камола аёлга ёшлигини эслатгандек бўлди. Ўша-ўша қадди-қомат, ўша-ўша соч турмаклаш... Фақат бўйи сал пастроқ...

«Энди мендан яхшилик кутма, олимвачча», — дея вишиллади у йўлак бўйлаб елдек учаркан, унинг ранги қув ўчган, ҳансираган, рўмоли бошидан сирғалиб тушиб, елкасида осилиб қолган, ўтган-кетган йўловчилар ҳайрон бўлиб қарашаётганини сезар, аммо парво қилмасди.

У ётоқхонага кирди-ю, ўзини каравотга ташлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди... Ўзини босолмай ўкириб-ўкириб йиғлади. Эридан бевақт ажралиб, тул қолган аёллар ёлғиз қолган кезлари худди шундай эзилиб йиғлашар эди. Анчадан кейин ўзига келиб, ўйлай бошлади: «Кўзга чўп солиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман... кўрсатиб қўяман, ҳали... Қўлидан ҳеч иш келмайди, ташлаб кетавераман деб ўйлаяпсан шекилли? Ҳаммасини бурнингдан булоқ қилиб чиқараман... — деди-ю яна ҳўнграб йиғлашга тушди. Унинг юрак-бағри эзилиб, жуда қаттиқ алам қилиб кетаётганди. — Қандай яшайман энди? — Эридан бутунлай ажраб қолгандек қалби ҳувиллаб, вужуди карахт бўлиб қолганди. — Энди қандай яшайман? — Аёл бир нуқтага тикилиб, узоқ ўтирди. Камолани юмма талайман деб бориб, юраги бетламагани эсига тушиб, ўздан-ўзи ижирғаниб кетди. — Нега боролмадим? Мендан ортиқ ери йўқ экан-ку. Тавба қилдим, менга ўхшаб ҳам кетади-я. Бир кун келиб у ҳам менга ўхшаб қолиши мумкин-ку! У ҳам иккиқат ҳоли билан тик оёқда туриб фабрикада ишласин, саккиз йиллаб ижарама-ижара кўчиб юрсин, аспирантнинг ҳирқ сўмлик стипендияси билан рўзғор тебратсин, қаҳратон қишда янги бўшанган хотин зах, тор ҳужрада битта қуроқ кўрпача устида ётсин, ёвғон шўрва бир кун бор, эртасига йўқ, ўша, зах ҳужралар тишларининг милкини олиб қўйсин, ана ўшанда кўраман менга ўхшаб қолмаганини... Энди у кунлар унут, эримнинг эслагиси ҳам келмайди. Мана энди, Худога шукр, ҳамма нарсга етарли, ҳовли-

жой, машина, маблағ, сйиш-ичишдан камчилик йўқ, бироқ соғлиқ йўқ, ўша вақтлардаги қадди-қомат, ҳавас йўқ... — Аёл ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. — Шундай бир иш қилайки, хонумонини куйдириб юборсин!»

Аёл ваҳшийлашиб кетаётганини идрок этар, айна дамда кимдир уни бу йўлдан қайтаришини ҳам истар эди. Афсуски... афсуски, уни тинглайдиган, ғамига шерик бўладиган, дардлашадиган ҳеч кими йўқ эди. Ўзи ҳам ўлақолса бировга дардини ёрмасди. Нима бўлса ичига ютавериб, қалби қурум босган мўрига ўхшаб қолгандек эди. Ваҳоланки, унинг ота-онаси, ака-укалари, дугоналари бор эди...

Шоира эри ишлайдиган хонага ўтиб, иш столининг тортмасини очди...

* * *

Кечқурун эри ишдан келганида аразини унутиб, ҳеч нарса бўлмагандек кутиб олди. Фулом кеча уйга келмагани учун катта жанжал, тўполов бўлишини кутиб, юрак ҳовучлаб келган эди. Хотини миқ этиб оғиз очмади бу ҳақда. Анови кунги «томошаси»ни ҳам унутган шекилли... Фақат гап орасида кечаси кичик ўғли дадасини сўраб йиғлаб, иситмалаб чиққанини айтиб ўтди. Ўғилларини бағрига босаркан, ўзидан-ўзи уялиб кетди. Фулом тиззасига ўтириб, бўйнидан қучоқлаган кичик ўғлини бағрига босиб, пешонасидан ўпаркан, беихтиёр:

— Кеча иш кўпайиб кетди, ўғлим. Энди ҳар куни вақтли келаман, — деб юборди.

Шоира ялт этиб эрига қаради. Нигоҳида бир олам маъно бор эди аёлыннг.

Фулом шу куни ҳам, эртасига ҳам болалари билан овора бўлиб иш столига ўтирмади. Кейинги куни ишдан келганида Шоира уни ранги ўчиб кутиб олди.

— Бугун мен бир иш қилиб қўйдим, дадаси, — деди у кўзлари ола-кула бўлиб.

— Нима гап?

— Ҳалиги шогирдчангиз боя келиб, докторлик ишингизни сўраган эди, берворибман. Ҳар хил хаёлга бориб, энди ўзимни-ўзим қарғаб ўтирибман.

— Камолами? Нега олади? Нега келади? — Фулом турган ерида қотиб қолди. — Иккала нусхасини ҳамми?..

— Билмасам, ўша тортмадаги попкаларни деб ўйлаб берворибман. Сизни сўраяпти деб айтди. Шунинг учун...

— Аҳмоқ!

Фулом ҳамон қўлида турган попкасини отиб юборди-ю, телефон олдиға югурди. Ипхонанинг номерини тера бошлади.

— Мендан кейин қолганди лабораторияда, ишқилиб, кетиб қолмаган бўлсин-да.

У тарафдан ҳеч ким гўшакни кўтармади. Фуломнинг оёқ-қўлидан мадор кетиб, ўша ернинг ўзига ўтириб қолди.

«Илмий иш унга нега керак бўлиб қолди? — деган ўй миясини пармалай бошлади. — Нима қилади? Кун бўйи ўша ерда эдим, керак бўлса сўраб олса ҳам бўларди-ку! Танишиб чиқармикин? Ишқилиб, яхшиликка бўлсин... яхшиликка... Топилмаса тамом бўламан. Ахир қоралама нусхасини ёқиб юборгандим. Бировнинг қўлиға тушиб қолмасин, деган ўйда».

— Бир ҳаёлим бермайин ҳам дедим. Яна сизға керак бўлиб қолган бўлса, уришасизми деб ўйлаб... — дея яна ўзини оқлай бошлади Шоира.

— Йўқол! Кўзимға кўринма!

Фулом ишхонаға телефон қила-қила чарчади. Камоланинг уйига сям қоқишни ўзига эп бйлмасди. «Эри уйда бўлса... Шусиз ҳам ҳаёти яхши эмас. Эртагача кутсаммикин?»

Бироқ эрта тугул бир сония ҳам кутишға тоқати йўқ эди унинг. Асаби ишдан чиққан, орқа миясида яна кучли огриқ қўзғалган эди. Ярим соат ўтар-ўтмас, у таваккал қилиб Камоланинг уй номерини тера бошлади. Гўшакни эркак киши олди.

— Кечирасиз, мен институтданман... Камола Юсуповани мумкинми?

— Хотиним кечаси сизға нега керак бўлиб қолди?

— Иш юзасидан... тўғри тушунинг, мен... мен унинг устози бўламан.

— Яхши, устоз бўлсангиз кечаси телефон қиласизми?..

Эркакнинг гапи чала қолди. Гўшак бир зум ту-тулаб тургач, у ёқдан Камоланинг ҳаяжонли овози эшитилди.

— Алло, Фулом ака, тинчликми?

— Тинчликми деб сиздан сўрамоқчийдим.

— Очиқроқ гапиринг, нима гап ўзи?

— Бугун докторлик ишимни олиб кетганингиз ростми?

— А, нималар деяпсиз? Мен нима қиламан уни? Ким айтди сизга?

— Уйга келиб, хотинимдан сўраб олиб кетибсиз-ку!

Бироздан сўнг Камоланинг йиғламсираган овози эшитилди:

— Бундан ортиқ тухмат тополмадингизми? Мен ҳозироқ уй-ингизга етиб бораман. Қолган гапни ўша ерда гаплашамиз!

Фулом жаҳл билан гўшакни отиб юборди.

— Шоира!

Ошхонада болаларини қучоқлаб, юрак ҳовучлаб ўтирган хотини югуриб чиқди.

— Ростдан ҳам ўшамиди? Янглишмаяпсанми? Ҳозир келади шу ерга. Бўйнига қўйиб бероласанми?

— Агар унингиз аждаҳо бўлиб мени ютвормаса, бўйнига қўйиб бераман. Ахир олиб кетгани рост-ку. Уни сизга мендан ҳам яқин дўст, ёмонлиги йўқ деб ишонгандим. Нимага менга ҳадеб заҳрингизни сочаверасиз? Нима гуноҳ қилдимки... — аёл болаларини бағрига босган қўйи, эркак кишининг юрак-бағрини эзиб юборадиган даражада овоз чиқармай, қон йиғлай бошлади. Унга болаларининг йиғиси ҳам қўшилди... Уй нақ дўзахга айланди-қўйди...

Фулом ирғиб ўрнидан туриб, иш хонасига кириб, эшикни шарақлатиб ёпди. Уй деворлари зириллаб кетди. Шу оқшом у Камолани кутиб, киприк қоқмади. Афсуски, аёлдан ўша куни ҳам, ундан кейин ҳам дарак бўлмади. Фулом ҳам унга ўчакишаётгандай хонасидан чиқмай қўйди. Нонуштага чақириб кирган хотинига қараб қўлига илинган нарсани ота бошлади. Охири безор бўлиб, Шоира ҳам уни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Болаларни-ку, умуман, йўлатмади. Ниҳоят, бир ҳафта деганда Фулом хонасидан чиқди. Аммо унинг башарасига қараб бўлмасди. Соч-соқоли ўсган, чиройли кўзлари оқига довур қизариб, қовоқлари қон-талашган... Энг даҳшатлиси, оғзининг ўнг томони қийшайиб, ўнг кўзининг қовоғи пир-пир учадиган бўлиб қолганди.

«Баттар бўлсин, — деди Шоира ёлғиз ўзи чой ичиб ўтираркан. — Мен ҳалиям уни аядим. Ўша куни бу ёққа келаман деб йўлга чиққан шогирдчасини эри уриб, беҳуш ҳолда касалхонага ётқизганини айтмадим. Бу хабарни бошқалардан эшитгани маъқул. Устозининг аҳволини кўриб, шогирдчасининг юраги ёрилиб кетса керак. Орқа-олдига қарамай эрининг уйига югурса-я. Урганингиз ун оши деб. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам майли, бизга бўлаве-

ради. Қайтага шуниси маъқул. Кўнглим тинч бўлади. Илмий ишини бир кун келиб жойига қўйиб қўярман. Агар ер тагида қурт-қумурсқага ем бўлиб кетмаган бўлса...» — сўнгги кинояли сўзлари ўзига-ўзи наъша ҳилиб, аёл шарақлаб кулиб юборди. У бор овози билан хонани тўлдириб кула бошлади...

О, ҲАЁТ!

Назар чол уч-тўрт кун сирқовланиб юриб бирдаги кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Алишер дўхтирга югурди, кампири Ойниса-хон бошида парвона, келин-неваралар ош-сувига балогардон!

Кунора маҳалладан уч-тўрт оқсоқол кириб ҳол-аҳвол сўраб туришди. Назар чол яқинларининг, оқсоқолларнинг ўзларини тутиши, гап-сўзларига разм солиб, вақти-соатим етибди-да, деган ҳаёлга борди. Бироқ! Нега? Нима учун? Ахир бу дунёдан кетиш учун бирор сабаб бўлиши керак-ку! Бир ери қилт этмаса... Оғриқ бўлмаса, азоб бўлмаса...

Озгина беҳоллик демаса... Шу беҳоллик, ҳорғинлик уни ётқизиб қўйяпти, бўлмаса аллақачон қаддини ростлаб, ҳовлида ги-мирлаб юрарди. Чорбоғдаги ишлар ҳам ўлда-жўлда ётгандир. Чол тепаларида туриб ишлатмаса, қўлларини совуқ сувга ҳам урмайдиган неваралари унинг бетоблигини эшитишиб, дўппиларини осмонга отиб юришгандир.

Ўғли олиб келган дўхтирлар чолнинг дард-касалини топиша олмади. Биттаси ёшини сўраркан, «етмиш беш!» деган жавобни олгач, Алишерга маъноли кулимсиради: қаричилик, яъни вақти-соати етибди-ку бобойнинг, демоқчи бўлди-ёв. Авваллари, ётиб қолмасидан бир кун бурун ҳам ҳали тўй деб, ҳали чаллари деб эшикма эшик юрадиган Ойнисахоннинг қадами тийилган, уч-тўрт кундан буён ёнидан жилмайди. Кампирининг юзи бир оз изтиробли, аммо кўнгли хотиржамдек туюлди беморга. Ҳол сўраб чиққан қўшниларига секингина:

— Вақти-соати етган бўлса не қиламиз! Ҳаммамиз ҳам бир кунмас бир кун кетамиз-да у дунёга. Ажал келса бисмилло, энди! — деганини эшитиб қолди-ю, чолнинг бутун вужуди титраб кетди.

Наҳотки! Қандай журъат этияпти бу сўзларни айтишга?.. Ҳаяжон аралаш кўрқув таъсириданми чолнинг увишиб ётган оёқларига жон эниб, юмуқ кўзлари чақчайиб кетди. Кампири бирдан ҳушёр тортиб чол томон ўтирилди.

— Сув бер, — деди чол титроқ овозда.

Ойнисахон сув ичишига ёрдамлашиш учун ёстиғини кўтармоқчи бўлганди, чол силтаб юборди. Бир пиёла сувни ютоқиб-ютоқиб ичаркан лоҳас вужудига куч эниб, ўзини бардам ҳис этди ва ҳаммани ҳайрон қолдириб, ирғиб ўрнидан турди-ю ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовли-чорбоғ саранжом-саришта эди. Чол ётиб қолмасидан бурун неки юмушга қўл урган бўлса, барчаси ўзиникидан ҳам аъло даражада бажарилган; орқаларидан қувлаб юриб ишга соладиган неваралари елиб-югуриб бип-бинсийдай иш қилиб юришарди. «Мен бўлмасам бу уй, бу ҳовли хароб бўлади», деб ўйлаб юрган чолнинг ҳафсаласи пир бўлди. Тенгсалиб у ёққа ўтди, бу ёққа ўтди, бир эрмак тополмади. Соғайиб кетгани ҳеч кимни қувонтирмаётгандек туюлди унга. «Бақироқ туядан қутиладиган бўлдик деб хурсанд ҳам бўлишгандир балки», деган ўй юрагини гижимлаб ўтди.

Аммо ўзининг қувончи чексиз эди. Майли, ҳеч ким суюнмаса ҳам, бор-йўғидан хабар олишмаса ҳам, шу ёруғ дунёни, ҳаётни тарк этмаса бас. Ҳеч нарсa керак эмас, ҳеч нарсa! Ҳаммасини бердим уларга!

Манави ҳашаматлар — ҳовли-жой, мол-ҳоли, қўр-қути — ҳеч бири керакмас. Бир вақтлар шу анжомлар учун жонини жабборга бериб ишлаган қуяларини эслаб чолнинг жаҳли чиқди. Ҳаммаси беҳуда, арзимас матоҳ! Фақат яшаш, яшаш, яшаш! Қанийди, мангу яшаса (ҳар гал шундай ўйлаши билан чолнинг юраги қинидан чиққудек дукиллаб уриб кетади), атиги етмиш-саксон йил (шунга ҳам ета олсанг!) умр бўптими? Анави тоқчада турган лаган чолнинг бувисига онасидан қолган, қаранг, одамзоднинг умри шу лаганча ҳам бўлмапти-да! Тахминан ёшини ҳисоблаб кўриб, чолнинг шу лаганга ҳам ҳаваси келди.

Шу ёшга кириб Назар чол кампири айтган «у дунё»нинг борлигига ўзини ишонтира олмади. Кўзини юмса бас, зимистон қоронғулик, йўқлик! Қолганини ўйлашга-да қўрқади.

Чол бундан етмиш беш йил муқаддам эмас, худди куни кеча туғилгандай оламга ҳайрат нигоҳи ила боқиб, ҳеч ундан кўнгил узолмайди. О, ҳаёт! Мана шу мислсиз ёруғлик, кенгликни ҳеч нарсага алиштириб бўлмайди, ахир! Тип-тиниқ осмон, ям-яшил барглар, аллақандай, чол ҳатто номини ҳам билмайдиган ажойиб гулларнинг ёқимли ҳиди, ариқчада жилдираб оқаётган сув! Эҳ, буларни қандай қилиб кўз қияди.

Бир мунча вақт ўзини дадил ҳис этган чол чойхонага чиқиб ошналари билан чақчақлашиб юрди. Гўёки кексалик гаштини сураётгандек, аслида қарилик — иложсизлик мезони, энг ёқимсиз давр экан деган хаёлга бориб, ўксиб юрди. Шу орада нима бўлдию ошналаридан бири тўсатдан вафот этди. Жанозадан қайтишпа-

ётганда чоллар ўзаро суҳбатлашиб келишди: жаннату дўзах ҳақида, азроилу мункар-накир ҳақида, гуноҳу савоблар ва яна аляамбалолар!

Чоллар ўта хотиржам ва ўта ишонч билан (худди бориб у дунёни ўз кўзлари билан кўриб келишгандек!) гапиришар, бир-бирларининг сўзларини маъқуллаб ҳам қўйишарди. Бирортасининг юзида гумоя аломати сезилмасди. Фақат Назар чолгина беҳаловат, бесаранжом!

«Йўқ, ҳаммаси ёлғон, — дерди унга ички бир нидо, — сдамлар ўлимдан чўчимаслик учун нариги, иккинчи дунёни ўйлаб топишган. Бу дунёдан ўтганимиздан кейин бутунлай йўқ бўлиб кетмас эканмиз, деб ўзларига тасалли-таскин бериш мақсадида ўйлаб топишган сафсата. Аслида! Аслида ўлдинг-ўчдинг! Тамом! Юрак уришдан, қон айланишдан тўхтадимиз, бўлди. Тананг ириб-чириб, қурт-қумурсқаларга ем бўлиб, тупроққа қоришиб кетасан. Қулоқ эшитмагандан кейин, кўз кўрмаса, онг ҳеч нарсани идрок қилолмаса, миянг ҳеч нарсани ўйлай олмаса... руҳ бўлиб яшагандан нима фойда! Қизиқ, ўлганимиздан кейин овозимиз қаёққа кетаркин? Ким кафолат бера олади ўлимдан кейин ҳам ҳаёт борлигига? Барибир бу дунёни ташлаб кетар эканмиз, нега яралдик? Тирикликни яратгувчи зот бундан бошқа эрмак тополмадимиз? Хўп, яратишга яратибди, тўкис қилиб қўймайдими?

Назар чол ўзи билан ўзи олишиб юрган кунларнинг бирида ўғли Алишер ҳалокатга учраб, касалхонага тушиб қолди. Чол ҳаллослаб етиб борганида, ҳамма ёғи дока билан ўраб ташланган Алишер уни кулимсираб қарши олди. Ҳатто ўрнидан туришга-да чоғланди. Бу ҳаракатларни кўриб чолнинг кўнгли жойига тушгандек бўлди: ҳар тугул аҳволи оғир эмасга ўхшайди.

Шу куни у туни билан ўғлининг ёнида ўтириб чиқди. Тонгта яқин сал кўзи илингандек бўлган экан, аллақандай инграганга ўхшаш овоздан чўчиб уйғонди. Қараса Алишер! Икки кўзи отасида, нимадир демоқчи бўлади-ю, ҳеч чоғи келмаяпти.

— Уриниб қоласан, болам, гапирма, — дея зорланди чол.

Алишер бир неча сония отасига қаттиқ тикилиб турди-да, сўнг маъюс жилмайди ва беозоргина кўзларини юмди.

Шу кўйи ўғли кўзларини қайта очмади.

Кутилмаган зарба чол-кампирни эсанкиратиб қўйди. Айниқса, Ойнисахон билан келини ўзларини об қўйишди. Юзларини юлиб, ёқаларини йиртиб уввос солишди: «Алишер, мениям ёнига торт!»

Келин бир уйда бағрини захга бериб ётар, кампири бир уйда! Иккала аёл ҳам бошдан-оёқ қора кийимга ўралган. Кун-уззукун ҳуш-беҳуш бўлиб ётишарди. Айтиб йиғлайвериш овозлари ҳам бўғилиб қолди шекилли, ҳар замонда инграгандек овоз чиқариб қўйишардию, яна ҳушдан кетишарди.

Ёлғиз Назар чол тирик арвоҳдек ҳовлида ғимирлаб юрарди. У ҳам оғир аҳволда қолганди. Ўғлини қўмсаб пана-панада йиғлаб олар, аммо ҳеч вақт кампири, келини сингари ўзига ўлим тилай олмасди.

Қайнона-келиннинг аҳволини кўриб, буларни чалғитиш керак деган қарорга келди у ва ўйлай-ўйлай ошхонага кириб, ярим бидон ёғни кўздан пана ерга бекитди-да, Ойнисахон ётган уйга кириб, букчайганча унинг бош тарафига ўтиб ўтирди.

— Кампир, — деди оҳиста, — уйғоқмисан?

Ойнисахон кўзларини базўр очиб чоли томонга қараркан, икки чаккасига икки томчи ёш думалаб, оппоқ сочлари орасига ёйилиб кетди.

— Эртага пайшанба! Уйга одам келади! Бир томчиям ёғ қолмабди-ку ошхонада!

— Анавиндан сўрамадингизми? — деди кампир хириллаб. — Ҳаммаси ўшанинг қўлида-ку.

— Билмайман, деяпти, — чол кўзларини пирпиратиб, кампирга тик қарай олмади.

Ойнисахон юзини четга бурди.

Назар чол узум остидаги сўрида бошини кафтлари орасига олиб, мунғайиб ўтираркан, кимдир ёнига келиб секингина «Дада» деб чақиргандай бўлди. Илкис бошини кўтарган чол қаршисида қовоқлари шишиб, юзлари тирналган келинини кўрди.

— Ошхонадаги бидонда ёғ бор эди! — деди келини ва юзини кафтлари билан яшириб ҳиқиллай бошлади.

Назар чолнинг юраги ўртанди, ёмон ўртанди. Аммо ўзини босиб, дағал овозда:

— Ошхонангни ҳам кўрдим, ертўлани ҳам кўрдим, йўқ, — деди овозини бир парда кўтариб.

— Вой ўлмасам! Битта-яримта пайтдан фойдаланиб қолган бўлмасин!

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг, келин. Уёқ-буёққа қарасанг бўлмайдими? Эринг кетган бўлса тўртта ўғлинг бор. Яшаш керак, келин, яшаш керак, яшаш!

Келин кўзлари ғилт-ғилт ёш, мунғайибгина ошхона томонга ўтиб кетди. Тушлиқдан кейин Ойнисахон ҳам ҳовлига чиқди...

Ҳар қандай дарднинг давоси вақт дегандай, икки йил ўтиб-ўтмай Ойнисахон ҳам, келини ҳам ўзларини анча тутиб олишди. Рўзғор ташвишларига андармон бўлиб, дардларини сал ортга ташлагандай бўлишди.

Ёлғиз Назар чолнинг дардига даво йўқ эди. У ҳамон ўзи билан ўзи слишиб яшарди.

Саксон бирга кирганида қаттиқ оғриб ётиб қолди. Кампири ҳам, келин-неваралари ҳам энди ўрнидан турмайди-ёв, деган хаёлга бориб, ими-жимида тадорикларини кўра бошлашди. Кампири купла-кундузи уни ухляпти хаёл қилиб, сандиқдан бир тўп сурпни олиб чиқиб кетаётганини чол ўз кўзи билан кўрди. Бу сафар ҳеч ким дўхтирдан, касалхонадан оғиз очмади. Бир гал жони оғриб азоб чекканида, чидай олмасдан кампирининг қоқсуяк сонини ўйиб олди. Ойнисахон қўрққанидан ўрнидан туриб кетди.

— Нима бало бўлди? — деди бир оздан кейин ўзини босиб.

— Нега дўхтир чақиртирмаяпсан? — деди чол қичқиргудек бўлиб.

— Ўзи айтмади-ку чақир деб.

— Айтмасам чақирмайсанми? Ўла қолсаю қутула қолсам деб ўтирибсанми? Мен ўлмайман, билдингми, ўлмайман! — чол жазавага тушиб бақира бошлади. — Мен яшайман, кўп йил яшайман! Сендан кейин ҳам юз йил яшайман, юз йил! Юз йил!

Чолнинг овози бўғилиб, нафаси сиқди ва бирдан беҳол бўлиб, ўзини ёстиққа ташлади. Қовоқ солиб, ўшшайиб турган кампири шошилиб ташқарига чиқиб кетди. Ярим соатдан сўнг худди шундай ўпшайганча қўшниси Абдунаби мол дўхтирини бошлаб кирди.

Абдунаби беморнинг уёқ-буёғини кўргач, бир парча қоғозга алланималарни ёзиб берди.

— Бу қоғозингни молларга берасан! — деди чол негадир жони чиқиб. Кампирига еб қўйгудай бўлиб тикилди. — Мени аҳмоқ қилаяпсанларми? Тузукроқ дўхтир чақирингга ҳам ярамадиларингми?

— Сиз шу дориларни ичинг, уколларни канда қилмасдан олинг, — деди Абдунаби пинагини бузмай. — Қаттиқ шамоллагансиз, ҳафта-ўн кунда отдай бўлиб кетасиз.

Дўхтир тўғри айтган экан, икки ҳафта ўтиб чол соғайиб кетди. Энди у уззукун ҳовлида, кўча эшик олдида айланиб юрар, узокроққа, ҳатто чойхонага ҳам чиқмасди (Чоллар суҳбатидан юраги безиллаб қолганди). Йўлда қоқилиб кетиб, бир нима бўлиб қоладигандек жуда эҳтиёткорлик билан қадам ташларди.

— Оёқни узатиб ётса бўлмайдими? — дерди кампири ҳар замонда зарда қилиб.

Чолнинг эса уйга киргиси йўқ эди. Шу сабабли кампирининг сўзларини эшитмасликка олиб, ҳовлида юргани-юрган. Соғайиб кетганидан буён кампирига зуғум қилмай қўйган, айниқса, келинга малол келмасин деб озиқ-овқат масаласида ҳам инжиқлик қилмасди. Тушлик ё кечликка чақиришганда:

— Бир бурда нон, бир пиёла чой бўлса бас, менга, — деб қўярди мингирлаб.

«Кўп смоқ ҳам кони зиён, — деб ўйларди у бир вақтлар аллақайси китобдами-журналдами ўқиганларини эслаб. — Узок умр кўрай десанг кўп ема, дейилганди ўша китобдами-журналдами. Қайси китоб экан? Кимники эди-я? Луқмони Ҳакимникими?»

Чол невараларидан бирини чақириб, «Менга Луқмони Ҳакимнинг китобини топиб кел мактабингдан», дея илтимос қилди. Икки кун ўтиб ўша невараси:

— Ота, мактабимиз кутубхонасида Луқмони Ҳаким деган ёзувчининг китоби йўқ экан, — дедию, югуриб ҳовлига чиқиб кетди.

Чол хафа бўлди. Неварасидан ҳам, китобни топиб бермаган ўша кутутхоначидан ҳам кўнгли қолди. Аммо начора, дардини кимга айтсин?

Майсалар кўкариб, дарахтлар гулга кирган кунларнинг бирида кампири ётиб қолди. Дўхтир чақиришга ҳам, касалхонага боришга ҳам кўнмади.

— Бу ёғи яқин қолди, чол, — деди у ҳансираб. — бир кам саксонга кирдим, армоним йўқ. Сиз ҳам болаларни қийнаб нима қиласиз. Ҳеч қўрқинчли ери йўқ буни! Ахир Алишернинг олдига борамиз. Сиз шуни ўйланг, Алишерна ўйланг! — Кампирининг нафас олиши сустлашиб, қорачиғи тепага тортила бошлади. Тили курмовга келмай, алланималарни гўлдираганда, чол базўр илғаб олди:

— Кўнглингизни оғритган бўлсам, кечиринг, мендан рози бўлинг, — деди-ёв.

Сўнг «пуф» деди-ю жон таслим қилди-қўйди. Оппа-осон! Хамирдан қил суғургандай!

Кампирининг ўлимидан кейин чол ўзини анча олдириб қўйди. Яхшими, ёмонми, ҳар қалай кўз очиб кўргани, жуда ўрганиб қолган экан. Айниқса, сўнгги сўзларини эсласа, аъзойи-бадани титраб кетади. «Аҳволимни сезган экан, шўрлик,» дерди-ю кўзидан дув-дув ёш тўкиларди. Ҳийла вақт гарангсиб юрди, аммо кейин ўзини ўнглаб олди. «Менинг ёшимда кўп куйиниш ярамайди, — дерди у ўзига-ўзи. — Асаб толалари ўлиши мумкин».

Чол ҳовлида ўзини бегонадай сезарди. Аввал ўғли, кейин кампирининг вафотидан кейин бу уйда ҳақсиздай бўлиб қолди. Фақат келини — Алишернинг аёли олтмиш беш ёшида, ертўлага тушаётиб қоқилиб кетиб ўша ернинг ўзида тил тортмай жон таслим қилгунга қадар чолнинг иссиқ-совугидан хабардор бўлиб турди. Кир-чирини ювиб, дуосини олди. Шунга довор чол ўзининг ёшини эслаб, ҳеч янглишмасдан ҳисоблаб юрарди. Келинининг ўлимидан сўнг унинг ҳаётида парокандалик юз берди. Неваралар, невара келинларнинг у билан ишлари бўлмай қолди. Гоҳ вақтида (жуда кам ҳолларда), гоҳ бевақт чой-нонини бериб туришганини ҳисобга олмаганда, ҳеч ким ундан ҳол сўрамай қўйди. Чолнинг ҳам уларга кўзи учиб тургани йўғу, ҳар қалай одамгарчилик юзасидан дегандай.

Ўзларидан кўпайишиб, хона етишмай қолганида чолдан сўрамай-нетмай уни ошхона ёнидаги ҳужрага кўчириб ўтқазилганда ҳам у оғринмади. Аксинча, уларнинг устидан кулишга-да қудрати етди. Ҳали улар ҳеч нарсадан беҳабар, ўзларини дунёга устун бўлади деб ўйлашади шекилли! Ҳа майли! Чол хотиржам, жимгина, ҳатто бир оз кулимсираганча эшикдан кирган-чиққанларни кузатиб қоларди. Зеро, тирикликнинг ўзи катта бахт эди унинг учун. Ёруғ дунёда борлигини ҳис қилишнинг ўзи улкан қувонч бағишларди қалбига.

Кунларнинг бирида ҳовлидан қий-чув, йиғи-сиғи овози эшитилиб қолди. Эваралардан бири оламдан ўтди шекилли! Чол тўнғич неварасининг ўғлини элас-элас кўз олдига келтириб, юраги бир ҳаприқди. Анчадан буён кўнгли бу қадар юмшамаган эди. Наҳотки, ёлғизлик жонидан ўтган, яқинларининг йўқлиги билинган бўлса? Аслида у ёшига нисбатан анча дадил, ҳовлига чиқиб юришга-да қодир эди. Бироқ, уни ҳеч ким на азасига, на тўйига йўқларди. Гўё у йўқ, унутилган! Одамларнинг эсидан чиқиб кетгандек эди гўё.

«Арзимаган майда-чуйда ташвишлар учун куйиб-ёнишнинг ҳожати йўқ, — деб ўйлади чол, аммо киртайиб, қовоқлари ичига

ботиб кетган кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди. — Ҳаммаси бе-ҳуда!»

Чолнинг кўзлари хиралашиб қолган бўлса-да, ояг-шуури ҳамон теран, дераза ойнасидан тушиб турган бир тутам нур, бир парча осмонга тикилиб ётиб, ҳамон тириклик лаззатидан баҳраманд эканлигидан қалби қувончга тўларди. Яна бир мунча вақт ўтиб, Назар чол ёшини ҳисоблашдан бутунлай адашиб кетди. Тишлари тўкилиб, янги сут тишчалар чиққанига ҳам аллазамон бўлган. Ундан кейин невараси оламдан ўтди, сўнг эвараси! Бошқаларини у танимайди, ҳатто исмларини билмайди. Аллақандай чорпахил йигитлар! «Наҳотки шулар менинг зурёдим бўлса, — деб ўйларди у ўша чорпахил кишиларни ҳар замонда кўриб қолганида. — Эварамнинг неварасими ёки неварамнинг ўғлимикин?»

Бора-бора чол ҳужра деразасидан тушаётган бир тутам нурни кўриш имкониятидан ҳам маҳрум бўлди. Қулоғи ҳам эшитишдан чарчади.

Ҳамма ёқ зим-зиё, тун-куннинг фарқи йўқ эди. Шунда ҳам чол тушқувликка тушмади. Ундан хабар олиб турувчи кишилар ҳам аллақачон бегона одамлар! Салом йўқ, алик йўқ, бир коса ёвғонни «тўқ» этиб қўйишадию, тўнғиллай-тўнғиллай чиқиб кетишади. Чол сассиқ такадай бадларига урганлигини яшириб ҳам ўтиришмасди. Чолнинг кўзи ожиз бўлмаганида, қулоғи оғирлашиб қолмаганида уларнинг аҳволини кўрган, ширасиз сўзларини эшитган бўларди, аммо барибир кайфиятини бузмай, уларнинг ортидан тишсиз милкларини кўрсатиб тиржайганча кузатиб қолган бўларди.

Овқатдан кейин бир соатми, икки соатми, балки кўпроқ вақт ўтгач, яна бирови илимилиқ чой қўйиб кетарди. «Қайноқ чойни ичаман деб куйиб қолмасин дейишса керак-да, раҳма-ат», деб ўйлашга чолнинг фаҳм-фаросати етарди.

Тимирскиланиб, бир коса ёвғонни ичиб олиб, яна жойига чўзиларди. Тирикликнинг барча воситаларидан — кўриш, эшитиш, юришдан маҳрум бўлди, энди чол ўлса керак деб ўйлашди атрофдагилар.

Баъзилар унинг бир боғлам пиёздай бўлиб ётганини кўриб: «Эй худо, намунча хўрламасанг бу бечорани, нима гуноҳи бор эдики жонини олмаяпсан, — дея нола қилишарди. — Ахир ўлолмаслик ҳам азоб-ку!»

Чол эса уларни кўрмасди, эшитмасди, аммо ғайри шуурий равишда кимлардир томоша қилаётганини сезиб қолиб, қўлига илтиган нарсани — косами, чойнакми олиб, эшикни мўлжаллаб туриб улоқтирарди.

Сўнг эса аввалгидан ҳам теранроқ, аввалгидан ҳам равшанроқ мулоҳаза юритиб, кўнгли қувончга тўларди: «Мен энди ҳақиқий ҳасимни яшаяпман! Мен яшаяпман!»

ТЎХТАБ ҚОЛГАН ВАҚТ СУВРАТЛАРИ

Қаҳратон қиш чилласи айни авжига чиққан кунларнинг бирида Исоқ чолнинг девор-дармиён қўшниси бева Зилай байча қишлоқ аҳлига ажойиб хабар етказди: эмишки, Исоқ чолнинг кенжа-тойи шаҳарлик қизга уйланиш тадоригида. Бўлғуси келин сулу-дан сулув эмиш, яна шеър ҳам ёзайкан...

Қишлоқдошлар келиннинг шаҳарлик эканлигию сулувдан сулувлигига айтарли ажабланишмади. Аммо Зилай байчанинг “шеър ёзайкан” деган таъкиди фавқулдда гап бўлди.

Деярли ҳар кун чашшоқдан сўнг, ҳаво андак тоб ташлагач, ҳангоматалаб ёшу қари кўчага чиқиб, эшик олдидаги қор бос-ган ходалар устига ўтириб олишади. Исоқ чолнинг ҳовлиси қияликда жойлашгани боис, қишлоқ аҳлига аниқ-таниқ кўриниб туради. Одамлар кўзларини лўқ қилганларича шу ҳовлини ку-затишади.

— Бу дейман, жўрангизди супрақоқдиси бало чиқдими, а? — деди ниҳоят ўтирганлардан бири ёнидаги серсоқол, басаалат ки-шига юзланиб.

— Э, — серсоқол кишининг жавоб бергиси келмади шекилли, энсаси қотгандек афтини бужмайтирди.

Бироқ ҳангомани бошлаган киши бу билан қаноатланиб қол-мади.

— Тўй шаҳарда бўларканма ё?..

Серсоқол киши эса атрофдагилар илҳақ бўлиб ўзига тикили-шаётганини сезса-да, пинак бузмай Исоқ чолнинг ҳовлисига ти-килиб ўтираверди.

— Шаҳарда бўлса керак-да, — деди ҳангомани бошлаган киши сал оғриниб. Сўнг, бир пас жим тургач, сабри чидамасдан яна гап бошлади: — Шаҳарликлар анойимас. Ими-жимиди тўйди ўтқазади-қўяди. Кейин Бекпўлатбой ҳам шаҳарда яшайди. Бу ёқларга келиш қайда. Шаҳарлик жўнатмайди. Қозон-товоқни бир кун келин ювади, бир кун Бекпўлат... Шаҳарлик эр-хотин-лар ҳамма ишни тенг бўлиб олишаркан.

Серсоқол кишининг сабр косаси тўлиб кетди шекилли, шери-гига хўмрайиб қараб қўйгач, жаҳл билан носини туфлади, кейин оғзининг четини чопони енгига артаркан, тилга кирди:

— Энди-и, ҳаммаси сен айтганча бўлавермайди-да, иним, — деди у зарда билан. — Шаҳарлик бўлса не бўпти? Исоқбой эл

қатори қалин беради, эл қатори тўй қилади. Фақат... — Серсоқол кишининг юзида ташвиш аломатлари сезилди. — Шеър ёзгани чатоқ экан-да. Шойир бўлса партия бўлиши турган гап.

Ўтирганлар бирдан сергак тортишди. Баайни Исоқ чолни улкан ташвиш, қайғу кутаётгандай безовталаниб, хавотирланиб жим бўлиб қолишди.

* * *

Хотинлар бўлса ўчоқ бошидами, бостирмадами туриб олишганларича, оғизларига келган гапни тўкиб солишдан чарчашмасди.

— Овул қизларини оғзи сассиқ деган-да Бекпўлатбой, — дерди бири киноя билан. — Эмаса, ана, жон қўшниси Зилай байчанинг бир эмас, олти қизи бўй етиб турибди. Бўларди шулардан бирини олса.

— Ўзлари суйишиб қопти-да, — дея йигитнинг ёнини оларди ўзининг “сирдош янга” эканлигини кўрсатиб қўйиш учун ҳар бир сўзни таъкидлаб, маъноли қилиб гапиришга уринаётган Бекпўлатнинг чечаси Норбуви. — Бек кўклам бозорга майиз олиб чиққан. Майизи бозорди олди бўлган. Ҳаммадан олдин сотиб бўп, пулни белга туйиб шаҳарга айланганда шу қизминан танишиб қоған. Кейин бир бало қип эритгандағин, кўйлақми-жузикми обертганми, ишқиб, пулининг ба-арини қуригиб келди-ку!

Суҳбатга Зилай байча кайвониларга хос салобат билан аралашади:

— Келинни келганда кўр, сепини жайганда кўр. Шунда ҳамманг орқангга шалатилаб қоларсан ҳали. Шаҳарди сувини ичиб, таригини жиб катта бўлган қушди бу тупканинг тубига байлаб қўйсанг ҳам турмас.

Хотинлар дарров бу доно фикрни маъқуллаб чувиллашди:

— Ҳа, ҳа. Қишди қаҳратонини кўрса, кўкламда лойгарчилик тиззасига чиқса, орқа-олдига қарамай зинғиллаб иссиққина, топтоза шаҳарига жўнаб қолса кераг-ов!

* * *

Уйланган биров, келин олаётган биров, шунга қарамай, Исоқ чол еб, булар қуруқ қолишаётгандай, аҳли овул ҳали келмаган келин хусусида турли тахминларни бичиб тўқийверди, бичиб

тўқийверди. “Шаҳарлик қизнинг ёши анча ўтиб қолган экан-да...” деса бирови, бошқаси пайровни дарҳол илиб кетарди: “Йўғ-е, ўқишни энди битирган экан-у, лекигин... катталарнинг олдида ишлаб журиб... бир бало бўлиб қолган экан-да...”

Бу гаплар Исоқ чолнинг олдида айтилмаса-да, оқсоқол ер тагида илон қимирласа биладиганлардан эди. Шу боис ҳамқишлоқлар “Исоқбой, оқсоқол” деб мулозамат қилганлари билан ортидан ҳурпайиб қараб қолаётганларини сезиб турарди. “Булар нега буйтади? — дея ҳайрон бўларди чол. — Ҳар бирида меникидан кўп бола, келин-невара бор. Қўраси тўла қорамоли, эчки-улоғи бўлса. Қора узумдан ҳар майиз қилишадики, бир ҳовучидан ортигини сая олмайсан. Кўкламга яқин, нарх-наво кўтарилганда шаҳарга обориб сотиб, бир дунё пул қилишади. Томорқасига экмаган экинни йўқ. Аммо шундай эшигидан кириб борсанг, дастурхонида қоп-қора нону товуққа берилгандай сочиб юборилган парвардадан бўлак ҳеч вақо тополмайсан. Ҳар бирининг ер тўласида ўн йилга старли дон-дун, ёғ-мой босиб қўйилмаса ҳисобмас... Олтимиш биринчи йил пул алмашганда уста Орипининг отасининг куйиб қолган пуллари Кўктепани қоплаганди. Шунга ўхшаб, буларди топгани ўзига буюрмайди...” Ўйлари шу жойга етган маҳаллари чол беихтиёр ўз-ўзидан мамнунлик туйиб қоларди. “Ўзимдан айланай, бола-чақамнинг томоғидан қийиб мол-дунё йиғмасам ҳам ёмон яшаётганим йўқ ҳар тугул. Ҳаммаси ўзимнинг меҳнатимнинг орқасидан...”

* * *

✓ Кўп ўтмай Исоқ чол тўй ҳаракатига тушиб қолди. Қишлоқнинг энг олд бойваччаси Самандар тамакифурушнинг машинасини кира қилиб (Самандар тамакифуруш аслик бу ерлик эмас. Олтимиш саккизинчи йилимиди, аллақасқдан кўчиб келиб қолганди. Ўшанда қўни-қўшнилардан бир косадан ун сўраб юрадиган хотинию жулдур кийинган бир этак боласи бор эди. Самандар пишиққина экан, тез орада тамаки орқасидан бойиб кетди. Мана энди унча-мунча одамни писанд қилавермайди. Аммо Исоқ чол машина сўраб борганида ҳеч ўзини тарозига солиб ўтирмасдан дарров рози бўлди) шаҳарга зир қатнади. Алал-оқибат қиз томонни кўндирди ҳам.

Исоқ чол тўйнинг барча харажатларини баҳоли-қудрат ўзи кўтарди, бировнинг олдига қарз сўраб бормади. Аёллар орасида

бўладиган олди-бердига ҳам хасислик қилиб ўтирмади. Бу саховатдан катта келин Норбуви ҳам анчагина фойдаланиб қолди: келинга деб олинган сарполардан иккисини кўрсатса, бирни сандигига ташлаб қўяверди.

Ишқилиб, чол ўғлига онасининг йўқлигини билдирмади ҳисоб. Тўй — ҳаётда бир марта бўладиган савдо. Исоқ чол дунёдан ўтиб кетганидан кейин фарзандларининг ўзидан домангир бўлиб юришини сира-сира истамасди...

* * *

Тўйдан кейин келиннинг ота-онаси тоғлик қуданинг қистови ва қизлари Маликанинг ялиниб-ёлворишлари таъсирида тўрт кунча меҳмон бўлиб қолишди.

Кетар чоғи она қизига тайинлади:

— Қизим, ўзинг рози бўлмаганингда бошимни уриб ёрсалар ҳам сени бу ерларга раво кўрмасдим. Тақдир экан, илож қанча. Энди унгин-ўсгин, кам бўлмагин. Тош келса кемир, сув келса симир. Аммо уриш-жанжалингни кўтариб остонамга қадамингни қўйма!

“Бу ерларнинг нимаси ёқмадийкин ойимга? — дея ҳайрон бўлиб ўйлади Малика ота-онасини кузатиб қўйгач. — Ахир бу ер курорт-ку!”

Чиндан-да, қишлоқ навниҳол келинчак мисоли сўлим эди. Чор тараф паст-баланд яшил адирлар, уларнинг бағрида кўкси қон лолақизғалдоқлар жилоланиб кишини ўзига тортарди. Адирлар ортида эса найзадор учи билан осмон бағрини тепиб юборгудек тарзда қўнғир-кул ранг тоғлар ястаниб ётарди. Ҳаво эса шу қадар беғубор, тиниқки, чертсанг борлиқни тўлдириб жаранг бергудек...

Ҳовлилар қуюқ дарахтзорлар билан ўралган. Олисдан қаралганда қишлоқ яшил парда оғушида кўринар, бу парда ортида қиз ўзи учун номаълум ўлка мавжудлигини туйса-да, асло чўчимасди. Устига устак, сершовқин шаҳар ҳаётидан кейин овулнинг тинчлиги, осойишталиги уни мафтун этганди.

Малика табиатан таъсирчан қиз эди. Қишлоқда майсаларнинг саррин шабадада майин тебранишидан тортиб тонг, саҳарда қушларнинг бир-бирига гал бермай чаҳ-чаҳлашларигача, шафтоли гулининг гўзаллигидан тортиб тирикчилик ташвишида ги-мирлаб юрган қурт-қумурсқаларнинг ҳаракатигача эътибор билан қарар, беҳад завқланар эди. Шундай пайтлари у беихтиёр

“Мен бахтиёрман!” деб шивирлар ва кўзлари порлаб, яна-да гузаллашиб кетарди.

Малика азбаройи жушиб кетганидан шеър ёза бошлади. Қораламаларини сиёҳи қуримай туриб эрига ўқиб берарди. Бекпўлат шеърларни миқ этмай, нафасни ичига ютиб эшитар, аммо хотинининг нима деётганига кўпам тушунавермасди. Зеро, йигитни шеърнинг мазмуни эмас, шеър ўқийтган маликанинг ўзи асир этарди. Бекпўлат сигирларни подага қўшиб келаётганида ҳам, тегирмонда чангга беланиб ишлаётганида ҳам рафиқасининг шаҳарликларга хос рангпар чеҳрасини, маънога тўла чақноқ кўзларини, майин, латофатли табассумини қайта-қайта эслайверар ва эслаган сайин оғзининг таноби қочиб, маст одамдек гандираклаб юрарди.

* * *

Қишлоқ одатига кўра, янги келинчакка икки-уч ой қора ишлар қилдирилмайди. Балки, дарров “кир” бўлиб қолмасин дейишар. Шунинг учун катта келин Норбуви ўн бир яшар қизини ёнига олиб уй ишларини эплаштириб турди, келин-куёвга кўпда халақит беравермади. Малика “чой дамла... овқатни олиб бориб бер...” қабилдаги нятимасларни адо эта солиб лип этиб уйига кириб кетаверганида ҳам Норбуви ғашлик қилмади. Умуман, қайнонаси ошқозон хасталиги туфайли кўз юмганидан буён рўзгорнинг барча ташвишлари, қайнотасининг иссиқ-совуғи унинг зиммасида эди. Тўғри, эр-хотин бирон мўмин-қобилгина, диёнатли кампир топиб, чолни уйлантириб қўйиш ташвишида анча олиб-югуришди. Лекин чол рўйхушлик кўрсатмади. Жуда сиқиб келганларида: “Олиб берган кампирларнинг мендан бурун у ёққа жўнаб қолса яна бева қоламанми!” деган ҳазил аралаш гаплар билан қутилди.

Бекпўлатни ҳоли-жонига қўймай, тўйни тезлаштирган ҳам мана шу Норбуви эди. Рўзгорнинг кўзга ташланмас майда-чуйда ташвишларидан толиққан катта келин ўзининг бағрига ҳам шамол тегадиган кунларни орзиқиб кутарди. Ҳар қалай, оёқ-қўлини узатиб бемалол дам олмаса-да, ҳеч бўлмаса қўшни қишлоқдаги ота-онасини кўриш учун ортига қарамай, бемалол кетаверар...

Ҳали субҳи содиқдаёқ ҳовлида Норбувининг шанғиллаган овози эшитиларди:

— Наси, о Наси, қуриб кетгур, ҳали ухлаяпсанми? Тур, ҳовлини шипир. Гўшгингни майдаламасимдан тур тез!

— Малика, о Малика! Кун жайилиб кетди-ку, турмайсизларма? Пода кетиб қолмасдан сийирларни соғиб ол.

— Марди, о Марди, сенга булоқдан сув опке дегандим-ку. Ҳа, юришинг қурсин! Ҳали шошмай тур, қонингни ичмасам...

Сигирлар бегона қилишдими, тек турмай, депсинавериб, соғдиришмади. Жиғи-бийрони чиққан Малика қизариб-бўзариб турганда Норбуви индамасдан келиб челақни олди-да, ўтириб сигирни “пов-пов” соға кетди.

— Хамир қариб қўй, — деб буюрди Норбуви мулзам ҳолда турган овсинига.

Ошхона томон бораётган Малика қўшни аёллар девордан мўралаганича ўзини ошкор кузатаётганини кўрди, бу ҳолдан хўрлиги келди.

“Имтиёз” муддати тугади чоғи, Маликанинг ҳузур-ҳаловатли кунлари барҳам топди. У энди саҳардан шомга довури ҳовли билан томорқада бўзчининг мокисидай тинмай қатнайдиған бўлди. Қишлоқда на газ бор, на водопровод. Ўчоққа таппи қалаб овқат пиширилади, қумғонда чой қайнатилади. “Оғзи осмонга қараган” тандирда нон ёпилади. Кувида сут пишилади, сарёғ олинади. Томорқада сабзи, пиёз кун сайин ўтоқ қилинади, боғда ўрик, олмалардан қоқи қилинади, қора кишмишни ювиб тозаланади, қуритилади...

Малика ўзини гўё бошқа оламга, ибтидоий замонларга тушиб қолгандек сеза бошлади. Аммо бутун заковатини ишга солиб, ҳеч кети кўринмайдиган бу юмушларни яхшилаб ўрганиб олишга ҳаракат қиларди.

Малика чимхўр эди. Бироқ тинимсиз жисмоний меҳнат туфайлими ёинки тоза ҳаво таъсир қилдими, ишқилиб, тез орада унинг иштаҳаси карнай бўлиб кетди.

— Ҳаддан ташқари кўп овқат еворяпман, — деди у бир кун и эрига.

— Қозон-товоқ ихтиёрингда бўлса, ейвер-да, — деди Бекпўлат.

— Йўқ, кўп овқат ейиш зиён. У одамни дангаса, уйқучи қилиб қўяди, мия фаолиятини секинлаштиради.

Бекпўлат илжайди.

— Мияни ишлатиб энди олим бўлармидинг.

— Олим бўлмасам ҳам, миянинг ишлаб тургани яхши-да. Тўғриси, баъзан шунақанги ажойиб фикрлар келиб қолаяптики, афсус, ёзиб қўйишга вақт бўлмаяпти-да.

— Ёзиш... шартмикан, — деди Бекпўлат иккиланиб. — Ким ўқирди... яна... шеър бўлса...

Келинчакнинг кўнгли оғриди.

— Ўқиши... шарт эмасдир. Лекин ёзиш шарт.

Бекпўлат дарров ён берди.

— Ўзинг биласан. Ёзсанг ёзавер. Қийналиб қолмасанг бўлди...

Тўғриси, жуфти ҳалолининг баъзи қилиқлари Бекпўлатга эриш туюлади. Дейлик икки қатор нарса ёзаман деб ўзини овқатдан қисиш, мияни чарчатиш нима керак?... Уйқудан воз кечип... Аёл боши билан ... Зарилми? Бу ерда ҳеч қурса редакция бўлсайкан, ёзганларини чиқариб турса. Район марказигача камида юз чақирим. Тоғ орасидаги дўппидай қишлоқ бўлса...

* * *

Вақт ўтган сайин Маликанинг кўнглида норозилик кучая борди. Асал ойи тугагандан буён Бекпўлат ҳам тегирмондан бери келай демасди.

Кузда шаҳарга меҳмонга боришди. Қайнотаси икки кунга рухсат берди, холос. Ярим кунини йўлда ўтказиб борсаю... Маликанинг назарида бу ноинсофлик эди. Ахир у кузни, мана шу дамларни қанчалик интизор бўлиб кутганди. Балки шунинг учундир, борганларининг эртаси куни Бекпўлат: “Энди қайтсак ҳам бўлар” деганида Малика ўжарлик қилиб, оёқ тираб туриб олди. Ўртага онаси тушди.

— Жон болам, иссиқ ўрнингни совутма, — деди у киши куёви ҳовлига чиққан маҳал. — Бу ерда рўшнолик кўраман деб ҳам ўйлама. Отаси бошқа келин бор. Анов икковининг ғами ҳам етади бизга.

Маликанинг иккала опаси ҳам фарзандсизлик туфайли эрдан ажралишиб, уйга қайтиб келишганди. Шўрлик она шуларни назарда тутмоқдайди.

Маликанинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Ойижон... у ерда яшаш қийин... У ерда вақт тўхтаб қолган...

Лекин иккала қизининг тақдири туфайли олган сабоғи онани анча қаттиққўл қилиб қўйганди. Шунинг учун шоира қизининг раъйини қайтаришга куч осонлик билан топилди.

— Шоира бўлмасанг гўрга, қизим. Бекпўлатинг ёмон йигитга ўхшамайди. Бир нарсалар ёзиб-чизаман деб бахтингдан ажралиб қолмагин тагин...

Индамай қишлоққа қайтишди.

— Биз чумолимиз, — деб қолди бир куни эрига Малика. — Эртадан кечгача ғимир-ғимир қилишдан мақсад битта: яъни қорин тўйдириш эканлигини ўйласам юрагим орқамга тортиб кетади.

Бекпўлат хотинининг иягидан тутиб, кўзларига қаттиқ тикилди.

— Кейинги пайтларда кўп норози бўлаясан-да. Нега ўзингни бунча қийнайсан? Эл қатори яшаётган бўлсак...

Малика эрининг саволига эътибор бермасдан, титроқ товушда давом этди.

— Мана, масалан, сигир соғамиз — сутини ичиш учун. Куви пишамиз — сарёғини...

Ич-ичидан қалтироқ турган Малика ортиқ гапиролмай қолди, лабини қаттиқ тишлаб, нафасини ичига ютди, қуйилиб келатган кўз ёшлар миждаларга қалқиб чиқмай, қиз юрагининг туб-тубига сингиб кетди.

Кўнгли ғаш тортиган Бекпўлат ўйчан бўлиб қолди.

— Сен нолимасанг ҳам бўлар, — деди у анчадан кейин. — Ҳар қалай, маданиятга ювуқ одамсан. Бизларди айтса бўлади чумоли деб. Эртадан кечгача чангга беланиб ишлаймиз. Газит ўқишга ҳам хафсала қолмайди.

Бекпўлат “тап қўшармикан” деган илинжда хотинига кўз қирини ташлади. Маликанинг қилт этмай, бир нуқтадан кўз узмай ўтирганини кўриб яна гапиргиси келди. Шу пайтгача у, сир бергиси келмаса-да, хотинининг олдида гурунглашиб ўтиришга тортинарди. “Тапга нўноқман, ўхшатолмасам Малика устимдан кулади”, деб истиҳола қиларди.

— Менам катта ўқишларда ўқисам бўларди. Мактабда ўқишим ёмон эмасди. Фақат отам унча рўйхушлик бермади. “Энангди йўқлиги етади менга. Икковинг ҳам олдимда бўл. Мен ўлгандан кейин билганларингни қиларсилар”, деб туриб олди. Акам қулоқ солмай Олтойга кетиб қолди. Армияда ўша ёқда хизмат қилганди. У ёқда яхши кўрган қизи бор экан. Отам орқасидан излаб бориб, сўкиб-сўкиб олдига солиб қайтариб келди. Акам уч ойдан кейин яна қочиб кетди. Бу сафар отам пишиқлик

қилди. Қариндошлар билан келишиб, акамни “майиз сотгани кетган” деб гап чиқарди-да, мана шу Норбуви янгамга унаштириб, кейин бориб акамни диконглатиб ҳайдаб келди. Отамнинг қаттиқ жаҳли чиққанди. Акамни уч кун оғилхонага қамаб қўйиб калтаклади. Шундан бери акам бечора Олтой ҳақида гап очмайди. Лекин ичкиликка муккасидан кетган. Аламини ароғу винодан олади.

Анча ўзига келиб қолган Малика:

— Ҳали акайиз шунинг учун ичаркан-да? — деди.

— Мен шунақа деб ўйлайман. Яна ким билади дейсан, — кўзларига мунг чўккан Бекпўлат жиддийлашди. Сўнг дераза оша ташқарига бирров қараб қўйди-да, чуқур хўрсинди. — Бу ерларда яшаш ёмон эмас-у, аммо тоғлар орасида дунё кўрмай ўтиб кетаётганимиз чатоқ-да...

Малика эрига ачинди. Шу баробарида икки ўт орасида қолгандай сизди ўзини. Юрагининг туб-тубида эса бир хавотир ҳам ғимирлаб қолгандай бўлди: “Ҳамма нарса изига тушиб улгурган бу турмуш тарзини сал бошқачароқ қилишга уриниш бефойда экан-да...”

Малика энди вақт ҳақида, ёзиш ҳақида ўйламай қўйди. Келинчак энди... бу ерлардан кетиш режасини туза бошлади. “Фақат бир йўли борга ўхшайди, — деб ўйларди у тез-тез. — Касал бўлиб қолсам... Дўхтирлар унга бу ернинг ҳавоси тўғри келмайди деса... Шунда сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Бекпўлат эса бир пасда шаҳарга кўникиб кетади. У ласқатли...”

* * *

Исоқ чол оиласида кечқурунга албатта хамирли таом тайёрланади. Чол юмшоқ овқатларни хуш кўрарди. Қайнотасининг кўнглини топишга уринадиган Норбуви ҳатто гўштсиз шўрва қилган кунлари ҳам озгина хамир қориб, ёйиб, майда-майда қилиб тўғраб қозонга солиб юборишни унутмасди.

Катта келин... ишлаб чарчамайдиганлардан эди, чолнинг бир оғиз “Барака топ, болам” деган мақтовини эшитиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қиларди. Болаларининг инжиқлиги, эркалигига эса парво ҳам қилмасди. Кичик овсинининг дангасалиги, қўли бўшади дегунча уйга қамалиб олиши унга сира ёқмасди. “Ўлсин, эпсизлиги ўзининг бошига етсин, — деб қарғаниб кўярди у ғаш келган кезлари. — Келин зоти фақат меҳнатнинг орқасидан

рўшнолик кўрган. Уч кун касалман деб ётиб кўр-чи, ҳатто яхши кўриб олган эрингга ҳам ёқармикансан!

Ҳали нонни “нанна” деб юрибди шекилли бу ойимча...”

Норбуви энди ўттиз бирга кирган. Аммо мудом сал қаддини букиб юрадиган бу аёлнинг ажин босган ҳорғин чеҳрасига қараб камида қирқ беш-элликни беравериш мумкин эди. Бир вақтлар тақимини ўлган қалин сочлари тўкилавериш бошига ёпишиб қолган; юз суяклари туртиб чиққан, икки яноғида чуқурча ҳосил бўлган; киртайган кўзлари тез-тез ёшланиб туради; озғинлигиданми, икки елкаси туртиб чиққандай. Эғнида эса доим униққан сатин кўйлак. Аммо қачон қарасанг куймаланиб, айтганини қилмаган болаларининг “тўштини майдалаб”, “қонини ичиб” юрсада, катта келин баъзан-баъзан кўтаринки кайфиятда, энг бахтиёр аёлдай илжайиб қолар, афтидан, бундан бошқа ҳаётни орзу ҳам қилмасди.

— Норбуви опа, — деди Малика кечки сабзини ўтоқ қилишга ётганлари маҳал, — сиз ҳеч зерикмайсизми?

Норбуви ҳайрон бўлиб овсинига бир неча сония тикилиб қолди.

— Ҳов, нега зерикаман? Иш бошимдан ошиб ётибди-ку!

— Мана шу ҳар кунги бир хил иш, бир хил ташвишдан безор бўлмадингизми?

Норбуви яна ишдан тўхтаб бир муддат ўйланиб қолди. Сўнг шошмасдан ўрнидан туриб, ранги андак ўчган алфозда этагидаги ўтларни уватга ташлаб келди-да:

— Безор бўлганда қайтамиз, — деди. — Одамзодники шу-да. Болам-чақам деб, ота-онам деб ўтиб кетасан.

— Унда одамлар фақат сийиш-ичиш, бола-чақа орттириш учун дунёга келаркан-да, а?

— Бўлмаса-чи. Ҳар ким пешонасида борини кўради. Биров ундай, биров мундай. Барибир, бир кун и ўтади-кетади...

— Унда бу дунёни, бу оламни яратмоқдан мақсад нима? Масалан, мен ўлсам менинг “мен” лигим қасққа кетади? Мен борлигим учун ҳамма нарсани ҳис қилиб турибман-ку. Йўқ бўлсам-чи?

— Сен бўлмасанг болаларинг яшайди, — ёқтирмайроқ жавоб қилди Норбуви.

— Болалар ҳам ўтиб кетишганидан кейин-чи?

— Менга қара, ҳой тайтув, — деди Норбуви бирдан ғазабланиб. — Менинг олдимда ҳар нарсани бир нарса деб валдирайверасанми? Мен партияман! Шуни биласанми?

Малика ҳайратдан донг қотди.

— Йўғ-э?

— Ишонмаяпсанми? — Ногоҳ Норбуви сал қаддини ростлагандек бўлди. Юзида ҳам виқор аломатлари акс этди. — Биз шуйтиб, эгнимизди қисиб юри-иб ишни қип қўямизда, келин!

— Сиз... сиз партияди нима қилиб юрибсиз, опа?

— Қизлик пайтимда пастки овулдаги фермада соғувчи бўлиб ишлардим. Аёллардан керак бўлиб қолган экан, ўз ҳолимга қўймай ўтказишган. Ҳалигача партия майлиси бўлса атайин келиб бизларди обкетишади.

Борган сайин қизиқиши ортиб бораётган Малика ёш боладек чапак чалиб юборди.

— Нима қиласизлар у ерда?

— Нима қилардик? Майлис тутагунча ўтираммиз. Кейин магазиндан арзон қилиб чойнак-пиёла, чиг сотишади. Шулардан олиб, қўйни-қўнжимиз тўлиб уйга қайтаммиз, — деди Норбуви гурур билан.

Катта келиннинг кайфияти жуда кўтарилиб кетганди.

Назарида, у “Мен партияман!” деган биргина гапи билан овсинини янчиб ташлагандай эди. “Бизарди жа анойи деб ўйлама-син-да бу жинқарча! Ҳали эртан бир кун партком бова уйма-уй юриб, бизди аптовузда обкетганини ўз кўзиминан кўрса, тоза куйиб кетса кераг-ов!..”

* * *

Ҳақиқатан ҳам икки-уч кундан кейин, кечга яқин, қуёш қиб-ла томонга оғиб, ботишига одам бўйи қолганда дарвоза олдида эски, шалоғи чиққан “Паз”ик автобуси келиб тўхтади. Ойнадан бош чиқарган тўрт-беш нафар жувон “Норбуви опа!.. Норбуви!.. Кетдик майлисга!” деб чақаришди.

Бу галги мажлисга алоҳида тайёргарлик кўрди. Янги келин-лигида сандиққа солиб қўйган қўйлакларидан бирини олиб кийди. Рўмоллари ичидан ҳам энг оҳорлисини танлади. Қизига ўсма эздириб, қошига энли қилиб қўйди. Бостирмада бир соатча ўтириб, ёрилиб кетган товонларини тозалади. Бу ишларни катта келин овсинини куйдириш учун атайлабдан қилди.

Ўша кунги кечки ишлар Маликанинг зиммасига қолди.

Қоронғу тушган маҳал қайноғаси Бердибой ҳовлига чайқалиб кириб келаётганини кўрган Малика хавотирланиб, қўлидаги сут тўла сатилни аста қозон бошига қўйди.

Бердибой тўғри юришга ҳаракат қилган ҳолда, бироқ гандираклаб келинининг олдига келди.

— Н-норбуви қ-қани?

Малика сатилни қайтадан қулига олди-да, ён-верига аланглади.

— Мажлисга кетган, партия йиғилишига.

Бердибой шаҳодат бармоғини бигиз қилиб юқорига кўтарди.

— С-сен м-мендан қўрқ-ма? Мен маст эмасман... М-м-мен куйиб кетяпман. Ман-на бу ер-рим ён-ниб кетяпти!..

Кўйлаги тугмалари узилган, сочлари тўзғиган, кўзлари қон-талаш Бердибой кўксига муштлади.

— Киринг, уйингизга кириб ётинг, — дея ёлворди Малика қўрқа-писа.

— Йўқ, кирмайман, партия хотиним майлисдан келгунча шу ерда ўтираман! — Бердибой яна гандираклаб кетди, сўнг амаллаб ўчоқ супасига чўкди. Шу алпозда кўзини зўрға очаркан, имлаб Маликани чақирди. — Бу ёққа ке, келин. Қўрқма дедим-ку. Мен маст эмасман. Сендан бир нарсани сўрамоқчиман. Мана, сен ёзувчи экансан. Сендан бир илтимосим бор. Шу... Олтинсоч деган қиз ҳақида бир шеър ёзиб бермайсанми?

Малика нима дейишни билмай елка қисаркан, кулимсираб кўйди.

— Ёза оласанми ўзи? Тўғрисини айт...

Шу пайт қайдандир ранг-қути ўчган Исоқ чол келиб қолди.

— Яна ичдингми? — ўдағайлаб сўради у.

— Ичдик. Яна ичамиз. Нима қипти ичсак? Хотян майлисга кетади, биз ичамиз, биз ҳеч қасерга кетмаймиз, кетолмаймиз... — деди Бердибой отасининг кўзига тик қараб, дона-дона қилиб гапиришга уринаркан.

Малика шу пайтгача одатда камгап ва ичимдагини топ, мудом гуноҳкор одамдай чекка-чеккада бўйнини қисиб юрадиган қайноғасини бу аҳволда кўрмаганди.

— Эш-шак!

Исоқ чол ўрнидан тура бошлаган ўғлининг юзига қаттиқ тарсаки туширди. Бердибой яна супага ўтириб қоларкан, қўллари билан юзини тўсиб олди.

Исоқ чол қаҳри қаттиқлардан эди. “Мана сенга ичиш!” дедию ҳассаси билан ўғлининг дуч келган ерига тушира кетди. Бердибой энди қўллари билан кичкинагина бошини тўсиб олди-да, ерга думалаганча, ҳўнграб йиғлаб, дод-вой қилишга тушди.

— Энажон, қаердасиз, энажон... Отам мени ўлдириб қўяди... энажон. Буларингиз мени ўлдириб қўяди, энажон... Энажо-он!..

Азбаройи қайноғасига раҳми келганидан юрак-бағри ззилиб кетган Малика турган жойида йиғлаб юборди.

Исоқ чол тобора қутуриб борарди.

— Ичаман эмиш! Мана ичиш! Хотин майлисга боради эмиш! Мана кесатиш! Лозим бўлган ерга боради! Сенинг ишинг бўлма-син? Эш-шак! Бу ҳовлида мен хўжайинман! Кунда ичиб келаве-риб, энангди суягини зирқиратдинг-ку, нокас!

— Энам мени урмасди...

— Энанг урмаса, мен ураман! Бўкирма-е, нодон! — Исоқ чол силтаб тортиб ўғлини ўрнидан турғазди. — Бор, уйингга кириб ёт!

Чол сўкина-сўкина ўз хонасига кириб кетди. Бердибой шилқ этиб ерга қулади. Малика қайноғасининг қўлидан тортиб тур-ғазмоқчи эди, кучи етмади. Бердибой ғужанак бўлиб, ерга қапи-шиб ётиб олди.

— Ака, — деди Малика йиғламсираб, — туринг, турсангиз-чи, юринг, уйга киришг энди.

Бердибой юмилиб бораётган кўзларини очиб Маликага алла-нечук синчков қаради-да, секингина:

— Биз шунақа... кўрқоқмиз, — деди. — Башарамизди бузиб қўйишсаям индамаймиз. Биз шунақа...

Бердибой қўлини бошига ёстиқ қилиб пинакка кетди. Кап-кат-та одамнинг... бурни оқиб, қалин лаблари устида қотиб қолган-ди...

* * *

Икки-уч соат ухлаб, кайфи тарқаган Бердибой мажлисдан қайтган хотинини ўласи қилиб калтаклади.

Норбувининг кўкармаган ери қолмади. Юришгаям мадори етмай икки кун уйда кўрпа-тўшак қилиб ётди. Малика энди уни ота-онасиникига жўнаб қолади, деган хавотирда эди.

Бироқ учинчи куни тонг саҳарда ҳовлидан Норбуви янгаси-нинг одатдагидек зардали “Малика, о Малика, тур, сийирни со-виб ол” деган кўрсатмаси эшитилди. Шу билан, ҳеч нарса бўлма-гандек, одатдаги турмуш тарзи давом этди.

Малика сигир соғиш, кир ювишдан кўра томорқада ишлаш-ни яхши кўрарди. Ҳар қалай, бу ер анча тинч. Сабзи пуштасига-

ми, пиёз жўягигами ўтириб олиб ўтоқ қилаверасан, ўтоқ қилаверасан, хаёлда эса дунёнинг у бошидан кириб бу бошидан чиқсанг ҳам бўлади — ҳеч ким халақит бермайди.

Норбувининг аҳволидан қаттиқ таъсирланган Малика бир неча кун ғалати кайфиятда юрди. Овсинига раҳми келди. Эрининг юриши бунақа бўлса. Кўнгли ҳалиям Олтойда, ҳалиги, яхши кўрган қизининг исми Олтинсоч экан-да. Хўш, Норбуви янгани бу ҳовлида нима, қандай куч ушлаб турибди? Ахир, яна бир марта шундай калтак еса ўлиб қолишим мумкин-ку.

Ҳали эрга тегмасдан бурун ип-йигирув фабрикасида ишлайдиган дугонаси Маликага ёрилиб қолганди: “Эртадан кечгача тик оёқда ишлайман. Шундай чарчайманки, асти қўяверасан, бошим ғувиллаб, қулоқларим шангиллаб кетади. Кечга бориб оддий қўшуволувни бажаришга миям етмай қолади. Ишламасанг бўлмаса. Битта эримнинг топгани нияям бўларди — томоқдан ортмайди. Шундан кейин ноилож қорин бандаси бўлмасдан иложинг йўқ..”

Маликанинг кўз олдидан кундалик меҳнатдан, рўзгорнинг ташвишларидан чарчаган Норбуви янга... норбувилар ўтди. Қурилишда ишлаётган коржомали аёллар, далада, саратон тигида кетмон чопаетган аёллар... Улардан Нодира, Увайсий ён-ки Маҳзунани сўраб кўринг-чи, билишармикан? Ойдин ҳақида гапириб кўринг-чи. Балки эшитишни ҳам хоҳлашмас. Лекин нархнаво, латта-путталар ҳақида соатлаб дардлашишингиз мумкин.

Бир куни Норбуви тоқчада турган Достоевскийнинг китобини кўриб қолиб: “Вой-бў, отини ўқиш шунча қийин-у, ичидагини қайтиб ўқийсан!” деганди. Ахир Норбуви янга ҳам мактабда ўқигандир, илм олгандир...

Ўйлай-ўйлай, ахири Малика бу ҳолнинг сабабини ўзича топгандай бўлди. Камбағалдан ҳеч қачон донишманд чиқмас экан шекилли. Агар Норбуви янгада, норбувиларда бу қадар кўп турмуш ташвишлари, қийинчиликлари бўлмаганида эди, эҳтимол, улар олиму шоирлар бўлишмаса-да, ҳар нечук фикрловчи, заковатли уй бекалари бўлишмасмиди? Агар Нодирабегим ҳам фақат ошқозон ташвишига боғланиб қолганида эди, қуёшни уйқудан уйғотадиган оддий аёлга айланиб қолмасмиди...

Малика хаёлига келган фикрлардан таъсирланиб кетди. Бирдан ёзиш истаги пайдо бўлди унда. Қўли ишга бормай қолди. Фикрларидан чалғиб кетишдан чўчиб этагидаги бегона ўтларни сабзи жўяклари устига тўка-сола хонасига ошиқди...

Барибир, бўш вақт камлиги ўз таъсирини кўрсатди. Апил-тапил ёзиб ташланган мақола икки ҳафтада аранг оққа кўчирилди. Саккиз саҳифадан иборат битикларни тўрт буклаб, конвертга солиб, елим билан яхшилаб бекитган Малика уни қайнукаларидан бирига топшириб, почтахонага обориб беришни илтимос қилди. Бекпўлатга эса бу ҳақда лом-мим демади. Эрга текканидан буён редакция билан алоқаси бутунлай узилган. Ҳали мақола чиқадими, чиқмайдими... Чиқмай қолса, эрининг олдида изза бўлиши турган гап...

Орадан тўрт ой ўтиб кетди.

Малика мақоладан бутунлай умид узди. Ё қайнукаси почта-хонага олиб бормаган, ё редакцияга етиб бормаган. Етиб борганида, чиқмаса-да, устози, тўғарак раҳбари Темур Носир бир энлик жавоб хати юборган бўларди. Ахир Малика мақолани айнан шу кишининг номига юборганди-ку. Яхшиям мақоланинг асл нусхаси қолган экан. Малика уни қайтадан ўқиб чиқиб, у ер-бу ерини тузатди, ҳаяжонланиб кетган жойларини қиртишлади, хуллас, олти саҳифага келтирди-да, қайтадан кўчириб, конвертга солиб, энди ўзи почтахонага бориб топшириб келди.

Бу орада қор кўрпасига ўралиб қиш кириб келди. Бу ерларнинг совуғи қаттиқ бўларкан. Ҳаво илиқ бўлди деган кунларнинг ҳам шабадаси изғиринли, баданни ўйиб олади.

Малика қишни яхши кўриб қолди. Негаки, кундалик тирикчилик ташвишлари камайиб, ўқиш-ёзишга вақт бемалол бўларкан.

Бир куни, пешин бўлиб қолганди шекилли, Малика бир оз мизғиб олиш учун энди ўринга чўзилганди, эшик шиддат билан очилди ва ранг-қути ўчган Норбуви кириб келди. Қўлида газета тутган Норбуви совуқданми, асабийлашганиданми дағ-дағ қалтирарди.

— Нима бу? — дея Норбуви ўрнидан туришга чоғланаётган Маликанинг тепасига келиб ўдағайлади.

Овсинини бу ҳолатда биринчи марта кўраётган Малика довдираб, ўзини йўқотиб қўйди. Нима гап-лиги онг-шуурига етиб бормаган бўлса-да, ёмон воқеа содир бўлганини сезиб, юраги шувиллаб кетди. Мадад кутгандай ён-верига аланглаб эрини қидирди.

Норбуви Маликанинг нақ бурни тагида газетани силкитди.

— Шарманда, шойирман, деб кўнглингга келган нарсани ёз-
верасанми?

Маликага сал жон кирди.

— Мақола чиқибдими? — овсинининг нега бунчалик дарға-
заб бўлаётганини ҳалиям тушуниб етмаган Малика енгил бир
ҳаракат билан унинг қўлидаги газетани суғуриб олди, — нега
хафа бўласиз, опа, — деди Малика газетанинг тўртинчи саҳифа-
сидаги “Камбағалдан даҳо чиққанми?” сарлавҳали ўз мақоласи-
га кўз югуртираркан. — Бу ерда ёмон гап йўғ-у...

— Сен мени, бизди оиламизди ёзгансан!

Туйқусдан янграган бу айблов Маликани ҳанг-манг этиб
қўйди. Аввал кулгуси қистади, айна пайтда овсинига нисбатан
ғазабни ортиб бораётганини ҳис қилди.

— Нима деярсиз, оғзингизга қараб гапиринг, нега мен сиззи,
сизнинг оилангизни ёзарканман?

— Иши кўп дебсан-ку. Меҳнат одамни маймунга айлантира-
ди дебсан-ку! Шу гапларди бир вақтлар менга айтгандинг, эсин-
гдами, сабзи ўтоқ қилаётганимизда. Мен маймун бўлман-да меҳ-
нат қилавериб сенингча?

— Опа, сиз тушунинг ахир...

— Мен иш қилсам болаларим учун қиламан, рўзгоримди бу-
тунлигини ўйлаб қиламан, — жазавага тушган Норбуви оғзидан
кўпик сачраб, йиғлаб-сиқтаб гапиришга ўтди. — Сен бизди бу-
тун элга шарманда қилдинг. Шаҳардан келин олмай ўл, дейди
энди одамлар. Ҳали отам эшитса нима дейди, шарманда! Сен
барибир бизга эл бўлолмайсан. Ҳали қайним дийирмондан кел-
син, айтиб, бир марта қўйдириб юбормасам!..

Айниқса, охириги пўлиса Маликанинг сабр косасини тўлди-
риб юборди. Газетани тоқчага улоқтириб, эшик томон йўналган
овсинининг йўлини тўсди.

— Қўлингдан келганини қил, олашақшақ! Сенам хотинман
деб юрибсан-да бир эркакнинг умрини ўтказиб...

— Ким олашақшақ?

— Сен...

Иккала аёл ўртасида жанг бошланди. Норбуви Маликанинг
юзига чанг солди. Малика унинг сочидан тортди. Норбуви Ма-
ликанинг бияқинидан ўйиб олгудай чимчилади. Ўз навбатида
Малика остионада ётган калишнинг бир пойини қўлига олди. Мана

шу қий-чув, йиғи-сиғи, дод-вой, қарғишлар устига Исоқ чол ҳасасини дўқиллатиб келиб қолмаганида ким билади жанжалнинг оқибати нима билан тугарди.

— Ўл, икковинг ҳам ўл!

Қайнотанинг сержаҳл овози иккала аёлни ҳам дарров ўзига келтирди.

Малика лов-лов ёнаётган юзини кафтлари билан тўсганча дераза тарафга ўгирилди-ю, овозини чиқармай, юм-юм йиғлашга тушди. Норбуви уялганидан даҳлизга қочиб чиқди-да, пиқ-пиқ йиғлаганча рўмолини ўрай бошлади.

— Нима гап?

Малика жавоб берадиган ҳолатда эмасди, аммо қайнотасининг овозида ўзига нисбатан хайрихоҳликни илғаб ўпкасини босди. Лекин жавоб беришга улгуролмади.

— Ота, — деди аллақачон ўзини тутиб, у ёқ-буёғини тўғрилаб олган Норбуви эшикдан бош суқиб, зеро, эри билан бўладиган доний тўполонлар катта келинни анчагина тажрибали қилиб қўйган ва бугунги жанг унинг учун чикора эди. — Эрталаб пўшта-хонага болларди пулини олишга боргандим. Шу ерда Оқилбек маллимди хотини айтиб қолди. Овсинингиз силарди газитга уриб чиқибди, деб. Келиб мунга айтсам тан олмайди...

— Уриб чиқибдими? Кимди? — Исоқ чол катта келинига ҳайрон бўлиб қаради.

— Кимди бўларди, бизди-да. Иши кўп дебди, эртадан кечгача тинмайди, дебди, пули оз дебди, камбағал дебди. Ишқиб, ҳар балони бир бало деб валдирабди. Шунга жаҳлим чиқиб кетди. Уйга қандай келганимниям билмайман, ота.

Норбуви кўзига ёш олди.

Қайнотаси шундай ёмон ўқрайдики, буни кўрган Малика қалтираб, оёқларининг учигача музлаб кетди.

Исоқ чол тоқчада ғижимланиб ётган газетани олиб, индамасдан хонадан чиқди.

* * *

Кечки овқатдан кейин эридан қолган эски чопонга ўралиб Зилай байча кириб келди. Уйдагилар аллақачон апил-тапил овқатланишиб, хона-хонасига кириб кетганди. Ичига чироқ ёқса ёришмаётган Исоқ чолгина оппоқ соқолини тутамлаб, қовоқлари уюлиб, ғамга ботган ҳолда ёлғиз ўзи ўтирарди. Ҳамсоясини кўриб чолнинг чеҳраси ҳийла очилди.

— Кел, байча, бормисан бу дунёда?

— Кўзингизни шира босиб, кўрмай қолдингизми ака, биз ҳар куни шу ерда, юрамиз ивирсиб.

Кампир сандал атрофида тўшалган кўрпача четига омонат ўтирди.

— Мен сени чўлдаги қизингникига кетиб қолдингми деб ўйловдим.

— Э, қиш ўчоғи тор, тур уйингга бор, деган экан бир бечора. Шу паллада қиздикида бало борми? Куёвди бетига қараб ўтирманми. Ўз уйимдан қолмайин, ака.

Исоқ чол бир муддат хаёл суриб қолди.

— Тинчликми? Унча ишқингиз йўқ, — машмашаларнинг бир учини эшитган, Норбувининг овсини устидан қилган шикоятини бот-бот тинглаган Зилай байча ҳар эҳтимолга қарши ўзини ҳеч нарса билмаганга солди.

— Э, Зилай байча, раҳматли Босимбой сендан олдин кетиб тўғри қилган экан. — Исоқ чол ердан кўз узмай андак сукут сақлади. Ўтган кунларни эслаб кўнгли бузилдими, пешонасидаги ажинлари янада чуқурлашди, миждаларига қалққан ёшни эса қўшнисидан яшириб ҳам ўтирмади. — Мен кетиб, раҳматли Ойимсулув қолганида эпларди, ҳаммасини эпларди. Эркак кишига рўзгорди бошқариш ўлимдан қийин экан.

Зилай байчанинг ҳам бўғзига алланима тикилгандай бўлди.

— Ҳар банданинг ўлчаб берилган куни бор. Кўрмасдан иложи йўқ, ака.

— Илгари битта эди. Алдаб-сулдаб, болам-бўтам деб йўлга солувдим, — дея овозини пастлатиб арзи-ҳолини бошлади чол. — Бунисининг кўзида дови борлигини бошидаёқ билгандим. Бизминан муроса қилиши қийин-ов.

Зилай байча ялт этиб чолга қаради. Бу нигоҳда бир дунё таънаю надоматлар мужассам эди. Илло, эри оламдан ўтгач, Зилай байча бир эмас, икки эмас, нақ етти қизи билан бева қолганди. Ёш бўлиб ёш эмасди ўшанда, қари бўлиб қари эмас... бирдоярим эга чиқса уй қилиш ниятиям бор эди кўнгли тубида. Қисмати шўр эканми, биров кўнгил учун ҳам эшигини бу ниятда қоқиб келмади. Беванинг кўрган куни курсин. Бир амаллаб қизларини вояга етказди, шуларни уйли-жойли қилсам, менинг ҳам кўкрагимга шамол тегиб қолар деган ниятда юрди. Лекин... Куйган тери ёзилмас, деганлари тўғри экан чоғи, шўр қисмат яна уни

мўлжалга олди. Қизларининг каттаси бу йил кўклам ўттиз иккига киради. Энг кичигиям йигирмадан ошиб қолди. Етти қиздан биттаси икки йил бурун турмушга чиқди. Қолган олтови ўтирибди қозигида қариб. Қизларининг тақдирини ўйлай-ўйлай Зилай байча куйиблар кетади. Одамларнинг шафтоли қоқидай буришиб-тиришиб кетган қизлариниям эр олади. Нега унинг ҳусайни узумдай дириллаб турган қизларини ҳеч ким назарига илмайди? Отадан-ку қолди, онадан ҳам қолса бу шўринг қурғурларнинг ҳоли не кечади? Шуларни ўйлаган сайин Зилай байча ҳар қайсини ўз кўлим билан эгасига топширмагунимча ажалга сабр бер деб кечалари Худога илтижо қилиб чиқади.

Бултур қишда уят-пуятниям сидириб ташлаб, озингни-оз демайман, кўпингни-кўп. Сенам борингни қиласан, менам борини, дея энди-энди Норбувини қўлга олай деб юрган маҳаллари Бекпўлат бирдан айниди-қолди. Шундан буён Зилай байчанинг дарди ичида. Исоқ чолдан ҳам ўпкаси катта. Ахир ота, алдаб-сулдаб боласини йўлга солса бўларди. Мана оқибати... Баттар бўлсин. Зилай байча минг ҳамдард кўринишга уринмасин, ичичидан тантана қиларди. Беванинг ҳам бир дегани бор, деб кўярди ўзига-ўзи.

Табиийки, оғиздан ташқи рафторга яраша сўзлар чиқди.

— Келинингиз ҳали ёш, гўрди биладими. Жиловини ҳозирдан бўш қўйсангиз эртан бу кунлар ҳам ҳолва бўлиб қолади.

— Гапирай дейман-у, эркаклигимга бориб, оғзимдан ноқалб сўз чиқиб кетадими, деб кўрқаман, байча.

— Бўлмаса уришманг-сўкманг-да, уйдаги гапни буйтиб далага чиқарсанг, тўрт томонинг қибла деб қаттиқ ушланг... Ҳай, Бек ўзи не дейди?

— Нима дерди, дийирмондан келаётиб эшитганакан. Битта-яримта суюнчи олгандир-да, бўзрайиб ўтириб овқат еди-да, уйига кирди-кетди.

— Асли ўзи эрди худой урган-да, бўлмаса-ку...

— Бу ерда ўзи тайинли бир гап йўқ, — ҳамсоясининг гапини эшитмаганга олган Исоқ чол кўрпача тагидан ўша газетани чиқариб, мақолага бир кўз ташлади, — биздан бир кишининг отиям ёзилмаган. Лекин маънисини чақсанг...

— Ҳамма гап мана шу “маънисида”-да, — дея Зилай байча яна гапни илиб кетди. — Оқилбек маллимнинг ўзи бекорга гапирмайди. Ўзи, — шу ерга келганда байча овозини пасайтириб, сир-

ли тарзда гапиришга ўтди: — тўққиз ой ичида юкли бўлмаган хотиндан ҳар балони кутса бўлади. Эс борида этакни ёпган маъқулов...

Исоқ чол юрагига наштадек ботган бу гапларниям эшитмагандай тутишнинг эпини қилди.

— Ҳа, майли, — деди чол дастурхон четини қайиранкан, — сабр қилиб турайлик-чи, бир гап бўлар...

Аслида эса неча кундан бери ўйланавериб, Исоқ чолнинг боши ғовлаб кетганди. Ҳатто бошимни қўйсаму ухласам, ҳеч қачон қайтиб турмасам деган шаккокона ўйлар ҳам чолнинг миясини пармалай бошлади.

Бир маҳал, ярим кечамиди, саҳармиди — чол аниқ идрок қилолмади, қаттиқ-қурум гап-сўзлардан чўчиб уйғониб кетди. Чопонини елкасига сола даҳлизга чиқди. Қулоқ тутди. Шовқин Бекпўлатнинг уйдан эшитилаётган эди. Чол секингина ортига қайтмоқчи эди, эшик шарақлаб очилиб, тугун кўтарган Малика чиқиб қолди. Қовоқлари шишган, кўзлари қизарган Малика қайнотасини кўрди-ю, турган жойида таққа тўхтаб қолди.

Қайнота-келин бир-бирларига тикилган кўйи лол туриб қолишди. Ниҳоят, Малика бўшашиб ортига қайтмоққа чоғланган маҳал Исоқ чол:

— Қизим, бир чойнак аччиқ чой обке, — деб қолди.

Малика тугунини ерга қўйди-да, қайнотаси ёнидан сирғалиб ўтиб, ҳовлига чиқди, ундан ошхонага ўтди.

Исоқ чол секин келиб тугунни олди. Сўнг очиқ эшикдан уни ичкарига иргитиб юбораркан, баланд овозда деди:

— Бекпўлат, эшигинг очиқ қопти, маҳкамлаб ол. Совқотиб қоласизлар...

* * *

Ўша воқеадан кейин Малика учун азобли кунлар бошланди. Норбуви у билан умуман гаплашмай қўйди. Болалари ҳам Маликани кўрди дегунча тескари ўгирилиб олишади. Айниқса ўша, мақолани почтахонага олиб боргани кўп буровга олинганидан аламзадароқ шекилли, атайин Маликанинг олдида зум ўтмай пайдо бўлади-да, оғзини тўлдириб туфлаб ўтиб кетади. Ўн яшар боланинг қилиғи Маликага қаттиқ таъсир қилди. Аммо дардини кимга айтсин? Бекпўлат ҳам ўша кунги “кестаман”дан “кет”гача борган жанжалдан кейин қовоғини очмайди. Ёлғиз Бердибой бор.

Лекин уям Малика билан ҳеч қачон очилиб-сочилив гаплашмайди, фақат мулойим нигоҳ ташлаб, ҳайрихоҳлигини билдираётгандай бўлади.

Бундай шароитда яшаш оғир эди.

Малика эзилиб кетди.

Энди унга ҳеч ким иш буюрмас, ўзича бориб бирор юмушнинг бошини тутса, Норбувими, қизими келиб қўлидан юлқиб олиб қўярди. Мана энди қип-қизил бекорчи-ю, миясига тузукроқ бир фикр ҳам келмайди. Ёзишга-ку, иштиёқ бутунлай сўнган.

Атрофдагилар ўзаро келишиб олиб, унинг бурнини ерга ишқаб қўйишмоқчи шекилли. “Ўша куни... кетишим керак эди, — дея ўйлаб қоларди Малика тез-тез. — Отамдан ҳайиқиб... Мени бу ерда нима ушлаб турибди ўзи? Ишониб юрган эрининг аҳволи бу: одамлар олдида бош кўтаролмай қолганмиш... Ҳалиям бўлса кетиш керак... Кетиш...”

Бир куни тонг саҳарпалла турдию, қайнотасининг намоз ўқиётганидан фойдаланиб энди чиқиб кетаётган эди, ортидан етиб келган Бекпўлат шартта билагидан тутиб ичкарига судради.

— Қўйворинг! — деди Малика йиғламсираб. — Кетганим маъқул. Сиз билан барибир чиқишолмаймиз.

— Қилғиликни қилиб қўйиб, энди қочиб қутилмоқчимисан?

Малика тутунини бағрига босганча ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Нима қилдим ахир?! Нега мени тушунмайсизлар...

— Ҳа, бўпти, бўлди, бас қил энди, — деди сал юмшаган Бекпўлат хотинини қучмоқчи бўлиб.

Бироқ Малика уни итариб юборди.

— Кўзимга кўринманг! Сизни... кўргим келмай қолди.

Бекпўлат мурсага келишга ҳаракат қилди.

— Сенам тушун-да мени. Эркак кишига осоямас. Хотини ундай қипти, хотини бундай қипти, эрини менсимаган, бўлмаса бундай қилмасди, деган гапларни эшитавериш...

— Мен кетсам қулоғингиз тинчийдими, ахир?

Қўққисдан берилган бу саволга Бекпўлат дарҳол жавоб бера олмади. Пешонасини ишқаб, бир муддат ўйланиб қолгач, тилга кирди:

— Кетсанг, яна гап қилишади, хотинини қайириб ололмаган деб...

Малика ерга чўк тушганча изиллаб йиғлаб юборди:

— Э Худо, қандай кунларга қолдим!..

Бекпўлатнинг куйганича ҳам бор эди. Қиш, айти бекорчилик эмасми, одамлар чошгоҳдан кейин кўчага чиқиб, эшиклари олдидаги қор босган ходаларга ўтириб олганларича майит чиқинни кутаётган япалоққушлардай Исоқ чолнинг ҳовлисида кўз узишмасди. Ора-сира тунд қиёфали оила аъзоларидан биронтаси ҳовли саҳнида кўриниб қолса томошабинлар дарҳол бир-бирига маънодор им қоқиб ва ўзларича ушбу хафаҳоллик ҳолатига изоҳ беришга шошишарди.

— Бу дейман, Исоқбойди тоби қочиб қолган шекилли, кеча мачитгайм чиқмади.

— Тоби қочса қочгандир. Қариганда қийин бўлди шўрликка. Буям ҳали ҳолва, Оқилбекди гапига қараганда, шу ой ичида текширгичлар келармиш. Камиссия!

— Йўғ-э, жуда унчалик эмасдир, — дея гуруннга пишанг беради ўтирганлардан бири.

— Ҳа! — дейди нотик ишонч билан, худди комиссия аъзолари билан шахсан бориб гаплашиб келгандек.

— Нега шароит яратиб бермадиларинг деб ҳаммамизни тергов қилайкан.

— Ия, ҳали бизлар гувоҳликка ўтсак эди, — дея яна бирови ҳиринглаб кулади.

— Ўтсак ўтаверамизда. Лекин биттангди оғзингдан ноқалб сўз чиқмасин. Исоқбойдийм ёмонотлиқ қилманглар. Чол не деса шуни маъқуллаб тураберинглар...

Бу гапларнинг бир учи Зилай байча кўмагида Маликанинг кулоғига етказилганда қиз шу қадар асабийлашдики, тутқаноғи тутган одамдай тишлари такиллаб, бутун вужуди қалтирай бошлади. Сўнг базўр хонасига кирди-ю, ўринга юзтубан кулади. Шу ҳолида узоқ ётди.

Хона тўрида, сандиқ ёнидаги бир кишилик ўринда Бекпўлат мук тушиб китоб мутолаа қиларди. Малика аразлаб, ўринни бошқа-бошқа сола бошлагандан бери хотинига ёқиш учунми, Бекпўлат бўш қолди дегунча китобга ёпишарди.

Бекпўлат билган қишлоқ аёллари, янгалари сира Маликага ўхшамасди. Тўғрироғи, Малика уларга ўхшамасди. Қишлоқ аёллари билан муомала қилиш осон. Аввал уришиб-сўкиб, бир пасдан кейин яхши гапирсанг бўлди, дунёда сендан яхши одам йўқ. Малика-чи? Кўнгли шу қадар нозикки, сал ёвқараш қилсанг ҳам ҳафта-ўн кун ўзига келолмай юради.

Маликанинг ҳар томонлама азоб чекаётганини кўриб Бекпўлатнинг унга раҳми келарди. Ҳозир ҳам китобни ёстиқ устига қўйди-да, сассиз қадамлар билан хотинининг тепасига келди. У аввал бир лаҳза иккиланиб турди, сўнг Маликанинг елкасига қўлини қўйди. Бекпўлат шу заҳоти хотинининг бутун вужуди қалтираб кетганини сезд...

* * *

Малика бутун аламини меҳнатдан ола бошлади. Кун совуқ бўлишига қарамасдан, Норбувидан эртарақ туриб уй юмушларининг бир қисмини саранжомлаб қўйишга ҳаракат қилади.

Бир куни у оғилхонада молларнинг тагини тозалаётганди, кўча эшик тарафдан кимдир исмини айтиб чақирди. Малика ота-онам келдимикан деган ўйда ҳовлиқиб, қўлида курак билан кўчага югуриб чиқди. Қараса ўттиз беш ёшлардаги, юпунгина кийинган жувон совуқда титраб-қақшаб турибди.

Аёл ночор қолгандай жилмайишга уринди.

— Сизга бир илтимос билан келибидим.

— Майли, кўлимдан келса бемалол. Қани, уйга кирайлик.

— Йўқ, йўқ, — аёл орта чекинди, — қайнотангиздан уяламан.

Маликанинг кўнглига ғулғула тушди.

— Нима гап ўзи, тинчликми?

Аёл муҳим сирни ошкор қилишга жазм этган-у, айтишга қийналаётгандай иккиланиб турарди. Малика бир амаллаб жувонни айвонга бошлаб кирди.

— Бор-йўғи иккита болам бор эди, — дея гап бошлади ниҳоят аёл, — бир ўғил, бир қиз. Кўчада ўйнаб юриб балнисанинг олди-га бориб қолган. Дўхтирлар эскириб қолган дориларни ҳовлининг тўридаги чуқурчага ташларкан. Шўрлик болаларим шу дориларни кака деб ўйлаб... — Аёл ранги униққан рўмолчасини олиб кўзларига босди. — Бирданига икковидан айрилиб қолдим. Эрим аламига чидамай дўхтирларни судга берди. Дўхтирларди бу иш қонун бўйича нотўғри экан-у... — Аёл оғир хўрсинди. — Текшир-текшир бошланиб, балнисанинг бош дўхтири қамалармиш деб эшитиб турганимизда иш бирдан тинчиди-қолди. Тураниб камисияларга бир бало бериб оғзини ёпган... Шундан бери ўзимди қўйгани жой тополмайман. Менинг икки бирдай норасидам ўлиб кета берса-ю, катталар даврини суриб юраверса.

— Қачон... қачон шунақа бўлди? — деди юраги увишиб кетган Малика.

— Уч ой бўлди. Уч ойдан бери ичим куйиб юрибман. Болаларимдан айрилганим етмагандай, Тураниб очикда лаллайиб юрганини кўрсам товонимгача музлаб кетаман. Пули борди юзи ёруғ, пули йўқди юзи чорик, деб бекорга айтишмаган экан. Айланайин сиздан, — аёл Маликага илтижо билан тикилди, — шу Туранибди устидан ўхшатиб бир газитга ёзсангиз. Зилай хола айтди, катта-катта жойларда танишингиз бор экан... Сичқоннинг ини минг танга бўлиб, типирчилаб қолганини бир кўрай у чўчқаларнинг. Эмаса эрим касал бўлиб борсаям қарамай ҳайдаб солибди... Йўқ деманг, айланай сиздан. Умримди охиригача алқаб ўтаман... Жон синглим...

Малика кўзларини оҳиста юмди ва беҳол тарзда деворга суяниб қолди.

Ҳа, энди бундан бу ёғи... азоб, азоб, азоб...

МУНДАРИЖА

Хуршид Дўстмуҳаммад. Ҳавас ва ишонч	3
Муҳаббат ва нафрат	5
Аёл қиёфасидаги ажал	31
Қуёш мен томонда	44
Ҳилола	65
Холиқ амаки	76
Тафаккур	88
Аёл	139
«Муҳаббат — ҳижронда!..»	156
Номус	163
Ўлимга етакловчи «кампирлар»	175
Рашк	185
Латофат хоним	190
Ҳавога соврилган умр	198
Ёвузлик фариштаси	208
О, ҳаёт!	228
Тўхтаб қолган вақт сувратлари	237

Адабий-бадиий нашр

Зулфия ҚУРОЛБОЙ қизи

ЁВУЗЛИК ФАРИШТАСИ

ҲИКОЯЛАР

Муҳаррир	Азиз САИД
Мусаввир	Обид БУРХОНОВ
Тех. муҳаррир	Елена ДЕМЧЕНКО
Мусахҳиҳ	Гавҳар МИРЗАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи	Ростислав ЕСАУЛЕНКО

«ЯНГИ АСР АВЛОДИ» НАШРИЁТ-МАТБАА МАРКАЗИ ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ ТАҚДИМ ЭТАДИ:

АРАСТУ. ПОЭТИКА. «АХЛОҚИ КАБИР». Арастунинг асарлари Низомий, Деҳлавий, Жомий ва Навоий каби Шарқ алломаларининг ҳам меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган. Ушбу асарларда барча инсонлар учун сув ва ҳаводай, қуёш нуридай зарур ҳикмат дурдоналарини топамиз, бу дурдоналар бизнинг маънавий оламимизни бойитади ва гўзаллаштиради.

ХОЖАНАЗАР ҲУВАЙДО. «ДЕВОН». Ҳувайдо шеърлари ўзбек мумтоз адабиёти, бой маданиятимиз ва тарихимизни ўрганишда ғоят муҳим манба бўлиш билан бирга улкан ахлоқий ва тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир.

Уни ўқиган ҳар бир киши ўзининг маънавий-руҳий дунёсини кузатади, поклайди ҳамда ўзида олижаноб ижобий туйғу ва фазилатларни камол топтиради, деб умид қиламиз.

«БЎЛАЖАК МИЛЛИОНЕРГА МАСЛАҲАТЛАР». Ушбу рисолада озгин ҳамёндан қутулиш ва фаровон ҳаётга етишиш усуллари баён қилинади. Бу маслаҳатлар ўқувчига моддий муваффақият, ишбилармонлик асосларини англашда ёрдам беради. Мақсад: муваффақият истагида бўлганларга капитал жамғариш, уни сақлаш ва ундан фойда олиш сир-саноатларини кашф этишда ёрдам бериш.

Ш.АКБАРОВ. «ОДАМ ҚИЁФАСИДАГИ БЎРИЛАР». Ушбу китобдан ўрин олган суд очеркларида муаллиф жиноят содир этган шахсларнинг жиноий ҳаракатларини тадқиқ ва таҳлил этиб, жиноятларнинг келиб чиқиш сабабларига китобхонларнинг эътиборини тортади.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, уларнинг ҳуқуқий онги, ҳуқуқий маданиятини шакллантиришга хизмат қилади.

У Сизга манзур бўлишига ишончимиз комил, азиз китобхон.

ИБ № 4045

Босишга 22.06.2005й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 8,25. Шартли босма тобоғи 13,86.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 147.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» наприйёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.